

Арзуманян К.К., аспірант кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРИЧИН ТА УПРАВЛІННЯ ПРОФЕСІЙНИМИ КОНФЛІКТАМИ

Стаття присвячена теоретичному аналізу причин та управління професійними конфліктами. Управління конфліктом передбачає усвідомлене прогнозування, попередження, врегулювання, розв'язання та усунення джерела конфліктної ситуації при мінімальних витратах ресурсів та часу, але з досягненням максимального конструктивного ефекту. Виділяють об'єктивні та суб'єктивні причини конфліктів. Важливими складовими успішного розв'язання конфліктів є адекватній ситуації вибір стратегії конфліктної поведінки; врахування особистісних характеристик суб'єктів взаємодії; уміння вести конструктивний діалог та використовувати правила безконфліктної поведінки.

Ключові слова: причини конфліктів, професійні конфлікти, стратегії конфліктної поведінки, конфліктогени, управління конфліктами.

Статья посвящена теоретическому анализу причин и управления профессиональными конфликтами. Управление конфликтом предполагает осознанное прогнозирование, предупреждение, урегулирование, решение и устранение источника конфликтной ситуации при минимальных затратах ресурсов и времени, но с достижением максимального конструктивного эффекта. Выделяют объективные и субъективные причины конфликтов. Важными составляющими успешного разрешения конфликтов является адекватный ситуации выбор стратегии конфликтного поведения; учет личностных характеристик субъектов взаимодействия; умение вести конструктивный диалог и использовать правила бесконфликтного поведения.

Ключевые слова: причины конфликтов, профессиональные конфликты, стратегии конфликтного поведения, конфликтогены, управление конфликтами.

Постановка проблеми. Сучасні умови ведення підприємницької діяльності висувають нові вимоги до інформаційного забезпечення процесу підготовки і технологій розв'язання професійних конфліктів (РПК). Особливо актуальними є питання, пов'язані з необхідністю розробки нових і вдосконаленням уже існуючих механізмів управління конфліктами на підприємстві. Менеджер торговельного підприємства (МТП) з неминучістю втягується в конфліктні ситуації, але основним завданням його є вміти управляти ними, прогнозувати їх наслідки. Значний вплив на роботу МТП мають особливості самої організації, ступінь міжособистісних відносин в інтересах виконання загальних і приватних завдань істотно впливає на специфіку виникнення, розвитку та розв'язання конфліктів. Професійний менеджер за функціональними обов'язками має вміти об'єктивно оцінювати конфліктну ситуацію і успішно управляти конфліктами. Тому більшість авторів, які вивчають проблеми конфліктів, акцентують увагу саме на необхідності прогнозування та управління конфліктами (М. І. Пірен, С. Д. Максименко, Л. М. Карамушка, Г. В. Ложкін, Б. І. Хасан, А. Я. Анцупов,

А. І. Шипілов, С. М. Ємельянов, Н. В. Грішина, О. М. Громова, Р. Фішер, Г. Парсонс, М. М. Васильєв, У. Мастенбрук, М. Сміт, О. А. Конопкін та ін.).

Мета статті: здійснити теоретичний аналіз підходів щодо визначення причин та управління професійними конфліктами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сьогодні проблемі управління професійними конфліктами на підприємстві відводиться особливе місце. Враховуючи думки авторитетних науковців доцільно відзначити той факт, що необхідність конструктивного розв'язання професійних конфліктів (КРПК) визнається та підкреслюється як обов'язковий елемент управлінської діяльності [1; 3; 4; 5; 8; 9; 11; 13; 15].

Аналіз та синтез наукової літератури дає підстави припустити наступну інтерпретацію терміну «управління конфліктом» - це складний процес, що виражається в усвідомленому прогнозуванні, попередженні, врегулюванні, розв'язанні та усуненні джерела конфліктної ситуації при мінімальних витратах ресурсів та часу, але з досягненням максимального конструктивного ефекту [3; 4; 5; 9; 13; 15].

Для того, щоб успішно управляти конфліктами потрібно розуміти причини їх виникнення, механізми розвитку, володіти способами розв'язання конфліктів. Існують різні підходи до визначення причин конфліктів в організації. Г. І. Козирєв виділяє наступні:

- різниця в ціннісних орієнтаціях. Індивідуальні та групові цінності можуть мати різну значимість для працівників підприємства (для когось змістовна та цікава робота сама по собі цінність та є метою, а хтось орієнтований більше на винагороду будь-яким способом). І такі розбіжності призводять до конфлікту в ході спільної діяльності.

- Розбіжності, перетини інтересів членів організації. Об'єктивно всі люди різні, мають свою індивідуальність і тому ця причина дуже розповсюджена. Зіткнення різних інтересів призводить до блокади потреб одного з відділів, появи конкуренції, а у випадку проявів агресії та ворожості створенню навколо себе конфліктної ситуації.

- Неточність правил, регламентів. Оскільки вони розробляються людьми, то можуть нести деякий суб'єктивізм та помилки. Це свідчить про неповноту, знижує ефективність роботи підприємства та розмиває її структуру.

- Різноманітні форми економічної та соціальної нерівності. Найважливіший момент даної причини – це усвідомленість членами організації несправедливості розподілу винагород та сформованих соціальних відносин (відносин влади - підпорядкування).

- Дезінформація, наприклад, також слугує причиною або наслідком конфліктів. Нездатність керівників розробити та довести до відома підлеглих чіткий опис посадових обов'язків, може породити нові або посилити існуючі конфлікти. Ця причина діє як його каталізатор, не дозволяючи співробітникам або групі правильно зрозуміти ситуацію або позицію інших.

- Незадоволеність взаєминами між окремими структурними одиницями організації, тобто місцем, статусом, який працівник або соціальні групи

займають в структурі підприємства. Такі причини можуть викликати структурні конфлікти [1; 3].

Автори відомого підручника «Основи менеджменту» М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоурі, називають наступні причини організаційних конфліктів: обмеженість ресурсів, неузгодженість цілей, розбіжність у способах поведінки та життєвому досвіді, незадовільні комунікації, взаємозалежність завдань, різні уявлення та цінності [1; 3].

Теоретики Ф. М. Бородкін та Н. М. Коряк бачать причини конфліктів в наступному: незбалансованість робочого місця, що виявляється у невідповідності функцій та ресурсів, необхідних для їх виконання, і обов'язків та повноважень, необхідних для виконання цих завдань; недоліки управління стосовно нерівномірним розподілом функцій, ресурсів, відповідальності, влади та ін.; структурні недоліки організації [5; 10].

Такі вчені як А. Я. Анцупов та А. Я. Шипілов вбачають причини конфліктів в організації в соціальній та професійній адаптації керівника; в субординаційному характері стосунків; недостатній забезпеченості керівника всім необхідним для реалізації управлінських рішень; в інтенсивності спільної трудової діяльності та ін. [3].

Рис.1 Причини конфліктів в організаційній сфері.

Таким чином, можна виділити такі основні причини конфліктів, які представлено на рис. 1 [3; 5; 8; 10; 11].

Виклад основного матеріалу. Ефективність управління виробничими конфліктами залежить більшою мірою від кваліфікації менеджера, від його професійного та життєвого досвіду, від особистісних особливостей та ін. Водночас, успішній роботі щодо управління конфліктами можна й треба навчитися, оскільки для менеджерів це обов'язкова компетенція [7; 9; 13; 15].

Знаючи ознаки виникнення конфліктної ситуації, закономірності розвитку конфліктів, виявляючи мотиви та цілі учасників конфлікту, усвідомлюючи свої справжні інтереси в конкретній ситуації, володіючи методами аналізу конфліктної ситуації та організації спільного пошуку рішень, менеджер зможе набагато ефективніше справлятися зі складними управлінськими проблемами. Дослідження вчених показують, що результативність управління конфліктами залежить від того, на якому етапі менеджер включається в процес пошуку рішень. Так, якщо менеджер входить в управління конфліктом на початковій стадії, то вірогідність успішного розв'язання складає близько 92%, якщо на фазі підйому – 46%, на стадії піку – менше 5%, на стадії спаду – близько 20%, на стадії вторинного періоду зростання – менше 7%, на стадії вторинного піку – менше 2% [7]. Отже, найкращий спосіб розв'язати конфлікт – це вчасно його попередити.

Для нас є важливим конструктивний аспект управління конфліктами. В КРПК велике значення має прийняття оптимальної стратегії, яка містить низку факторів: фактор часу розв'язання конфліктів; загальну культуру співробітників, їх культуру спілкування; рівновагу сил протиборчих сторін; своєчасність конструктивного розв'язання конфліктів; наявність третьої, нейтральної/ компетентної сторони в конфлікті [5; 8; 10].

Взагалі, при усвідомленні конфліктної ситуації сторони можуть і не прийняти рішення вступити в конфлікт. Так, А.Я. Анцупов та А. І. Шипілов відзначають, що в процесі аналізу можна виділити принаймні три напрямки, кожна з яких визначатиме специфіку розвитку відносин між учасниками конфліктної ситуації. По-перше, це – відхід від ситуації; по-друге, - ставлення «переговорів» або торгу; по-третє, - конфліктні відносини, пов'язані з боротьбою, конфронтацією сторін, з прагненням неодмінно отримати максимум бажаного [3]. Тобто саме прийняття рішення, а не усвідомлення, є стимулом до конфліктної поведінки. Можна припустити, що існує певний «пориг конфліктності», своєрідний конфліктний еталон, відповідність ситуації якого спонукає людину «дати бій», а невідповідність – відхилитися від нього [14, с. 128].

Таким чином, на стадії прийняття рішень спеціаліст сам будує міжособистісну взаємодію з учасниками конфлікту в залежності від обраної стратегії поведінки.

У цілому, можна виділити наступні стратегії конфліктної поведінки:

- суперництво (конкуренція) – прагнення домогтися задоволення своїх інтересів на шкоду інтересам іншої сторони. Того, хто прагне це зробити; не цікавить думка інших; він проявляє агресивність, застосовує владу, примус, тиск, використовує залежність партнера;

- кооперація (проблемно-вирішальна) – спільне рішення проблеми, відкритий пошук та вироблення рішення, яке задовольняє інтереси обох сторін. Стилю притаманне визнання розбіжностей в думках та готовність ознайомитися з іншими точками зору. Тактика співпраці дає максимальний ефект та зберігає дружні відносини;

- компроміс – врегулювання розбіжностей шляхом взаємних поступок, прийняття точок зору опонента, але до певної межі. Ця тактика високо цінується в управлінській діяльності, тому що зводить до мінімуму недоброзичливість та часто дає можливість розв'язати конфлікт до загального задоволення. Однак застосування цього методу на ранній стадії може зашкодити діагностуванню проблем та не дати можливості оцінити всі альтернативні підходи до їх вирішення. З іншого боку, в результаті компромісу приймаються середні рішення, коли ніхто багато не виграє, але й не втрачає;

- уникнення (ігнорування, ухилення) – характеризується прагненням вийти із ситуації, не уступаючи, але й не наполягаючи на своєму, утримуючись від спорів, дискусій, заперечень опоненту, висловлювання своєї позиції;

- бездіяльність (пристосування) – принесення в жертву власних інтересів заради інтересів іншої сторони, на основі власної пасивності та низької міри задоволення своїх прагнень [2; 8].

Отже, вибір стратегії поведінки в конфлікті визначається багатьма факторами ситуації. Найважливішими детермінантами є орієнтованість учасників конфлікту на свої або чужі інтереси [3]. Від того, чи зацікавлені учасники лише у власній вигоді, або вони враховують й думки іншої сторони, залежить і тип стратегії, якій віддається перевага. У результаті поведінка може бути описана через призму наступних параметрів: егоїстична наполегливість, яка спрямована на задоволення своїх особистісних цілей, інтересів; та альтруїстичність (кооперативність), де враховуються інтереси, думки інших сторін. Грунтуючись на зазначених уявленнях, можна прогнозувати майбутню поведінку учасників конфронтації, виходячи з оцінки та орієнтованості на свої або чужі прагнення. З іншого боку, як зазначають М. В. Цибульська та О. С. Яхонтова, не менш важливим фактором, що впливає на вибір стратегії поведінки, є саме оцінка учасниками конфлікту успішності застосування обраної стратегії для досягнення власних цілей і її ціни за це. Оцінка здійсненності стратегії дозволяє провести адекватний її вибір [12].

Деякі вчені вважають, що одним із факторів обираючої стратегії поведінки виступають й особистісні характеристики суб'єкта. Такі ознаки людини як стать, вік, індивідуально-типологічні особливості (властивості нервової системи, особливості емоційно-вольової сфери, психологічні установки, переконання, значимі цінності), положення в системі міжіндивідуальних зв'язків надають досить істотний вплив на схильність людини до розвитку різних конфліктних ситуацій, можливих результатів та наслідків конфліктів [11]. Тобто, деякі індивіди в силу свого характеру та особливостей демонструють в конфлікті тільки кооперативну або змагальну стратегію [12]. Основними детермінантами міжособистісних конфліктів виступають як

соціальна сфера, в якій взаємодіють учасники конфлікту, а також і їх індивідуально-психологічні особливості [5; 8].

Аналіз технологій управління професійними конфліктами показує, що найголовнішим критерієм успішного розв'язання будь-яких конфліктів є щире бажання коректно розв'язати спірне питання. Конструктивна суперечка, як усвідомлено організоване з'ясування протилежних точок зору, сприяє розв'язанню конфліктних ситуацій в міжособистісних відносинах. Рекомендується при цьому слідувати апробованому плану ведення переговорів, та найкраще, коли з вашим планом розбору попередньо ознайомлений і суперник. Такий підхід методика дає можливість активно розвивати психологічну структуру взаємин у конфліктних ситуаціях [4; 13; 15].

Загальноприйнято, що конструктивна суперечка зазвичай має три чіткі та послідовні фази: на першій вступній фазі «постраждалі» мають висловити свої думки, питання, почуття та ін.; на другій – головній, саме обидві сторони взаємодіють в суперечці. Характерними ознаками цього етапу є обмін емоціями, думками, відповідями (це так званий зворотний зв'язок). Але на цьому етапі важливо грамотно йти на переговори: говорити по суті, а «не лити води», лаконічно, доступно, коректно, не ігнорувати співрозмовника, а обов'язково реагувати на критику та непорозуміння. Таким чином, дати суб'єкту відчуття важливості його особистості, донести думку, що його чують та поважають, й прагнуть знайти згоди. Зазвичай люди починають випробовувати прихильність в той момент, коли відчують, що їх вислухали та зрозуміли. Тільки в процесі відкритого спілкування починає зростати емпатія та взаємоповага, а разом з тим і взаєморозуміння, що і є метою КРПК. Коли сторони дипломатично вибудували діалог і вже на стадії прийняття рішення стосовно суперечливого питання, то з впевненістю можна стверджувати про останню завершальну фазу. Конкуруючі особи на цьому етапі або визнають свої помилки, або доводять зворотне на основі збору інтуїтивно знайдених рішень. Все ж таки з можливих варіантів бажано віднайти найоптимальніший, який задовольнив би обидві сторони та призвів до стратегії «виграш-виграш». Одним із конструктивних методів, не зважаючи на переважання в душі негативних емоцій, агресії, образи, ворожості це можливість сказати опоненту щось приємне, позитивне, або ж знайти таке в ситуації, що склалася. Це дасть можливість суб'єктам мінімізувати негативні тенденції в поведінці, емоціях, «відпустити складну ситуацію», «очиститися» та налаштувати себе та іншого на робочу, дружню атмосферу. Отже, КРК можливе лише в процесі ефективного спілкування конфліктуючих сторін, що характеризується трьома змістовними аспектами: комунікативним, інтерактивним та перцептивним [5; 10].

Психологічно малопродуктивна поведінка в конфлікті найчастіше пояснюється індивідуально-особистісними властивостями людини. До якостей «конфліктної» особистості відносять нетерпимість до недоліків інших, знижена самокритичність, імпульсивність, нестриманість у почуттях, вкорінені негативні забобони, упереджене ставлення до інших людей, агресивність, тривожність, невисокий рівень спілкування та ін. З практичної точки зору

проблема регулювання відносин формується як завдання зміни стереотипів поведінки. Як вважає Г.М. Андрєєва, має відбуватися зміна одних - деструктивних на інші, більш конструктивні [2].

Майстерність у розв'язанні виробничих конфліктів залежить від того, наскільки вміло менеджер може працювати зі змістовною, раціональною (роз'яснити основні положення, запропонувати оптимальний вихід) та з емоційною стороною конфлікту (сприяти тому, щоб прийняте рішення не було продиктовано образою, амбіціями, побоюваннями, упередженнями якоїсь зі сторін) [8; 9; 13].

Звідси впливає дві категорії ефективних способів управління конфліктами: структурний (цілеспрямований вплив на причини та умови конфліктів) та міжособистісний (зміна установок та ціннісних орієнтацій суперників). До структурних способів належить: роз'яснення, чітке формулювання вимог до роботи; координаційні та інтеграційні механізми (встановлення ієрархії повноважень в команді та створення міжфункціональних груп); загальноорганізаційні комплексні цілі, упровадження загальних цінностей та система винагород (важливо не заохочувати неконструктивну поведінку окремих осіб або груп). До міжособистісних стилів відносяться ті стратегії, що суб'єкт обирає для уникнення дисфункціональних наслідків та навпаки призводять до конструктивного вирішення конфлікту.

За спостереженнями фахівців, 80% конфліктів виникає мимоволі їх учасників і найчастіше ґрунтуються на негативному сприйнятті та негативній реакції особистості, проти якої застосований конфліктоген [3; 11].

Аналіз літератури [1; 6; 10] дає змогу виокремити наступні правила безконфліктної поведінки: не вживати конфліктогени (це такі слова або дії, які можуть привести до конфлікту); не відповідати конфліктогеном на конфліктоген; проявляти емпатію до співрозмовника. Важливо через негативні почуття все ж таки шанобливо відноситись до опонента, проявляти зацікавленість в його особистості, увагу, співчуття, говорити компліменти, підняти настрій, бути доброзичливо налаштованим; не прагнути до домінування, переваги.

З конфліктами, як явищем неминучим, не треба боротися, необхідно грамотно вміти ними управляти. Умовами ефективного управління професійними конфліктами виступають організаційно-правові механізми профілактики та регулювання конфліктів; наявність правової грамотності персоналу; наявність навичок та досвіду КРПК у членів підприємства.

Отже, здатність до самокритики, можливість вести культурний діалог, відкритість світу в цілому, визнання життя кожної людини як найважливішої етичної цінності, толерантність – запорука мирного вирішення конфліктів. Менеджер має бути хорошим організатором виробничого процесу, компетентним фахівцем у своїй сфері та бути особистим прикладом в колективі. Як зазначають А. Я. Анцупов та А. І. Шипілов, єдність цілей конфліктуючих сторін, наявність життєвого досвіду учасників та хороше ставлення між учасниками конфлікту сприяє більш швидкому КРПК [3].

Висновки. Управління конфліктом передбачає усвідомлене прогнозування, попередження, врегулювання, розв'язання та усунення джерела конфліктної ситуації при мінімальних витратах ресурсів та часу, але з досягненням максимального конструктивного ефекту. Виділяють об'єктивні та суб'єктивні причини конфліктів. До суб'єктивних відносять ресурсні, інформаційні, ціннісні, структурні, комунікативні та поведінкові групи. Суб'єктивні групи причин включають особистісні, управлінські та взаємозв'язки між людьми в процесі діяльності. Важливими складовими успішного розв'язання конфліктів є адекватний ситуації вибір стратегії конфліктної поведінки; врахування особистісних характеристик суб'єктів взаємодії, вміння вести конструктивний діалог та використовувати правила безконфліктної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев В. И. Конфликтология. Искусство спора, конфликты. - Казань, 2009. – 288 с.
2. Андреева Г. М. Социальная психология: Учеб для студентов вузов. - М.: Аспект-Пресс, 2000, - 373 с.
3. Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология. - М.: Юните, 2001. - 551 с.
4. Большаков А. Г., Несмелова М. Ю. Конфликтология организаций: учебное пособие. – М.: МЗ Пресс, 2001. – 182 с.
5. Гришина Н. В. Психология конфликта. – СПб.: Питер. 2004. – 464 с.
6. Дейл Карнеги Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей / изд.дом Прогресс – 1989. – 149 с.
7. Дмитриев А. В., Кудрявцев В. Н., Кудрявцев С. В. Введение в общую теорию конфликтов. – Юридическая конфликтология, ч.1. – М., 1993. - 95 с.
8. Ложкин Г. В., Повякель Н. И. Практическая психология конфликта: Учеб. пособие. — 2-е изд., стереотип. — К.: МАУП, 2002. — 256 с.
9. Мескон М. Х., Альберт М., Хедоурн Ф. Основы менеджмента. - М.: Дело, 1992. – 702 с.
10. Прикладная конфликтология. Хрестоматия. Сост. Сельченко К. В. - М.: АСТ, 2007. - 624 с.
11. Психология конфликта / Сост. и общая редакция Н. В. Гришиной. - СПб.: Питер, 2001. - 448 с.
12. Цыбульская М. В., Яхонтова Е. С. Конфликтология / Московский международный институт эконометрики, информатики, финансов и права. - М., 2004. - 100 с.
13. Чередниченко И. П., Тельных Н. В. Психология управления: Серия «Учебник высшей школы». – Ростов – на – Дону: Феникс, 2004. – 608 с.
14. Шкиль А. И. Социально-психологические механизмы конфликтного взаимодействия в условиях учебно-воспитательного коллектива: Дис... канд. психол. наук. - Киев, 1990. - 152 с.
15. Яценко В. Поведение человека в производственных конфликтах / Менеджер по персоналу. 2011. – 11-14 с.

Афанасьєва Н.Є., к. психол. н., доцент, доцент кафедри загальної психології
НУЦЗУ

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНИХ МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ КОНСУЛЬТАНТА НА ОСОБИСТІТЬ КЛІЄНТА

У статті представлений теоретико-методологічний аналіз сучасних механізмів психологічного впливу, які використовуються у процесі психологічного консультування. Виділено види психологічного впливу, психотехнології їх використання у процесі взаємодії консультант-клієнт. Механізми впливу проаналізовані як з боку можливостей їх використання консультантом, так і з боку того впливу, який кожен з них надає чи може надати на особистість клієнта, його емоційний стан, когнітивні процеси і поведінкові прояви.

Ключові слова: психологічне консультування, психологічний вплив, способи і психотехнології реалізації впливу, система консультант-клієнт.

В статті представлений теоретико-методологічний аналіз сучасних механізмів психологічного впливу, які використовуються у процесі психологічного консультування. Виділено види психологічного впливу, психотехнології їх використання у процесі взаємодії консультант-клієнт. Механізми впливу проаналізовані як з боку можливостей їх використання консультантом, так і з боку того впливу, який кожен з них надає чи може надати на особистість клієнта, його емоційний стан, когнітивні процеси і поведінкові прояви.

Ключевые слова: психологическое консультирование, психологическое воздействие, способы и психотехнологии реализации воздействия, система консультант-клиент.

Постановка проблеми. На загальнометодологічному рівні сучасної психологічної теорії розглянута предметна область – психологічний вплив – може виступати в якості стрижневої і, одночасно, системоутворюючої категорії психології, яка багато у чому визначає цільову перспективу (тобто пошук законів управління психічними явищами) і прикладний потенціал, що обумовлюється реальною дієздатністю виявлених у психології законів і концепцій, їх застосуванням у практиці, зокрема, практиці психологічного консультування.

Незважаючи на всю гостроту і актуальність і, в цілому, значні традиції розробки у психології, проблему психологічного впливу, тим не менше, не можна віднести до числа добре розроблених проблем. Аналіз як вітчизняної, так і зарубіжної літератури вказує на існуючий досі розрив між фактичним і емпіричним матеріалом і його осмисленням на рівні фундаментального теоретико-методологічного узагальнення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різні види впливу в конкретних умовах діяльності та спілкування аналізуються у загальній та соціальній психології, у педагогічній психології та психології праці, клінічній психології та психології розвитку тощо. Зі своїх позицій вивченням засобів

реалізації впливу і його соціальних ефектів займаються суміжні з психологією соціальні та гуманітарні дисципліни – соціологія, політологія, лінгвістика.

Особлива увага приділяється дослідженням, в яких на противагу уявленню про те, що феномен мовної дії пов'язаний у першу чергу з цільовою установкою суб'єкта на управління розумінням і поведінкою адресата, аргументується теза про принципову значущість у розумінні дискурсу ненавмисного впливу (Р. Блакар, О.С. Іссерс, В.І. Карасик, Н.Д. Павлова). Розглядаються основні механізми, що лежать в основі мовної дії: варіативна інтерпретація дійсності (А.Н. Баранов), імпліцитне вираження сенсу (Є.І. Шейгал, Т. ван Дейк, В.В. Деменьтьєв та ін.), структурування інформації (Р. Харрі, П. Стернс, Дж. Поттер та ін), монологізації спілкування (Є.І. Шейгал, Р. Барт, М. Бахтін).

Виклад основного матеріалу. Виходячи з аналізу психологічної літератури з даної проблеми, нам уявляється доцільним вважати вплив психологічним, коли він має зовнішнє стосовно адресата (клієнта) походження і, будучи відображеним ним, призводить до зміни психологічних регуляторів конкретної активності людини. При цьому мова може йти як про зовнішньо орієнтовану, так і внутрішньо орієнтовану активність. Результатом цього може бути зміна ступеня вираженості, спрямованості, значущості для суб'єкта різних проявів активності. Психологічний вплив може розглядатися і як процес, що призводить до зміни психологічного базису конкретної активності, і як результат (власне зміни).

Виділяють кілька видів психологічного впливу в залежності від його стратегії. Це: маніпулятивний, імперативний і розвиваючий [5]. Дана класифікація спирається на декілька параметрів психологічного впливу. Для того щоб виділити ці параметри, скористаємося загальною характеристикою цих стратегій, що приводиться С.Ю. Решетіною і Г.Л. Смоляном. Так, «маніпулювання розглядається як підсвідоме стимулювання в обхід внутрішнього контролю, по типу психотерапевтичного ефекту. Імперативна стратегія не зачіпає глибинні структури особистості, а підтримує наявні когнітивні структури, добре діє в екстремальних ситуаціях. На відміну від цих двох стратегій, розвиваюча стратегія орієнтована на довгостроковий ефект, на зміну особистості й здійснюється у процесі тривалого діалогового контакту з людиною. Діалоговий вплив, спрямований на формування структури особистості, можливий при тривалому спілкуванні у процесі навчання і виховання» [10, с. 24].

Таким чином, основними відмітними параметрами у даній характеристиці виступає суб'єкт-суб'єктний або суб'єкт-об'єктний характер відносин між взаємодіючими суб'єктами, орієнтація на короткострокову або довгострокову взаємодію, на рівень відображення інформації (орієнтація на усвідомлення інформації або несвідомий рівень). Подібні стратегії впливу виділяються і у зв'язку з тими кінцевими результатами у зміні регуляторів поведінки та активності клієнта, які при цьому наступають.

Е. Аронсон описує три різні реакції на психологічний вплив: підпорядкування, ідентифікацію та інтерналізацію. Терміном

«підпорядкування» описують поведінку, мотивацією якої є бажання отримати заохочення або уникнути покарання [1, с. 56]. Відповідно, можливе виділення стратегії, орієнтованої на забезпечення підпорядкування клієнта стороні, яка впливає. «Ідентифікація» – бажання бути схожим на того, хто впливає [там же, с. 57]. Стратегія взаємодії буде спрямована на спонукання мотивації ідентифікації. «Інтерналізація» – більш глибоке освоєння якихось цінностей і поглядів, переконаність у чому-небудь [там же, с. 57]. У разі орієнтації на отримання ефекту інтерналізації, вплив має припускати можливість осмисленого ставлення клієнта до відповідного змісту. Тільки в останньому випадку є підстава говорити про те, що клієнт розглядається консультантом, як партнер по взаємодії, і мають місце суб'єкт-суб'єктні відносини.

Як механізм психологічного впливу також використовується моделювання поведінки клієнта. Моделювання поведінки використовується для впливу на поведінку людей і передбачає створення і донесення відповідних зразків поведінки, а також забезпечення психологічної підтримки тим, хто втілює відповідну модель у своїй поведінці.

Таким чином, елементи технології моделювання поведінки можуть бути вбудованими у структуру консультування або проявитися як побічний, хоча іноді й дуже бажаний ефект. Не виключаються випадки стихійного його виникнення, результати якого насилу піддаються контролю і корекції. Зрозуміло, що ні про які мимовільних варіантах модифікації поведінки у процесі психологічного консультування мова просто не може йти. Складним виявляється питання про обмеження і можливості контролю в її застосуванні.

Останнє виявляє особливу значущість питань професійної етики та нормативної регламентації діяльності консультанта, а також нормативне забезпечення умов для дієвого соціального контролю, який перешкоджав би їх використанню у вузьких групових або суто особистих цілях, а також обмежував можливість нанесення збитку клієнтові.

Отримання конкретного психологічного ефекту від використання різних механізмів психологічного впливу в процесі консультування може розглядатися з точки зору використовуваних засобів, особливостей прийомів впливу, складу психологічних завдань, які вирішувалися, а у разі спостережуваного ефекту і технології його збудження.

Професіоналізм консультанта, зокрема, визначається за критерієм використання певних методів і прийомів психологічного впливу в процесі роботи.

Вважаємо доцільним до числа таких критеріїв віднести:

- вміння визначати доречні межі модифікації засобів психологічного впливу у відповідності з цілями професійної діяльності;
- відсутність стереотипізації у використанні прийомів впливу, вміння їх урізноманітнити не тільки відповідно до обставин, що змінюються, а й у зв'язку із завданням профілактики зниження ефективності на тлі звикання;
- розуміння причин наявних у цьому контексті етичних обмежень і традицій у побудові алгоритму взаємодії.

Але головним виступає вміння виокремлювати у професійному контексті психологічні завдання, а також ієрархізувати їх у відповідності з внутрішніми взаємозв'язками.

Досить часто консультанти досягають позитивного результату в силу збігу сприятливих обставин чи інтуїтивно правильно підібраних дій. Коли ж їм доводиться розповідати про те, як вони цього досягли, вони просто перераховують конкретні дії, не рефлексуючи їх у контексті вирішення психологічних завдань. Ті ж, хто їх слухає, розуміють, що вироблені дії або здійснені заходи можливо ефективні, але тільки при цьому конкретному збігу обставин.

Однак слід зазначити, що не будь-які ситуації придатні для аналізу. Найбільш продуктивними є ті ситуації, де ключовим моментом виступає не знаходження прийомів вирішення конкретного психологічного завдання, а постановка завдання. Цьому має передувати етап висунення гіпотез щодо психологічної сутності ситуації, перевірка цих гіпотез, виділення системи психологічних завдань, які потребують вирішення (у тому числі основних і допоміжних) і, нарешті, постановка конкретних завдань.

Характеристика вербальних засобів психологічного впливу у процесі консультування

Мовні засоби впливу в самому загальному вигляді поділяють на:

- ✓ Мовні засоби, спрямовані на партнерський тип взаємодії, – переконання, побажання, застереження.
- ✓ Спрямовані на домінування – примус, розпорядження, заборона, вимога.

Особливу роль як засобу варіативної інтерпретації дійсності грають метафори, неологізми, жаргони, які підміняють раціональну складову в побудові образу дійсності емоційною.

До цього ж типу засобів, за класифікацією Ю.І. Левіна, належать такі:

- що анулюють перетворення (замовчування: виключення з образу ситуації деякого змісту, наявного у свідомості клієнта);
- фінгуєчі перетворення (введення у ситуацію комунікації, що не відноситься до теми розмови);
- індефінітізуючі перетворення (предмети і події замінюються більш узагальненими, що призводить до підвищення невизначеності ситуації);
- модальні перетворення (привнесення гіпотетичності) [8, с. 108-117].

Подібні способи відображення дійсності виникають як мимоволі, в силу особистісних особливостей консультанта і клієнта, так і здійснюються цілеспрямовано, як засіб реалізації певного наміру. Останнє виявляється ефективним при наявності соціальних передумов: недостатньої поінформованості клієнта, його низького соціального статусу, загальної пасивності, прихильності стереотипам, а також когнітивних помилок [2].

Мовні засоби за рахунок механізмів варіативної інтерпретації дійсності можуть бути використані для контролю над свідомістю і поведінкою клієнта. Більше того, механізми варіативної інтерпретації дійсності лежать в основі «непропорційних спотворень істини», тобто введення в оману без використання явної брехні.

Зупинимося детальніше на процесах навіювання, переконання та інформування як варіантах вербального впливу, що використовуються у діяльності психологів-консультантів.

Виявлено, що підвищують ефективність і навіювання, і переконання впевненість у собі консультанта, його чарівність, демонстровані вольові якості. Особливе значення для забезпечення високої ефективності має характер взаємин між консультантом і клієнтом, особливості соціального статусу [13].

Навіювання припускає безконфліктне прийняття будь-якої інформації, що має місце при зниженні свідомого її аналізу і критичного до неї ставлення. Воно здійснюється за допомогою словесних конструктів, що мають імперативний або оціночний характер. Найбільш цікавим, з точки зору використання засобів варіативної інтерпретації при реалізації інтенції навіювання і у зв'язку з широкими можливостями застосування, є процес непрямого навіювання, де імперативно-оцінний компонент прямо не фігурує, а результат виникає як наслідок «імпліцитного впливу текстових моделей дійсності» [12, с. 22]. У цілому, маючи на увазі всі форми впливу, можна сказати, що при їх реалізації йде опора на механізми варіативної інтерпретації дійсності усіх рівнів: фонетико-фонологічному (при безпосередній взаємодії), лексичному, синтаксичному, макроструктурному.

Результатом процесу переконання є формування переконань, які являють собою знання, що стали мотивом поведінки людини, стійкою властивістю її особистості, які виражає готовність людини до прийняття знань (понять, норм, оцінок) як регулятора своєї свідомості та поведінки [4, с. 4]. Переконання людини визначають її ставлення до дійсності.

Переконання, як спосіб вербального впливу, передбачає звернення до власного критичного судження людини і являє собою «... відбір, логічне впорядкування фактів і висновків відповідно до єдиної функціональної задачі» [9, с. 411].

Аргументація може мати логічний характер, коли має місце апеляція до загальної структури цінностей консультанта і клієнта, або бути емоційно спрямованою, коли як цінності виступає стійка когнітивна структура емоційного характеру. Виділяють (залежно від розв'язуваної задачі) породжуючу аргументацію, метою якої є знищення або породження цінності у структурі моделі світу клієнта, і діалектичну, спрямовану на зміну ієрархії цінностей [2].

Ключовим моментом у формуванні переконань є особистий досвід людини. Таким чином, переконання як вербальний вплив базується на аргументації позиції, а також організації досвіду людини відповідно до завдань формування відповідних переконань. Тому коли говорять про когось, що він переконаний у чомусь, то мають на увазі не тільки згоду з певною точкою зору, а й готовність захищати цю точку зору, діяти відповідно до неї [13].

У консультативному процесі переконання зазвичай використовуються при формуванні світогляду. На думку Ю.Д. Шерковіна [13], за допомогою переконання також вдається інтенсифікувати вже сформовані установки, думки людини, але вкрай рідко – істотно їх змінити. Виявлено певні обмеження у

застосуванні переконання. Перш за все, вважається, що переконати можна тільки того, хто хотів би переконатися, тобто прагнув зрозуміти іншу, ніж його власна, точку зору. Успішне переконання неможливо за відсутності власної активності клієнта. Більше того, у тих випадках, коли людину намагаються переконати у чомусь без її волі, коли вона відчуває спробу впливу на неї, може виникнути стан, що отримав назву «реактанс». Це свого роду негативізм стосовно формованої точки зору. Таким чином, одним із завдань переконання є узгодження намірів, що і виступає профілактикою неоптимальних, з точки зору консультанта, форм реагування при спробі змінити точку зору клієнта, вплинути на його поведінку.

Друге обмеження у використанні переконання пов'язано з необхідністю усвідомлення і логічного осмислення клієнтом пропонованої для роздумів інформації. Якщо людина не в змозі це зробити, то результат впливу скоріше буде пов'язаний не з свідомим ставленням до деякого змісту, а з некритичним сприйняттям чужої точки зору, тобто результат виникає за механізмом навіювання.

Третє обмеження – наявність єдиної інформаційної бази, що обумовлює однозначне розуміння наведених аргументів і клієнтом, і консультантом [13].

Таким чином, ми бачимо, що процес формування переконань, хоча і має в якості основного засобу вербальний вплив, спирається і на інші: на залучення у спеціальним чином організовану діяльність, невербальний вплив. Мовний вплив спирається як на аргументацію, апелюючи до соціально та культурно обумовлених цінностей клієнта (адресата впливу), так і на механізми варіативної інтерпретації дійсності.

Інформування, так само як переконання і навіювання, представляє найширші можливості використання для одержання необхідного психологічного ефекту. Специфіка полягає у тому, що дуже часто метою їх застосування є маскування комунікативного наміру, оскільки ключовим моментом у контексті впливу є профілактика «реактанса», та інформування у цьому сенсі сприймається як найбільш нейтральне для особистості.

Воно, на перший погляд, являє собою такий варіант подачі інформації, при якому або реально відсутня, або не фіксується увага на завданні психологічно впливати на людину (відсутнє в явному вигляді спонукання до чого-небудь, спроба змінити точку зору). Нейтральність позиції джерела повідомлення, або видимість нейтральності, забезпечує ілюзію свободи вибору у формуванні ставлення людини до переданого змісту. Ми не випадково вказали на ілюзорність вибору. Справжня свобода вибору можлива лише при дуже високій мірі інформованості тих, хто виступає в якості одержувача повідомлення, як з конкретного питання, так і щодо цілісного інформаційного контексту, в якому цей вибір може розглядатися. Природно, що слабка доступність різноманітних джерел інформації, фрагментарність подачі інформації, її дроблення, також як і відсутність у одержувача повідомлення аналітичних навичок, невисокий інтелект і відсутність критичної установки щодо конкретних джерел інформації, не сприяють формуванню істинної інформованості. Не випадково дроблення інформації і створення ілюзії

нейтральності джерела повідомлення є прийомами, використовуваними у маніпулятивних цілях у масових інформаційних процесах [14].

Для того щоб надати необхідний напрямок у формуванні клієнтами власних висновків, використовуються певні прийоми компоновки матеріалу повідомлення; забезпечення при підборі фактів і аргументів високої щільності релевантної інформації (тієї, яка має безпосереднє відношення до основної проведеної думки); широта інформації, що розуміється як її різноманітність; глибина, що розуміється як не тільки логічна, а й наукова обґрунтованість тверджень [11, с. 32-33].

Таким чином, відзначимо, що мовні механізми варіативної інтерпретації дійсності у вербальному впливі використовуються:

- ✓ при маскуванні наміру як засобу реалізації істинного, а не наміру, що демонструється;
- ✓ як засіб створення необхідного образу дійсності, для вирішення завдання спотворення істини;
- ✓ у структурі аргументації для підвищення переконливості наведених аргументів.

Ще раз підкреслимо, що професіоналізм у використанні мовних засобів впливу визначатиметься тим, наскільки точно і повноцінно консультант може реалізувати необхідну за обставинами взаємодії психологічну задачу.

Особливості використання невербальних засобів психологічного впливу в процесі консультування

Можливість невербальних компонентів висловлювати, позначати (відповідно, заміщати знаки іншого рівня), уособлювати, впливати на почуття, викликати образ, служити засобом відреагування становить основу тих психологічних ефектів, які виникають при їх використанні з метою впливу. Невербальні компоненти у повному розумінні стають засобами впливу тільки при свідомому їх використанні. Виникаючі при цьому ефекти пов'язані з закономірностями функціонування інформаційних каналів, специфікою систем засобів відображення реальності, дешифрування та інтерпретації отриманої інформації. Це ті інструменти, за допомогою яких забезпечується «матеріал», що служить основою для формування образу дійсності [7].

Можливості використання регуляції рівня задоволення потреб у контексті психологічного впливу

Передумовою такого роду впливу є те, що розрядка потребових станів може здійснюватися у двох режимах, по-перше, у варіанті безпосереднього задоволення відповідної потреби, який не пов'язаний з волею і активністю інших людей, і, по-друге, при опосередкуванні можливості задоволення людиною її потреб волею і активністю інших суб'єктів.

При опосередкуванні можливості задоволення потреб людини волею і активністю «інших» виникає її залежність від цих конкретних суб'єктів. Таким чином, за рахунок необхідності або можливості опосередкування процесу задоволення потреб складаються передумови використання можливостей регулювання рівня задоволення потреб «інших» як засобу психологічного впливу.

Труднощі при використанні цієї групи засобів впливу в психологічному консультуванні бувають пов'язані з рядом обставин, у тому числі, з небажанням клієнта допускати контрольоване ним опосередкування у процесі задоволення його власних потреб, з непереносимістю психологічної залежності від когось. Низька ефективність буває обумовлена і тим, що за опосередкування беруться не ті суб'єкти, тобто за ними клієнтом не зізнається право здійснювати це.

Наступна причина невисокої ефективності – апеляція не до тих потреб, погане розуміння клієнта, невірна оцінка ступеня актуальності тих чи інших потреб. Найчастіше використовуваний варіант психологічного впливу з опорою на регуляцію рівня задоволення потреби «іншого» це – збудження почуття вдячності, подяки, почуття неоплатного боргу, з подальшою експлуатацією цих почуттів.

Таким чином, регуляція рівня задоволення потреби як засіб психологічного впливу може використовуватися не тільки для отримання деякого миттєвого результату, але і створює основу для багаторазового і орієнтованого на широкий спектр ситуацій відстроченого використання виниклого ефекту, що спирається на переживання, почуття або потребу (необхідність) слідувати нормі, регулюючої взаємодію суб'єктів.

У зв'язку з цим, ще однією можливістю психологічного впливу з використанням регуляції рівня задоволення потреби є створення ситуацій, що припускають у контексті їх розвитку демонстрацію певних поведінкових стереотипів, які для сторони, що здійснює вплив, виявляються цінними самі по собі, тому що дозволяють їй у рамках цього стереотипу взаємодії реалізувати дії, неправомірні, неприпустимі в інших обставинах. Роль стандарту як міри того, що «прийнято», «пристойно», «повинно», дозволяє використовувати його як ефективний засіб управління активністю клієнтів.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Аналіз проблеми психологічного впливу в процесі консультування дозволяє констатувати, що максимально позитивним психологічним ефектом (виховним, психокорекційним, особистісно-розвивальним і т.п.) мають впливи, реалізовані у ході взаємодії систем «відкритого» типу (міжособистісне спілкування на рівні діалогу). Навпаки, мінімальними можливостями в аспекті розвитку систем (або навіть деструктивним потенціалом) володіє організація впливів у системах «закритого» типу («монологічні» або «моносуб'єктні» форми консультативних контактів, при використанні, головним чином, одновимірних стратегій психологічного впливу).

Наступним етапом нашого теоретичного аналізу та емпіричного дослідження є проблема використання та особливості різних механізмів психологічного впливу в процесі консультування фахівців екстремального профілю діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аронсон Э. Общественное животное. Введение в социальную психологию / Аронсон Э. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 517 с.

2. Баранов А. Н. Языковые механизмы вариативной интерпретации действительности как средство воздействия на сознание / А. Н. Баранов, П. Б. Паршин // Роль языка в средствах массовой коммуникации : Сб. статей. – М. : ИНИОН, 1986. – С. 100–143.
3. Григорьева А. А. Интенциональные основания психологического воздействия в дискурсе : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / А. А. Григорьева. – М., 2012. – 24 с.
4. Залесский Г. Е. Психологические вопросы формирования убеждений / Залесский Г. Е. – М. : МГУ, 1994. – 144 с.
5. Кабаченко Т. С. Методы психологического воздействия : [учебное пособие] / Кабаченко Т. С. – М. : Пед. общ. России, 2000. – 544 с.
6. Ковалев Г. А. Психологическое воздействие: теория, методология, практика : дисс. на соискание ученой степени доктора психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Г. А. Ковалев. – М., 1991. – 477 с.
7. Лабунская В. А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход) / Лабунская В. А. – Ростов : Изд-во Ростов, ун-та, 1986. – С. 5–35.
8. Левин Ю. И. О семиотике искажения истины / Ю. И. Левин // Информационные вопросы семиотики, лингвистики и автоматического перевода. – М. : ВИНТИ, 1974. – Вып. 4. – С. 108–117.
9. Мещеряков Б. Большой психологический словарь / [сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко]. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 672 с.
10. Решетина С. Ю., Смолян Г. Л. Информационно-психологическая безопасность личности (Контурсы проблемы) / С. Ю. Решетина, Г. Л. Смолян // Проблемы информационно-психологической безопасности : [сб. статей и материалов конференции] / под ред. А. В. Брушлинского и В. Е. Лепского]. – М. : Ин-т психологии РАН, 1996. – С. 18–30.
11. Рошин С. К. Психология и журналистика / Рошин С. К. – М. : Наука, 1989. – 192 с.
12. Тимофеев С. В. Применение психологического механизма косвенного внушения в деятельности учителя : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук : спец. 19.00.03 «Психология труда, инженерная психология, эргономика» / С. В. Тимофеев. – Тверь, 1995. – 25 с.
13. Шерковин Ю. А. Психологические проблемы массовых информационных процессов : [монография] / Шерковин Ю. А. – М. : Мысль, 1975. – 217 с.
14. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Шиллер Г. – М. : Мысль, 1980. – 325 с.

УДК 351.74

Барко В.І., д. психол. н., професор кафедри соціології та психології факультету права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ;

Макаренко П.В., к. психол. н., доцент, заступник начальника з навчально-методичної роботи факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби

ДІЯЛЬНІСТЬ КЕРІВНИКА ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ І ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ У КОЛЕКТИВАХ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Стаття присвячена висвітленню психологічних механізмів діяльності керівника щодо профілактики девіантної поведінки та професійної деформації працівників органів внутрішніх справ.

Ключові слова: девіантна поведінка, професійна деформація, психологічні механізми, психологічна профілактика.

Статья посвящена рассмотрению психологических механизмов деятельности руководителя по профилактике девиантного поведения и профессиональной деформации сотрудников органов внутренних дел.

Ключевые слова: девиантное поведение, профессиональная деформация, психологические механизмы, психологическая профилактика.

Постановка проблеми. Науковці називають девіантною поведінку, яка відрізняється від норм або прийнятих в суспільстві стандартів і не відповідає соціальним очікуванням. У свою чергу, соціальні очікування обумовлені поняттями соціального статусу людини, її етнічної і культурної приналежності, віку, статі [1; 2; 3; 4].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемі профілактики і подолання наслідків девіантної поведінки серед особового складу ОВС присвятили наукові роботи вітчизняні і зарубіжні психологи – В.С. Медведєв, О.М. Бандурка, Л.М. Балабанова, Т.Ю. Ваврик, С.І. Яковенко, Л.М. Мороз, І.В. Клименко, Ю.В. Осіпова, О.М. Цільмак, О.М. Буданов, М.І. Мар'їн, М.І. Мягких, В.Є. Петров та інші. Проте психологічні чинники і механізми профілактики такої поведінки серед працівників міліції наразі є недостатньо з'ясованими, тому метою статті є їх розкриття і висвітлення можливостей керівника ОВС щодо попередження девіантної поведінки і професійної деформації особового складу.

Девіантну поведінку людини розглядаємо як систему вчинків (або окремі вчинки), що суперечать прийнятим в суспільстві нормам і проявляються у вигляді незбалансованості психічних процесів, неадаптивності, порушенні процесу самоактуалізації або у вигляді ухилення від морального і естетичного контролю над поведінкою. У сучасних психологічних дослідженнях виокремлюють наступні ознаки, що становлять зміст поняття девіантної поведінки: поведінка відхиляється від статистичної і соціальної норм; вона складно виправляється, коригується; потребує індивідуального підходу до працівників з боку керівників, психологів, колективу. У літературі факти девіантної поведінки часто відносять до проявів професійної деформації [5; 6].

Виклад основного матеріалу. Важлива роль у підтриманні високого рівня дисциплінованості і законності у колективах працівників органів

внутрішніх справ належить управлінцям. Керівник має бути прикладом поведінки для інших членів організації, чітко показуючи, як вони повинні діяти, що мають робити в першу чергу у складних ситуаціях. Успішність управлінських рішень багато в чому пов'язана із здатністю впливати на працівників. Можна виділити декілька типів поведінки керівника, що здійснює вплив: 1. Ґрунтується на заохоченні підлеглих за виконання ними своїх обов'язків якнайкраще; 2. Спирається на загрозу покарання за неправильні дії; 3. Ґрунтується на вимогах точного і неухильного дотримання усіх законів, наказів і правил; 4. Ґрунтується на авторитеті, керівника, на визнанні підлеглими безперечної переваги свого керівника у рівні знань, досвіду і кваліфікації.

Науковці виокремлюють низку методів ефективного психологічного впливу на працівників.

Методи встановлення сприятливих взаємовідносин з об'єктом впливу (методи зближення). Сюди входять: введення в посаду, звернення, співчуття і співпереживання, довіра, турбота, допомога і підтримка, захист, прохання, пробачення, гумор.

Методи віддалення об'єкта впливу: демонстрація посилення ресурсів, натяк, уявна недовіра, заборона, відступ, вичікування, примус, обмеження, ігнорування, докір, недовіра, іронія.

Методи розвитку і зміцнення позитивних якостей об'єкта впливу: переконання, навіювання, контроль. Переконання складається з прийомів інформування і аргументації. Інформування можливе з використанням наступних засобів: висунення тези, визначення понять, висунення гіпотез, пояснення, вказівка, опис, характеристика, порівняння і розрізнення, інформація про цілі діяльності, порада і пропозиція, інформування про результати роботи. Аргументація реалізується за допомогою посилення на авторитетні джерела, доказ фактами, ілюстрація, аналогія.

Методи усунення негативних якостей у підлеглих: вимога, ексцес, демонстрація дій начальником, критика, нейтралізація, покарання, засудження.

Керівникові важливо враховувати, що успішна реалізація методів впливу залежить від багатьох психологічних чинників. Серед них головними є: авторитет суб'єкта; надійність джерела інформації; привабливість суб'єкта; зміст повідомлення.

Дослідження і практика управління в ОВС справ дозволяють виділити декілька психологічно обґрунтованих правил висунення вимог до підлеглих.

1. Реальність. Правило спонукає керівника пред'являти вимогливість, виходячи із змісту виконуваних підлеглим обов'язків, вирішуваних ними професійно-службових завдань, міри професійної підготовленості, досвіду і професійних здібностей.

2. Своєчасність. Правило означає необхідність вчасно реагувати на ознаки недисциплінованості працівників, дрібну провину і недбале ставлення підлеглих до посадових обов'язків.

3. Аргументованість. Керівник повинен домагатися розуміння підлеглими змісту вимог і внутрішньої згоди з ними.

4. Послідовність і систематичність. Правило вимагає з боку керівника поєднувати нарощування вимогливості до підлеглих відповідно до досвіду, професійної кваліфікації, індивідуальних особливостей.
5. Предметність. Вимоги керівника повинні мати точну адресу, вказувати на зміст майбутніх дій підлеглих, терміни виконання завдань, передбачувані результати, способи і прийоми роботи.
6. Справедливість. Правило змушує керівника бути гранично уважним до своїх оцінок і узагальнень.
7. Тактовність і доброзичливість. Етика пред'явлення вимог змушує керівника завжди бути доброзичливим і конструктивним.

Керівнику доцільно враховувати індивідуально-психологічні особливості працівників ОВС при проведенні заходів щодо профілактики порушень службової дисципліни і законності. З метою надання допомоги керівному складу підрозділів органів внутрішніх справ пропонуємо низку рекомендацій щодо здійснення індивідуальної роботи з різними категоріями працівників.

1. Працівники із проявами ознак акцентуації за збудливим типом.

Головними рисами цього типу є схильність до дисфорії (зниженого настрою із дратівливістю, озлобленістю, похмурістю, схильністю до агресії) і тісно пов'язаною з нею афективною вибуховістю. Характерна також напруженість емоційної сфери, що призводить в окремих випадках до аномалії ваблень. У інтелектуальній сфері, зазвичай, спостерігається в'язкість, ригідність, інертність, що накладають відбиток на усю психіку працівника. Афективні розлади можуть приводити до того, що працівники з даним типом акцентуації самі можуть шукати приводи для сварок. Афект може бути викликаний конфліктами, які легко виникають у збудливих людей внаслідок їх прагнення до влади, пригнічення свого оточення, непоступливості, жорстокості і нарцисизму. Корекцію поведінки таких працівників бажано здійснювати через референтну в колективі особистість, тобто авторитетного для них лідера. При проведенні індивідуальної роботи бажано віддавати перевагу методам заохочення, переконання, спільної співпраці. До цих працівників слід проявляти підвищену вимогливість, активніше включати в роботу, частіше доручати самостійні завдання з припиненням спроб залишити доручену роботу незакінченою.

2. Акцентуація за шизоїдним типом.

Найбільш суттєвими рисами цього типу вважаються замкнутість, відгородженість від навколишнього світу, нездатність або небажання встановлювати контакти, понижена потреба в спілкуванні. Характерні поєднання суперечливих рис в особистості і поведінці: холодності і недовірливості; упертості і податливості; настороженості і легковір'я; апатичної бездіяльності і напористої цілеспрямованості; замкнутості і несподіваної настирливості; сором'язливості і нетактовності; надмірної прив'язаності і невмотивованих антипатій; раціональних міркувань і нелогічних вчинків; багатства внутрішнього світу і безбарвності його зовнішніх проявів. Керівникові необхідно здійснювати ретельний контроль несення ними служби. Доцільно діяти із досвідченим напарником, здатним коригувати

можливі відхилення в поведінці при виникненні складної ситуації. Психопрофілактичну роботу необхідно проводити у напрямі переорієнтації інтересів в соціально корисне русло. Оскільки ці працівники можуть почувати себе комфортно у середовищі, де їх індивідуальність знаходить самореалізацію, питання про перехід в інший колектив повинне вирішуватися з особливою обережністю. Прогноз професійної придатності у цілому несприятливий.

3. Акцентуація за істероїдним типом.

Головні риси цього типу: безмежний егоцентризм, ненаситна жага уваги до своєї особистості, схильність до емоцій захоплення, здивування, шанування, співчуття. Можуть позитивно сприйматися навіть обурення або ненависть оточення, але тільки не байдужість і перспектива залишитися непоміченим. Сутність істероїдного типу полягає в аномальній здатності до витіснення, у специфічному відборі інформації і вражень про себе і про світ. Зусилля спрямовані на прикрашання своєї особи, істероїдний тип ретельно зберігає і гіпертрофує події; натомість усе, що має нейтральне, а тим більше негативне значення, витісняє з пам'яті і свідомості. Навіюваність, яка є характерною рисою цього типу, відрізняється вибірковістю - від неї нічого не залишається, якщо обстановка навіювання і самонавіювання не підтримує прояви егоцентризму.

Працівники з таким типом акцентуації вимагають уважного контролю з боку керівників. Вразливість по відношенню до зовнішніх афектів і потреба в негайному соціальному заохоченні у осіб цього типу можуть успішно використовуватися як важелі при спробі управляти їх поведінкою. Працівники з акцентуацією характеру за істероїдним типом найчастіше порушують дисципліну в наступних умовах: утиск їх інтересів; недооцінка заслуг. Видами професійної діяльності, яким віддається перевага, є громадська діяльність, організаторська робота, художня самодіяльність.

4. Акцентуація за нестійким типом.

Основна риса представників цього типу - патологічна слабкість волі. Безвілля, передусім, проявляється тоді, коли справа стосується служби, виконання обов'язків, досягнення цілей, які ставляться керівником, суспільством. Нестійкі працівники не виявляють особливої напористості, переважно пливуть за течією, примикаючи до активніших, ініціативних товаришів. Із цим пов'язані відсутність самостійних вчинків, недостатня здатність гальмувати свої потяги, утриматися від задоволення несподіваного бажання (якщо його здійснення не пов'язане з якими-небудь труднощами). Окрім слабкості волі, відзначається підвищена навіюваність нестійких осіб, схильність до порушення дисципліни. Асоціальна поведінка нестійких залежить від впливу оточення. Психічна нестійкість є підґрунтям, на якому нерідко формуються різні варіанти невротичних розладів, алкоголізм, наркоманія. Необхідно контролювати несення служби і поведінку в побуті працівників з нестійкою акцентуацією. Кожне порушення дисципліни повинне отримувати відповідну оцінку з наступним обговоренням. При проведенні індивідуальної роботи слід віддавати перевагу методам переконання. Враховуючи високу схильність до асоціальної поведінки, вживання

наркотичних препаратів, алкоголю, прогноз відносно служби в органах внутрішніх справ для цих працівників несприятливий.

5. Акцентуація за психастенічним типом.

Головними рисами психастенічного типу є підвищена психічна і фізична стомлюваність, дратівливість, схильність до іпохондрії. Стомлюваність особливо проявляється при розумових навантаженнях. Помірні фізичні навантаження переносяться краще, проте фізичне напруження, обстановка спортивних змагань, видаються складними. Дратівливість схожа на афективні спалахи при лабільній акцентуації, але на відміну від них, це пов'язано не з перепадами настрою, а із наростаннями дратівливості, що виразно простежуються в моменти стомлення.

Роздратування може накопичуватись і легко виливається на оточення, яке часом випадково потрапило "під гарячу руку", і так же легко змінюється розкаянням.

6. Акцентуація за сенситивним типом.

Для працівників такого типу характерна надзвичайно висока вразливість, до якої пізніше приєднується різко виражене почуття власної неповноцінності. Такі працівники зазвичай старанно виконують свої обов'язки, але дуже побоюються всіякого роду перевірок. Нерідко соромляться виступати публічно, боячись збитися, викликати сміх. Контактність нижча за середній рівень, віддають перевагу вузькому колу друзів. Рідко конфліктують, оскільки, зазвичай, займають пасивну позицію; образи зберігають в собі, альтруїстичні, жалісливі, уміють радіти здобуткам інших. Почуття обов'язку доповнюється сумлінністю. Проте надмірна чутливість заважає професійній діяльності, може провокувати несприйняття або критику з боку імпульсивних або дратівливих працівників.

7. Акцентуація за астено-невротичним типом.

Головними рисами цього типу є нерішучість і схильність до розмірковувань, тривожність, недовірливість і любов до самоаналізу, легкість виникнення obsesій (нав'язливих страхів, побоювань, дій, думок, уявлень). Страхі і побоювання астено-невротичного типу переважно адресуються до можливих і малоймовірних подій в майбутньому (із ним самим, близькими людьми тощо). Психологічним захистом від постійної тривоги за майбутнє стають спеціально придумані прикмети і ритуали: жести, заклинання, певні поведінкові комплекси. Іншою формою захисту може бути спеціально вироблений формалізм і педантизм, який передбачає багаторазову перевірку усього зробленого напередодні.

Нерішучість в діях і розсудливість астено-невротичного типу зазвичай поєднуються. Самостійний вибір, навіть малозначимий, може стати предметом довгих і тяжких коливань. Нерішучість нерідко призводить до гіперкомпенсації у вигляді несподіваної самовпевненості, безапеляційності в судженнях, удаваної рішучості і скороспішності дій в тих ситуаціях, коли потрібні обачність і обережність. Подібному типу не властива схильність до порушень правил, законів, норм поведінки, зловживання алкоголем, суїцидальні тенденції. Керівник має уникати делегування відповідальності такому

працівникові, слід враховувати, що такі працівники характеризуються сумлінністю, дисциплінованістю, в конфліктах займають пасивну позицію, але при виникненні станів дезадаптації можуть бути недостатньо дієздатними. Їх бажано залучати до колективної діяльності, завантажувати посильними завданнями з наданням підтримки, уваги і довіри. При проведенні індивідуальної роботи бажано віддавати перевагу методам заохочення та індивідуальної допомоги.

8. Акцентуація за епілептоїдним типом.

Характеризується ригідністю, інертністю психічних процесів, довгим переживанням травмуючих подій. Даний тип у конфлікти вступає рідко, водночас дуже сильно реагує на будь-який прояв порушення порядку. У діяльності поводить як бюрократ, пред'являючи оточуючим багато формальних вимог. Пунктуальні, акуратні, особливу увагу приділяють чистоті і порядку, добросовісні, схильні жорстко дотримуватись пунктів плану, у виконанні дій неквапливі, орієнтовані на високу якість, легко поступаються лідерством.

У разі виникнення конфліктних ситуацій на службі або в сім'ї стратегія взаємодії з таким працівником має бути спрямована на те, щоб думка керівника опосередковано стала переконанням самого працівника. При проведенні індивідуально-виховної або психокорекційної роботи доцільно використовуватися вирази: "Як Ви говорили", "Як Ви знаєте", "Як Ви вважаєте", "Як впливає з Вашого досвіду" тощо. Слід постаратися встановити із такими працівниками довірчий емоційний контакт, доцільно направити працівників до психолога для проведення психокорекційних заходів, призначених для зняття підвищеного рівня емоційного напруження, освоєння навичок саморегуляції і здійснення самоконтролю.

Працівники з акцентуацією характеру за епілетоїдним типом найчастіше порушують дисципліну за наступних обставин: несправедлива образа; зниження рівня самооцінки; перешкоди на шляху до поставленої мети. Видами професійної діяльності, яким надається перевага, є будь які завдання, виконання яких дозволяє виявляти риси незалежності і самостійності.

Для діагностики акцентуації характеру рекомендуємо використовувати методика аутоідентифікації акцентуації характеру Е.Г. Ейдміллера або опитувальник "Характерологічні акцентуації особистості і нервово-психічна нестійкість" [3].

Індивідуальні особливості працівників органів внутрішніх справ керівнику варто враховувати також при формуванні у підрозділах малих груп для виконання певних службових завдань. При формуванні таких груп керівному складу доцільно набирати працівників із психологічно сумісними характерологічними та інтелектуальними особливостями. Керівникові важливо пам'ятати наступне:

– щоб запобігти виникненню можливих конфліктних ситуацій слід уникати об'єднання працівників з акцентуацією за збудливим, епілептоїдним та істероїдним типами;

– для запобігання появі у працівників станів розгубленості, реакцій відходу від рішучих дій, суїцидальних спроб, слід уникати об'єднання працівників з акцентуацією за психастенічним, сенситивним, астено-невротичним та лабільним типами;

– для виконання службових завдань, успішність яких визначатиметься здатністю ухвалення правильного рішення в умовах дефіциту інформації і обмеження часу на її осмислення, слід уникати об'єднання в одній групі працівників із рисами зниженого інтелекту.

Раннє виявлення дезадаптивних станів, проведення активної індивідуальної роботи з урахуванням психологічних особливостей, проведення заходів психологічної корекції сприятиме поліпшенню якісного складу підрозділів органів внутрішніх справ, підвищенню ефективності оперативно-службової діяльності, зниженню кількості порушень службової дисципліни.

Робота з особовим складом підрозділів органів внутрішніх справ здійснюється із врахування загальних психологічних закономірностей управління персоналом. Будь-який керівник має періодично спілкуватися із працівниками, спроби деяких керівників не приймати працівників для розмови з ними і не реагувати на їх скарги не виправдовують себе. Зазвичай, працівники, що скаржаться, володіють цінною інформацією, яка може бути використана управлінцем для оптимізації службової діяльності. Для успішного керівництва підрозділом необхідно відрізнити працівників з реальними проблемами від тих, які просто люблять поскаржитися. У цьому може допомогти використання опитувальника для визначення рівня потреби в схваленні і опитувальника "Оцінка мотивації досягнення" [3].

Нерідко скарга може бути замаскована і керівник повинен уміти помічати приховане невдоволення. Працівники можуть використовувати гумор або сарказм для того, щоб побічно вказати на існуючі проблеми, висловити випадковий коментар.

Сучасний керівник може допомогти працівникам, навчивши їх скаржитися продуктивно. Для цього корисно використовувати метод управління скаргами (метод "Чотириох кроків"), який допомагає відсіяти несерйозні скарги і знайти шляхи вирішення серйозних проблем.

Чотирикроковий процес управління скаргами полягає у наступному.

Крок 1. Визначення проблеми - попрацюйте із працівником для того, щоб точно визначити причину скарги. Поставте запитання: «Чому це Вас турбує?»; «Що змусило Вас звернутися до мене?».

Крок 2. З'ясування мотивації - чому людина скаржиться. Чи є це особистою проблемою, або працівник говорить за увесь колектив відразу? У чому полягає проблема?

Крок 3. Вироблення рішень - надайте допомогу працівникові у перетворенні скарги на конструктивні ідеї. Запропонуйте замислитись над тим, що саме може допомогти в цій ситуації. Хто має бути залучений у вирішення проблеми? За який термін можна реально реалізувати висунуте рішення?

Крок 4. Реалізація дій із подолання проблеми - як тільки Ви знаходите рішення, реалізуйте його негайно. Відкладаючи виконання рішення, Ви

ризикуюте отримати проблему, яка буде тільки зростати і гальмувати роботу не лише працівника, але й усього підрозділу. Після розгляду керівником скарги, працівник має узяти на себе відповідальність за ситуацію і контролювати її результативне вирішення.

Сьогодні на озброєнні підрозділів психологічного забезпечення існує багато ефективних програм і психодіагностичних методик, за допомогою яких психолог підрозділу може визначити актуальний психологічний стан працівника, міру мобілізації фізичних і психічних ресурсів, поточний рівень психічного здоров'я, емоційний стан тощо. Наприклад, методика самооцінки емоційного стану визначає поточний емоційний стан особового складу. Шкала містить параметри "спокій - тривожність", "енергійність - втома", "піднесення - пригніченість", "упевненість - безпорадність". Для діагностики агресивності і ворожості ми рекомендуємо використовувати опитувальник Басса-Дарки. Завдяки опитувальнику психолог зможе на ранній стадії виявити деструктивні тенденції працівника, його негативні почуття і оцінки.

Висновки. Досвід показує, що психологічно грамотно побудований профілактичний процес, заснований на зазначених у статті принципах і механізмах взаємодії керівника з підлеглими, допомагає виявити проблеми працівників ОВС вже на ранніх стадіях, запобігти їх перетворенню на серйозні конфлікти, завчасно виявити прояви девіантної поведінки, які можуть зашкодити ефективній службовій діяльності і особистісному й професійному зростанню працівника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барко В.І. Формування лідерства і прихильності до здорового способу життя у військовослужбовців та працівників правоохоронних органів: Навчальний посібник / В.І. Барко, О.В. Бойко, Е.С. Литвиненко – К.: К.І.С., 2008. – 200 с.
2. Барко В.І. Інформаційний poradник з питань формування прихильності до здорового способу життя і безпечної поведінки серед військовослужбовців та працівників правоохоронних органів: практич. посібник / В.І. Барко, О.В. Бойко, Е.С. Литвиненко - К.: К.І.С., 2008. – 142 с.
3. Барко В.І. Профілактика адиктивної поведінки у працівників ОВС України: Навчаль. посібник / В.І. Барко, І.В. Клименко, В.О. Криволапчук.- К., 2009. – 52 с.
4. Буданов А.В. Психолого-педагогические пути преодоления профессиональной деформации сотрудников ОВД / А.В. Буданов – М.: ГУК МВД России, 1994. – 278 с.
5. Елисеєв О.П. Практикум по психологии личности: учеб. Пособие / О.П. Елисеєв – СПб.: Питер, 2006. – 512 с.
6. Медведєв В.С Психологія злочинної діяльності / В.С. Медведєв. –К.: Атіка, 2012. -204 с.
7. Менделєвич В.Д. Психология девиантного поведения / В.Д. Менделєвич. – М.: Медпресс, 2001. – 233 с.
8. Goldberg I. Treatment of Internet Disorders. – New York: Penguin, 1999.

Plutchik R., Kellerman H., Conte H.R. A structural theory of ego defenses and emotions. In C.E. Isard (Ed) Emotions in personality and psychopathology. J.Y.U. Plenum, 1979.

УДК 159.99

Боснюк В.Ф., к. психол. н., старший викладач кафедри прикладної психології, Національний університет цивільного захисту України

ОСОБЛИВОСТІ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСУ УЧАСНИКІВ ЛІКВІДАЦІ АВАРІЇ НА ЧАЕС

Представлені особливості впливу психотравматичної події на ліквідаторів аварії на ЧАЕС. Показані відмінності в вираженості симптоматичних розладів у досліджуваних в порівнянні з нормативними даними. Виділено групи ліквідаторів Чорнобильської катастрофи з різноманітними характеристиками посттравматичного стресового розладу.

Ключові слова: посттравматичний стресовий розлад, радіація, ліквідатор.

В статье представлены особенности влияния психотравмирующего события на ликвидаторов аварии на ЧАЭС. Показаны различия в выраженности симптоматических расстройств у испытуемых по сравнению с нормативными данными. Выделены группы ликвидаторов Чернобыльской катастрофы с разнообразными характеристиками посттравматического стрессового расстройства.

Ключевые слова: посттравматическое стрессовое расстройство, радиация, ликвидатор.

Постановка проблеми. Прийнято вважати, що найбільше психіку травмує участь у військових діях, ситуації фізичного і сексуального насильства, техногенні та природні катастрофи, важкі захворювання. Однією з категорій людей, яким довелось пережити та відчути на собі вплив багатьох цих факторів є ліквідатори Чорнобильської катастрофи. У них в силу впливу травматичного досвіду існує висока вірогідність розвитку психологічних розладів, що призводять до розвитку посттравматичного стресового розладу (ПТСР).

За даними психологів у ліквідаторів спостерігається підвищення рівня реактивної та особистісної тривожності, зниження самооцінки, погіршення психічної працездатності, специфічні зміни структури особистості. Навіть через 20-25 років після аварії, незважаючи на сучасне лікування та заходи з соціального захисту, негативні психічні прояви зберігаються у 82 % осіб, що перехворіли променевою хворобою III ступеня, 71 % – II ступеня та у 34 % – I ступеня [1].

Вивчення ПТСР у ліквідаторів є соціально значущим завданням. Відомо, що особи, які страждають цим розладом, більше ніж інші, схильні до різних форм дезадаптивної поведінки. У них частіше виникає алкоголізм, наркоманія, суїциди тощо. Ці люди вимагають особливої соціальної та медико-психологічної підтримки.

Окрім того, проведені дослідження показують, що ПТСР займає провідне місце в континуумі негативних психологічних наслідків аварії на

Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС) [1; 3; 4]. Враховуючи, що ПТСР – розлад, який виникає в будь-який віддалений від переживання психотравми момент, то своєчасне його діагностування і відповідна корекція можуть в значній мірі зменшити рівень соціально-психологічної напруги, що викликана Чорнобильською катастрофою.

Аналіз останніх досягнень та публікацій. Під посттравматичним стресовим розладом варто розуміти непсихотичну відстрочену реакцію на травматичний стрес, яка спроможна викликати психічні порушення практично у будь-якої людини [5].

ПТСР має дві особливості, які відрізняють його від звичайного стресу. Перша полягає в тому, що психологічні, фізіологічні та соціально-психологічні розлади тривають після усунення стресора, навіть тоді коли навколо людини, яка раніше психотравмувалась, вже спокійне, звичне життя. Друга особливість – ПТСР може виникати через кілька років після пережитої психотравми.

Основні симптоми ПТСР об'єднуються в три критеріальні групи:

1. Нав'язливі переживання відносно травмуючої події;
2. Прагнення до уникнення будь-яких подій і переживань, що асоціюються з травмуючими подіями, розвиток відчуженості;
3. Високий і зростаючий рівень емоційного збудження, що проявляється в комплексі гіпертрофованих психофізіологічних реакціях.

В основі етіології ПТСР, на думку більшості дослідників цього питання, лежить психічна травма, «подія» (life stress event), яка спроможна викликати важкий психічний стрес. В усіх випадках «подія», що стала причиною психічної травми, є екстраординарною для особистості і супроводжується страхом, страхітливостю, відчуттям безпомічності. Чим довшим є вплив психотравми, тим більшою є імовірність розвитку ПТСР.

Особливістю психотравмуючої події для ліквідаторів аварії на ЧАЕС є переживання впливу «невидимої» радіації. Даний стресор не призводить до помітних змін у навколишньому середовищі. Сприйняття та оцінка можливих несприятливих наслідків радіаційного впливу базуються, з одного боку, на раціональному знанні про їх наявність та, з іншого боку, на неусвідомлюваному або лише частково усвідомлюваному емоційному переживанні страху з приводу впливу цих факторів на життя і здоров'я людини.

Як показало комплексне клініко-психологічний і психофізіологічне обстеження ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС після 10 років катастрофи, перебування в ситуації, пов'язаної з можливістю сильного радіаційного опромінення, наявним і очікуваним згодом погіршенням стану здоров'я, викликало у значної частини ліквідаторів психічний стан, який згідно з критеріями DSM-4 класифікується як посттравматичний стресовий розлад. Частота зустрічальності ПТСР серед ліквідаторів – 19,7% [4].

Результати дослідження показали, що переживання стресу радіаційної загрози в зоні аварії супроводжувалося інтенсивними негативними емоціями. При цьому рівень усвідомлення травматичності дії загрози радіаційного ураження був опосередкований індивідуально-особистісними якостями. Згодом ліквідатори піддалися впливу інформаційного стресу, викликаного хвилею

публікацій у ЗМІ (не завжди науково обґрунтованої) про дії радіації на організм людини. Для частини ліквідаторів це вплив став вторинним стресом і пусковим механізмом формування симптомів ПТСР. Знання про відстрочений характер впливу радіації призвело до того, що ліквідатори постійно знаходилися в стані напруги, очікування неприємних наслідків для свого здоров'я.

І зараз, незважаючи на десятки років після аварії ліквідатори продовжують перебувати в стані хронічного стресу, що згубно позначається на їхньому психічному і фізичному здоров'ї. Особливістю ПТСР в учасників ліквідації аварії на ЧАЕС є високий відсоток симптомів фізіологічної збудливості, а також спрямованість симптомів ПТСР у майбутнє. У них спостерігається більш високий рівень тривоги і депресії. Про складний емоційний стан ліквідаторів аварії свідчать симптоми порушення сну, втрати апетиту, зниження сексуального потягу, дратівливість тощо [3].

Однак розвиток вираженої психопатологічної реакції не є необхідним наслідком травматичного досвіду [2]: епідеміологічні дослідження свідчать, що лише у частини осіб, що зазнали травматизації, виникає ПТСР. Багато людей, які пережили травматогенні події в тій чи іншій мірі тяжкості, демонструють протягом обмеженого періоду часу посттравматичну симптоматику. Імовірність виникнення ПТСР детермінується, з одного боку, складністю травматичної події (а також її несподіваністю, неконтрольованістю), з іншого боку – психологічними характеристиками осіб, які перенесли травматизацію.

Метою даного дослідження є вивчення ступеня вираженості посттравматичного стресового розладу у ліквідаторів Чорнобильської катастрофи

У дослідно-емпіричній роботі взяли участь 42 ліквідатори Чорнобильської катастрофи, які проходили курс реабілітації. Середній вік досліджуваних 56 років.

Збір емпіричних даних про рівень розвитку ПТСР учасників ліквідації аварії на ЧАЕС проводився за допомогою опитувальника прояву психопатологічної симптоматики (SCL-90-R).

Виклад основного матеріалу. Використання t-критерію Стьюдента для однієї вибірки дозволило виявити відмінності в вираженості симптоматичних розладів у досліджуваних в порівнянні з нормативними даними для ліквідаторів Чорнобильської катастрофи приведених Н.В. Терабріною [5].

Таблиця 1

Відмінності у вираженості симптоматичних розладів у ліквідаторів Чорнобильської катастрофи в порівнянні з нормативними показниками

Симптоматичні розлади	Середнє значення досліджуваних	Стандартне відхилення	Норма для ліквідаторів (згідно автора методики)	t
Соматизація	2,05	0,69	1,43	4,69***
Обсесивно-компульсивні розлади	1,17	0,75	1,07	1,42

Міжособистісна сензитивність	1,29	0,59	0,90	3,45**
Депресія	1,30	0,67	0,93	2,86**
Тривожність	1,44	0,78	0,93	3,42**
Ворожість	1,08	0,65	0,87	1,71
Фобічна тривожність	0,93	0,82	0,50	2,68**
Паранояльні симптоми	1,27	0,60	0,70	4,94***
Психотизм	0,89	0,69	0,56	2,45**
* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.				

Проаналізувавши дані з таблиці 1 та порівняння їх з нормативними згідно автора методики та численними дослідженнями можна констатувати, що симптоматичні розлади у ліквідаторів Чорнобильської катастрофи статистично достовірно вище норми. Не виявлено відмінностей лише за показниками «ворожість» і «обсесивно-компульсивні розлади».

Значимо вищими у досліджуваних виявилися прояви соматизації: Ці порушення відображали дистрес, що виникає на основі відчуття тілесної дисфункції. Симптоми зазначеного розладу включали головні болі та в інших частинах тіла, загальний м'язовий дискомфорт, соматичні еквіваленти тривожності. Варто зазначити, що всі ці ознаки вказували як на наявність розладу – соматизації, тобто тілесного реагування на психоемоційний стан, так і на прояви реальних тілесних захворювань чи загострень хронічних хвороб у зв'язку зі зниженням опірності організму з віком.

Виявлені відмінності і за симптомами міжособистісної сенситивності ($t = 3,45$, $p \leq 0,01$). Вони проявляються в формі самозвинувачення, занепокоєння і помітний дискомфорт у процесі міжособистісної взаємодії. Ці дані свідчать, що у ліквідаторів існує підвищена чутливість до дій та висловлювань оточуючих, відчуття, що інші не розуміють їх або ставляться неприязно.

Також виявилися відмінними від нормативного показника за показником «депресія» ($t = 2,86$, $p \leq 0,01$). Психопатологічні зміни депресивного характеру у ліквідаторів аварії на ЧАЕС були представлені різноманітними за інтенсивністю і змістом симптомами та включали емоційні, когнітивні та соматичні порушення. Депресивний стан проявлявся в зниженні настрою, життєвої енергії, втратою звичних інтересів та задоволення, а в результаті – підвищеною втомлюваністю і зниженням здатності до концентрації уваги, впевненості та компетентності, появою відчуттів безнадійності, самозвинувачення.

Також численними були прояви тривожного характеру, що виражаються у наявності нервозності або внутрішнього тремтіння, відчутті напруженості, сильного або прискороного серцебиття, кошмарних думках та рідше симптомами у вигляді несподіваного і безпричинного страху, непосидючості. Рівень тривожності у ліквідаторів Чорнобильської катастрофи є суттєво вищим, ніж зазначено в нормативному показнику ($t = 3,42$, $p \leq 0,01$).

Порушення у вигляді фобічної тривожності проявляється у необхідності уникнення місць чи дій, що були пов'язані з відчуттям небезпеки, страхом знепритомніти на людях, знервованістю на самоті тощо. Прояви цих симптомів також вищі у ліквідаторів Чорнобильської катастрофи на статистично достовірному рівні значущості ($t = 2,68, p \leq 0,01$).

У досліджуваних виявлені і більш високі показники за шкалою «паранояльні симптоми» ($t = 4,94, p \leq 0,001$) на відміну від нормативного показника. Симптоми виражаються через відчуття, що майже у всіх неприємностях винні оточуючі, переконанням, що більшості людей не можна довіряти, вони будуть зловживати довірою, якщо їм дозволити. Паранояльна поведінка супроводжується ворожістю, підозрілістю, страхом втрати незалежності, ілюзіями.

Прояви психотизму характеризуються унікаючим та замкненим стилем життя. Відповідно скарги таких людей концентруються навколо проявів міжособистісної ізоляції: почуття самотності під час перебування з іншими людьми, думки про неприємні життєві ситуації як результат покарання за гріхи. За даним показником виявлені відмінності на статистично значущому рівні ($t = 2,45, p \leq 0,01$).

Тобто, катастрофічні наслідки постчорнобильського лиха призвели до відчутної деформації особистості ліквідатора та спричинили низку змін у психіці. Це проявляється в депресивності, тривожності, соматизації, психотизмі, використання неконструктивних засобів подолання життєвих проблем тощо.

З метою виділення та класифікації ліквідаторів Чорнобильської катастрофи за рівнем вираженості симптоматичних розладів було застосовано ієрархічний кластерний аналіз (рис. 1).

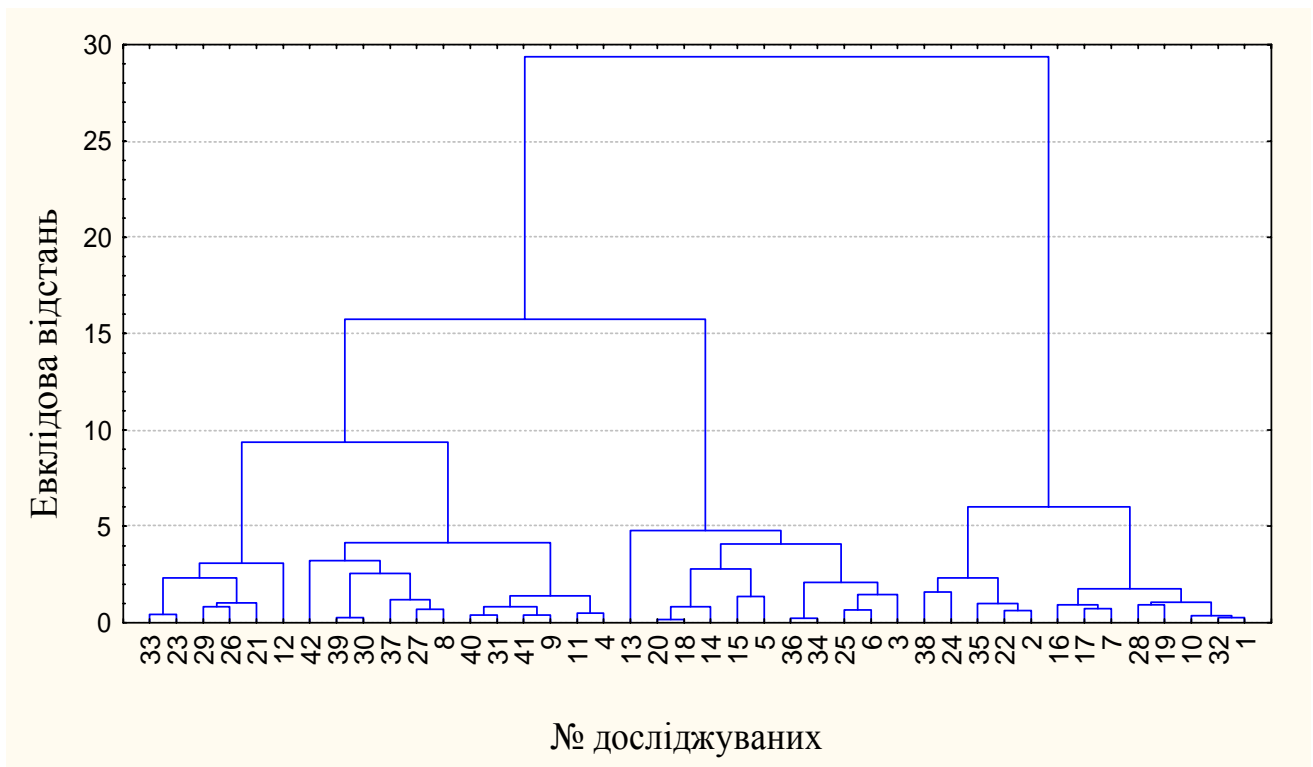

Рис. 1. Дендрограма кластеризації 42 ліквідаторів за показниками симптоматичних розладів (Метод Варда).

Наведено вертикальну деревовидну дендрограму. Вертикальна вісь такого графіка є віссю міжкластерної відстані, а по горизонтальній осі відзначені досліджувані, які використовувалися в аналізі. На діаграмі показано етапи об'єднання досліджуваних у класи за показниками вираженості симптоматичних розладів. Візуально та за допомогою графіка поетапної зміни міжкластерної відстані було прийнято рішення виділити чотири кластери досліджуваних. Після цього був використаний ітераційний метод кластиризації k-середніх Мак-Кіна (див. рис. 2).

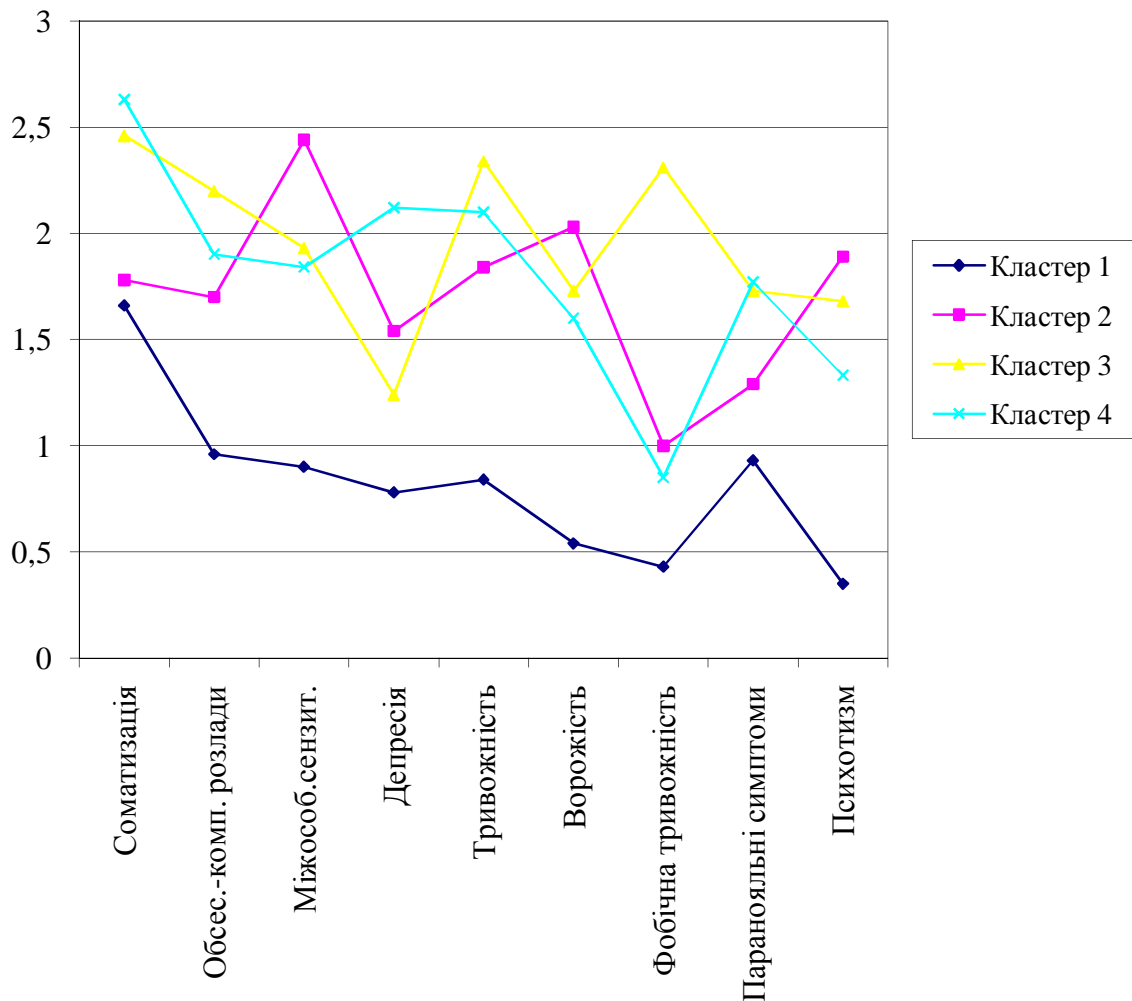

Рис. 2. Графік середніх значень симптоматичних розладів у ліквідаторів Чорнобильської катастрофи за чотирма кластерами.

Тобто, за допомогою дендограми кластиризації (рис. 1) та графіка поетапної зміни міжкластерної відстані було виділено чотири кластери, на які розділено рятувальників за допомогою методу k-середніх Мак-Кіна (рис. 2).

Так, представники першого кластеру (13 ліквідаторів), характеризуються низькими показниками всіх симптоматичних розладів. Це група ліквідаторів у яких відсутні ознаки ПТСР. У них, тільки, дещо підвищені показники за шкалою «соматизація». Хоча нам здається, що це швидше всього прояви реальних соматичних захворювань, а не соматичні еквіваленти тривожності.

До кластеру під номером два зібрані ліквідатори з середніми показниками всіх симптоматичних розладів, окрім міжособистісної сенситивності, ворожості і психотизму (11 досліджуваних). Цю групу досліджуваних можна позначити як ліквідатори з дисфоричним типом ПТСР. Вони відчують неспокою і помітний дискомфорт в процесі міжособистісної взаємодії. Їм властиве постійне переживанням внутрішнього невдоволення, роздратування, аж до спалахів злоби і люті, на фоні пригнічено-похмурого настрою. Досліджувані цієї групи відзначаються високий рівнем агресивності, прагнення зігнати на оточуючих

свою дратівливість і запальність. Дуже часто вони не здатні контролювати себе і на зауваження оточуючих бурхливо реагують.

Ліквідатори Чорнобильської катастрофи, які утворили третій кластер (12 досліджуваних), характеризуються високими показниками за шкалами соматизація, тривожності та фобічної тривожності на фоні підвищених результатів і за іншими перемінними. Цю групу можна охарактеризувати як ліквідатори з проявлення тривожного типу ПТСР. Вони характеризуються високим рівнем соматичної і психічної невмотивованої тривоги. У число ознак входить нервозність, напруження, тремор, а також напади паніки і відчуття жаху. Фобічна тривожність проявляється в стійкій реакції страху та уникнення певних людей, місць, об'єктів або ситуації. Характерний негативно-забарвлений настрій з почуттям внутрішнього дискомфорту, дратівливості, напруженості. Розлади сну характеризуються проблемами при засипанні з домінуванням у свідомості тривожних думок про свій стан, побоюваннями за якість і тривалість сну, страхом перед болісними сновидіннями.

До кластеру під номером чотири зібрані ліквідатори з самими високими показниками за шкалами «соматизація» і «депресія» (6 досліджуваних). Цю групу досліджуваних можна позначити як ліквідатори з соматоформним типом ПТСР. Вона характеризується масивними соматоформними розладами з переважною локалізацією неприємних тілесних відчуттів в області серця, шлунково-кишкового тракту і голови. Ці розлади поєднуються з психовегетативними розладами. Ярко проявляються симптоми дисфорії і такі афективні симптоми, як ознаки відсутності інтересу до життя, нестачі мотивації та втрати життєвої енергії. Крім того, в дану групу відносяться почуття безнадійності, думки про суїцид і інші когнітивні і соматичні кореляти депресії.

Висновки.

1. Узагальнення специфічних відмінностей психологічних наслідків радіаційних катастроф дає підстави констатувати, що психічний стан ліквідаторів Чорнобильської катастрофи визначається особливим характером радіаційного впливу (неможливістю його чуттєвого сприйняття), неадекватною інформацією про інтенсивність та тривалість опромінення, накопичену дозу; індивідуально-психологічними особливостями (віком, статтю, рисами особистості); іншими супутніми чинниками (насамперед екологічними та соціально-економічними), які детермінують розвиток ПТСР у ліквідаторів.

2. Катастрофічні наслідки постчорнобильського лиха призвели до відчутної деформації особистості ліквідатора та спричинили низку змін у психіці. Це проявляється в статистично достовірно більш частому проявленню симптомів соматизації, депресивності, тривожності, психотизмі, міжособистісної сенситивності, поширенні неконструктивних засобів подолання життєвих проблем в порівнянні з нормативним показником.

3. У ліквідаторів Чорнобильської катастрофи можна виділити чотири групи досліджуваних з різними типами симптоматичних розладів: у яких відсутні ознаки розвитку ПТСР (31 %), з дисфоричним типом (26 %), з тривожним типом (29 %) та з соматоформним типом (14 %). Тобто, у 2/3

ліквідаторів аварії Чорнобильської аварії проявляються різноманітні форми ПТСР, що вимагає застосування методів психологічної допомоги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Краснов В.Н., Юркин М.М., Войцех В.Ф. и др. Психические расстройства у участников ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС // Социальная и клиническая психиатрия. – 1993. – № 1. – С. 5-10.
2. Пищелко А.В. Психология посттравматического стресса: Учебное пособие. – Домодедово: Республиканский институт повышения квалификации работников МВД России, 1998. – 68 с.
3. Тарабрина Н.В., Лазебная Е.О., Зеленова М.Е. Психологические особенности посттравматических стрессовых состояний у ликвидаторов последствий аварии на ЧАЭС // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15, № 5. – С. 67-77.
4. Тарабрина Н.В., Лазебная Е.О., Зеленова М.Е., Петрухин Е.В., Миско Е.А., Агарков В.А. Психологические последствия ликвидации аварии на ЧАЭС // Радиоэкологические, медицинские и социально-экономические последствия аварии на ЧАЭС: Всероссийская конференция (май, 1995). – Москва: Голицино, 1995. – С. 84.
5. Тарабрина Н.В. Практикум по психологии посттравматического стресса. – СПб: Питер, 2001. – 272 с.

УДК 159.953-796.83

Гант О.Є., к. психол. н., доцент кафедри педагогіки та психології Харківської державної академії фізичної культури

НЕЙРОПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЗМІНИ ЗДОРОВ'Я СПОРТСМЕНІВ

У статті наведено результати нейропсихологічного дослідження продуктивності когнітивних функцій спортсменів, які займаються екстремальними видами спорту. Описані порушення складних форм довільної рухової активності, перцептивних і рахункових операцій, уваги, пам'яті і мислення боксерів.

Ключові слова: когнітивні функції, спортивна діяльність, бокс.

В статье приведены результаты нейропсихологического исследования производительности когнитивных функций спортсменов, занимающихся экстремальными видами спорта. Описанные нарушения сложных форм произвольной двигательной активности, перцептивных и счетных операций, внимания, памяти и мышления боксеров.

Ключевые слова: когнитивные функции, спортивная деятельность, бокс.

Постановка проблеми. Переживання людьми різних екстремальних подій, що мають виражений негативний вплив на їх психіку [2,7-12; 14-20]. Спорт - один з найбільш специфічних видів діяльності людини, тут поєднуються найвищі, на межі людських можливостей, фізичні навантаження і величезні емоційні напруги. Спорт вищих досягнень як професійний вид діяльності в силу своєї специфіки значною мірою впливає на стан здоров'я, тих,

хто їм займаються. Разом з тим відповідний рівень психологічного здоров'я є необхідною складовою високої результативності й надійності спортсменів [3; 7-11; 20].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Психологічне здоров'я спортсмена - це процес збереження і розвитку регуляторних властивостей організму, його психічного і соціального благополуччя, що забезпечують високу надійність професійної діяльності, спортивне довголіття і максимальну тривалість життя. До основних критеріїв психологічного здоров'я відносять адекватне сприйняття навколишнього середовища, свідоме здійснення вчинків, активність, працездатність, цілеспрямованість, здатність встановлювати близькі контакти, повноцінне сімейне життя, почуття прихильності і відповідальності по відношенню до близьких людей, здатність складати та здійснювати свій життєвий план, орієнтація на саморозвиток і цілісність особистості [5; 11].

В екстремальних умовах професійної діяльності у спортсменів формуються різні психічні стани: від астеничного синдрому до важких емоційних переживань і психотичних станів. У роботах останніх двох років, проведених на базі ХДАФК показано, що на момент змагань у спортсменів має місце гіперстенічний варіант астенії, який переростає в гіпостенічний в пост змагальному періоді. Порушення когнітивних функцій у спортсменів, в період змагальної діяльності, носять функціональний характер і піддаються редукції в першій декаді постзмагального періоду [7-10]. Слід зазначити, що при правильно підбраному фізичному навантаженні організм спортсмена протягом доби фізіологічно відновлюється повністю, психологічне ж відновлення займає значно більше часу. Одна з причин в тому, що психіка людини одночасно і більш рухлива і більш інерційна, ніж фізіологія, одні психічні процеси розвиваються практично миттєво, інші ж можуть тривати тижнями та місяцями [5; 11; 15; 17]. В даному контексті особливого значення набуває вивчення способів активізації відновлювальних процесів в організмі спортсмена після тренувальних і змагальних навантажень. Крім того, в нечисленних дослідженнях, присвячених цій проблемі, підкреслюється, що у 20% професійних спортсменів з часом розвиваються психоневрологічні захворювання [1; 6].

Враховуючи багатоплановість факторів, що забезпечують психологічне здоров'я спортсменів, варіабельність психічних станів і процесів, які можуть погіршувати його загальний стан, знижувати результативність професійної діяльності, а так само якість життя, дослідження в цьому напрямі мають велике медико-соціальне значення, що і зумовило актуальність нашої роботи.

Метою даної роботи є комплексне психодіагностичне дослідження закономірностей розвитку та динаміки формування когнітивного дефіциту у спортсменів, які займаються екстремальними видами спорту, на прикладі боксу.

Відповідно вирішувалися наступні завдання: вивчити особливості загальної інтелектуальної продуктивності, а саме стан функцій пам'яті, уваги, праксису, гнозису, основних розумових процесів і рахункових операцій у спортсменів, які займаються боксом.

Виклад основного матеріалу. В процесі виконання роботи використовувався комплекс теоретичних та емпіричних методів. Психодіагностичний метод було реалізовано за допомогою стандартизованого набору нейропсихологічних проб по Лурія А.Р., методики «Запам'ятовування 10 слів», методики «Тест зорової ретенції Бентона», методики «Таблиці Шульте», методики «Виключення четвертого зайвого», тесту «Рахунок від 100 по 7» [4].

У дослідженні взяли участь 42 боксера, у віці від 17 до 21 року, з них 14 майстрів спорту, 12-КМС, і 16 першорозрядників.

Для вивчення продуктивності функцій уваги, боксерів, застосовувалася методика «Таблиці Шульте». За результатами методики були побудовані графіки, що відображають рівень психічної працездатності спортсменів (Рис.1).

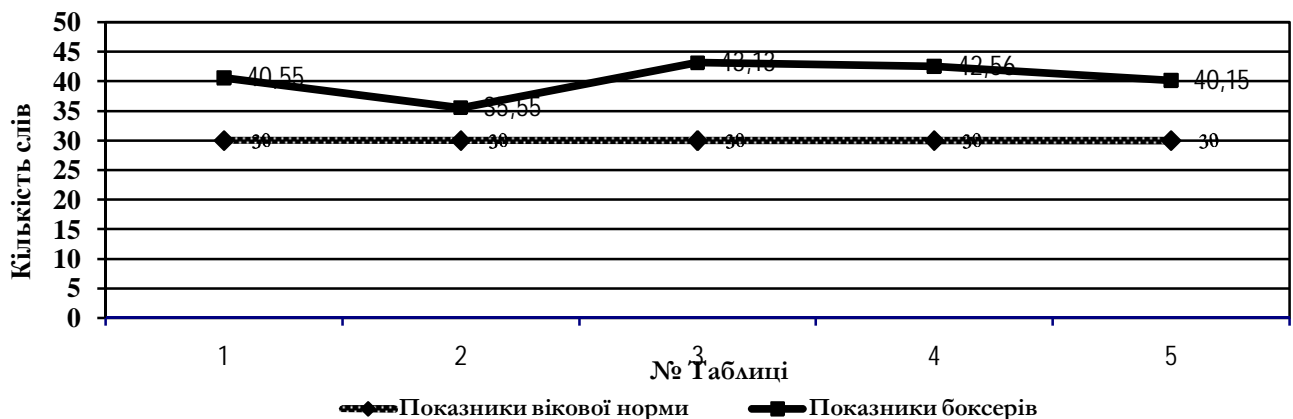

Рис. 1. «Крива психічної працездатності» спортсменів (за результатами методики «Таблиці Шульте»).

Як показано на мал. 1, темп виконання завдань за методикою «Таблиці Шульте», в обстежений спортсменів, був нерівномірним: 40,55 сек. - час, витрачений на першу таблицю; 35,55 сек. - час, витрачений на другу таблицю; 43,13 сек. час, витрачений на третю таблицю; 43,56 сек. - час, витрачений на четверту таблицю; 40,15 сек. - час, витрачений на п'яту таблицю. Середній вихідний рівень і далі поступове та неухильне зниження показників, без вагань в бік поліпшення, що свідчать про те, що у обстежених боксерів відбувається збільшення в зіставленні з нормативними значеннями часу необхідного на виконання завдання за «таблицями Шульте». (У "нормі" відшукування чисел по кожній з таблиць становить - 30 сек. При цьому, пошук чисел повинен йти рівномірно, або має відбуватися прискорення темпу сенсомоторних реакцій при роботі з наступними таблицями). У багатьох випадках збільшення загального часу у випробовуваних обумовлено не тим, що вони повільно шукали числа, а

окремими «випадковими» затримками. Тобто, обстежені називали і показували ряд чисел з достатньою швидкістю, а потім раптом ніяк не могли знайти одне яке-небудь число (часто заявляючи, що такого числа в таблиці взагалі немає).

Отже, у обстежених боксерів має місце легке зниження функцій уваги, у вигляді дефектів концентрації і перемикання.

Наступним етапом нашої роботи стало вивчення продуктивності мнестичних функцій боксерів. Результати, отримані за допомогою методики «Запам'ятовування 10 слів», дозволили оцінити обсяги безпосередньої та довготривалої пам'яті, особливості процесу запам'ятовування, наявність вербальних контамінацій і повторень. На підставі результатів, отриманих за допомогою методики «Запам'ятовування 10 слів», були побудовані графіки, які відображають динаміку процесу вербального заучування, спортсменів (Рис.2).

Рис. 2. «Динаміка процесу вербального заучування» спортсменів (за результатами методики «Запам'ятовування 10 слів»).

Як показано на Рис.2, «криві запам'ятовування» обстежуваних боксерів, мають характер поступово висхідних ліній. З кожним наступним відтворенням кількість правильно названих слів збільшується (5,9; 7,5; 8,2; 7,3; 9,8). У нормі, 10 слів повинно бути відтворено за 3 повтори. За результатами нашого дослідження, 52 % обстежених спортсменів повторили 10 слів вже після другого пред'явлення, ще 19 % випробовуваних запам'ятали весь ряд після третьої спроби, іншим вдалося відтворити весь ряд тільки після 4-5 спроб. Відстрочене відтворення склало 5,9 слів.

При вивченні вербальної пам'яті боксерів, у них були виявлені дефекти селективності (вибірковість) мнестичних функцій. При відтворенні ряду слів 90 % випробовуваних повторювали вже названі слова; 76 % боксерів називали слова, які не були представлені для запам'ятовування. Дані дефекти селективності спостерігалися як при безпосередньому відтворенні, так і при відстроченому. Кількість «зайвих» слів було в межах від одного до п'яти.

Отже, у обстежених спортсменів довільна регуляція діяльності, в цілому збережена, однак має місце незначне зниження продуктивності запам'ятовування вербального матеріалу порівняно із нормативними значеннями. У боксерів мають місце легкі дефекти короткочасної і довготривалої вербальної пам'яті, деяке зниження продуктивності запам'ятовування. Також відзначаються такі мнестичні порушення, як дефекти селективності, у вигляді вербальних контамінацій (змішання) і повторів.

Для вивчення функцій зорової пам'яті боксерів, застосовували методику «Тест зорової ретенції Бентона» (рис. 3).

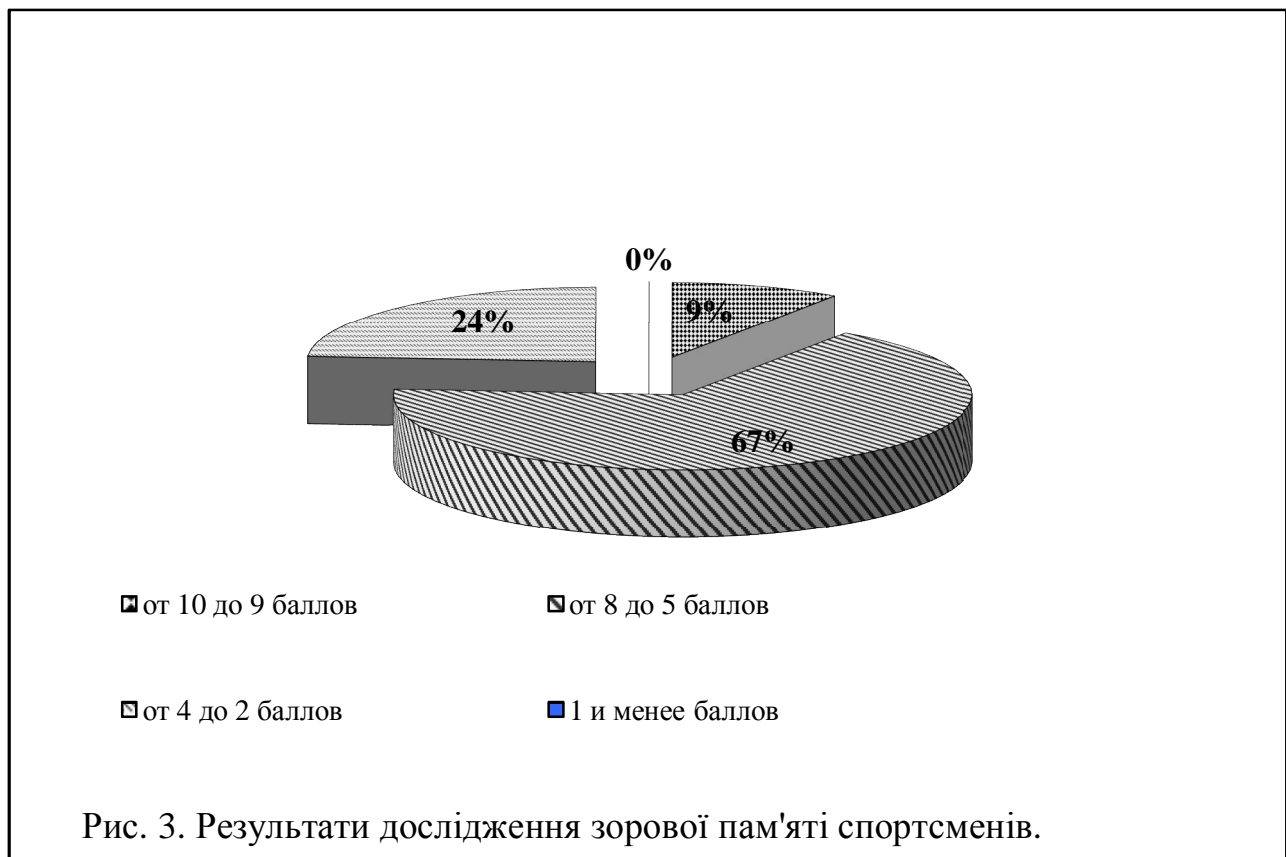

Рис. 3. Результати дослідження зорової пам'яті спортсменів.

Як показано на Рис.3 10 % досліджуваних набрали за методикою «Тест зорової ретенції Бентона» від 9 до 10 балів з 10 можливих, тобто відтворили практично всі геометричні фігури. Більшість спортсменів, а саме 66 % боксерів змогли частково намалювати запропоновані фігури і набрали від 8 до 5 балів. 24 % боксерів відтворили правильно лише кілька фігур і набрали від 4 до 2 балів.

При відтворенні геометричних фігур, обстежені спортсмени допускали різні помилки: переставляли головні фігури, не правильно переміщали фігури по вертикалі, повертали по осі малу чи велику фігуру, пропускали малі фігури або окремі елементи. Помилки такого роду найбільш типові. Однак, боксери допускали і грубі «органічні» помилки, а саме повторення фігур, інверсії (перевертання) і повторення елементів, розміщення периферичної фігури між основними, деформації фігур за розміром (табл.1).

Таблиця 1

Результати якісного аналізу помилкових репродукцій боксерів

Види помилок	Кількість помилок
«Типові»	2,22±0,47
«Грубі»	3,52±0,92
Загальна кількість	5,56±1,43

Як показано в табл.1, в середньому, випробовувані допускали до 5 помилок, при цьому типові помилки, тобто характерні для здорових людей, переважали над помилками ретенції, характерними для органічного ураження мозку.

Таким чином, у 83,33 % обстежених спортсменів, мають місце порушення зорової пам'яті у вигляді звуження обсягів безпосереднього відтворення і низької продуктивності запам'ятовування.

Для дослідження рахункових операцій випробовуваним було запропоновано віднімати від 100 по 7, рахувати необхідно було про себе, і називати результат вголос. На виконання цієї проби боксерам знадобилося, в середньому, 62 с. Імпульсивність при виконанні завдання приводила до помилок. Помилки в межах десятка здійснювали 47 % досліджуваних, при переході через десяток - 76 % боксерів.

Тобто, для більшості обстежених спортсменів характерні не грубі порушення рахунку, які насамперед проявляються в імпульсивності та складності утримання числового ряду.

Для вивчення основних розумових операцій (порівняння, аналіз, синтез) боксерам була запропонована методика «Виключення зайвого». З п'яти понять, необхідно було вибрати зайве. На аналіз 15 груп слів у випробовуваних йшло від одної до трьох хвилин. Як показано на малюнку правильно з усім завданням впорався, жоден спортсмен. Характерною особливістю досліджуваних стала нестійкість способу виконання завдання. Рівень узагальнення спортсменів в основному не був занижений; боксери правильно узагальнювали матеріал; операції порівняння, перенесення не були порушені. Проте адекватний характер думок випробовуваних, як ми говорили вище, не був стійким. Імпульсивність при виконанні завдання приводила до помилок. Від однієї до 5 помилок здійснили 51 % боксерів, інші зробили більше 6 помилок. Операційна сторона мислення боксерів залишається збереженою, але воно порушується в ланці здійснення планомірного контролю за діяльністю. Виконуючи послідовність розумових операцій, спортсмени виявляють імпульсивне зісковзування на побічні асоціації, йдуть у бік від основного завдання, виявляють ригідність при необхідності зміни алгоритму. Отже, за результатами нашого дослідження, у спортсменів, які займаються боксом, маю місце легкі порушення динамічної сторони мислення, у вигляді лабільності, чередуванні адекватних і неадекватних рішень.

Для дослідження динамічної організації рухового акту спортсменів, які займаються екстремальними видами спорту використовували пробу «Кулак-ребро-долонь». Тест на динамічну організацію рухового акту з першої спроби не виконав жоден боксер; 52 % випробуваних, повторили самостійно пробу

«Кулак-ребро-долонь» лише після кількох пред'явлень експериментатора; інші спортсмени могли виконати завдання, лише з зоровим контролем.

При виконанні проби «Кулак-ребро-долонь» більшість випробовуваних здійснювали різного роду помилки. Сповільненість виконання послідовних дій була відзначена у 31% обстежених; труднощі перемикання з одного елемента на інший мали місце у 26% спортсменів. Помилки у вигляді персеверацій здійснювали 3% випробовуваних. Якісний «факторний» аналіз дослідження серії послідовних дій боксерів, показав, що в програмуванні, регуляції та контролі діяльності важливим для боксерів представляється наявність зовнішнього опосередкування рухів (компенсаторних прийомів для засвоєння і підтримки програми). При виконанні проби спортсмени здійснювали просторові і кінестетичні помилки. При виконанні серії дій у лівшів мало місце відставання ведучої руки. Характеристики енергетичного блоку показала, що у 2 % випробовуваних має місце зниження тонусу (млява рука, неповне стиснення та/або розтискання кулака, не доведення до вертикального положення в позиції «ребро»), у 67 % боксерів - підвищення тонусу (напружена рука, велика амплітуда рухів, ударів або «вжимание» руки на стіл).

Даний тест чутливий не тільки до ураження рухових систем (премоторних відділів головного мозку), але і до модально неспецифічного дефіциту сукцесивних функцій. Перший і другий варіанти розладів породжують різні види помилок. У першому випадку найчастіше страждає переключення з одного руху на наступне в автоматизованому режимі: спортсмен персеверує або робить великі паузи між рухами. У другому випадку випробовувані плутають послідовність рухів або пропускають деякі з них. Імовірно труднощі в даному завданні можна пов'язати з лівокулевою недостатністю.

Для вивчення можливостей сприйняття і відтворення потрібного положення рук в просторі, збереження «схеми тіла» спортсменів використовували тест «Проби Хеда». За результатами нашого дослідження, при виконанні проб Хеда, боксери здійснювали різного роду помилки: 29 % обстежених замінювали ліву руку на праву, 20% випробовуваних помилялися в просторовому розташуванні рук, 4 % випробовуваних плутали праву і ліву сторони. Слід зазначити, що при виконанні тесту на сомато-просторову організацію руху рук, 44 % спортсменів виправляли помилки самостійно, 5 % випробовуваних виправляли помилки після підказки.

У комплексній пробі оцінювалися різні компоненти графічної діяльності, які відображають стан серійної організації рухів. Нормативне виконання проби мало місце лише у 5% спортсменів, вони абсолютно вірно впоралися із завданням. У 13% боксерів відмічалось компенсаторне запровадження різних елементів за розміром. Спотворення програми за типом уподібнення елементів - заміна вертикальних ліній пологими і навпаки, незначне згладжування кутів мало місце у 11 % випробовуваних. Поелементне виконання та/або рідкісні відриви спостерігалось у 7% обстежених спортсменів. При виконанні цієї проби більшість боксерів робили помилки просторового характеру, що свідчать про наявність у них дисфункцій потиличних і тім'яно-потиличних відділів мозку.

Для вивчення динамічної організації рухів, що відбуваються на більш низькому рівні будови мозку, використовували «Тест Озерецького на реципрокну координацію» і «Тест на динамічну організацію рухового акту». Виконання таких завдань потребує уявної просторової переорієнтації для подолання тенденції до дзеркального відтворення. Помилки виникають не тільки при порушенні просторового праксису, але і при зниженні психічної активності (інактивності) «лобового» типу. При виконанні тесту, на динамічну організацію рухового акту, 3 % випробовуваних самостійно повторили проби після декількох пред'явлень, 33 % боксерів виконали дворучні проби, лише з зоровим контролем, при виконанні мало місце наявність повторюваних збоїв, відставання однієї руки з самокорекцією. Дворучний характер проби дозволив оцінювати відносну слабкість функцій лівої та правої півкуль і стан міжкульової взаємодії: у 16% випробовуваних було відзначено уповільнення рухів, у 23 % спортсменів мали місце не рівномірні і не симетричні рухи.

Аналіз міжкульової взаємодії при виконанні тесту на реципрокну координацію рухів, показав, що 8 % випробовуваних добре виконали проби, у 18 % боксерів проби на реципрокну координацію значно гірше, ніж проби динамічного праксису, що може бути обумовлено слабкістю I і II блоків головного мозку.

Отже, за результатами нашого дослідження у боксерів мають місце порушення складних форм довільної рухової активності і перцептивних операцій легкого та помірного ступеня вираженості. В структурі рухових порушень розлади просторового, динамічного праксису та праксису пози за зоровим зразком мали суттєву перевагу над дефектами конструктивного та орального праксису. Перцептивні порушення частіше проявлялися розладами акустичного гнозису. У меншій мірі зачеплені зоровий та просторовий види гнозису.

В цілому, спортсмени відповідально ставилися до дослідження, намагалися показати хороші результати, проте найменші труднощі, які їм довелося долати при виконанні завдань викликали у них дратівливість, що в свою чергу спричиняло до погіршення результативності.

Порушення когнітивних функцій є невід'ємною складовою частиною нейропсихологічного здоров'я спортсменів, які займаються боксом. Проведення психодіагностичного дослідження необхідно включати в комплекс обстеження боксерів, що має значення як для ранньої діагностики когнітивного дефіциту спортсменів, так і для здійснення своєчасних і необхідних лікувально - реабілітаційних заходів.

Висновки. Встановлено, що у 82,87 % спортсменів, які займаються боксом, мають місце легке зниження продуктивності когнітивних функцій і психічної працездатності. Структуру когнітивних дисфункцій визначають звуження обсягів безпосередньої та довготривалої пам'яті, зниження продуктивності процесу запам'ятовування, дефекти селективності, звуження обсягів довільної уваги, порушення процесів концентрації, розподілу і переключення. Має місце гипостенічний варіант астенії. Виявлено, що для більшості обстежених спортсменів, характерні не грубі порушення рахунки, які

насамперед проявляються в імпульсивності та складності утримання числового ряду. Встановлено, що для спортсменів, які займаються боксом, характерні легкі порушення динамічної сторони мислення, у вигляді лабільності розумових операцій, чередуванні адекватних і неадекватних рішень. У боксерів мають місце порушення складних форм довільної рухової активності і перцептивних операцій. В структурі рухових порушень переважають розлади просторового праксису, динамічного праксису та праксису пози за зоровим зразком. Дефекти перцептивних функцій найчастіше проявляються розладами акустичного гнозису.

Перспективи дослідження полягають у вивченні проблем порушень особистості та соціального функціонування боксерів, розробці психологічних критеріїв діагностики порушень когнітивних функцій у спортсменів, які займаються екстремальними видами спорту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеенко Ю.В., Протас Р.Н., Лукомский И.В. Патогенез, клиника и диагностика легкой черепно-мозговой травмы. Обзор/ Ю.В.Алексеенко, Р.Н. Протас, И.В.Лукомский // *Здравоохр. Беларуси.* -1995.-№7. –С.31-34.
2. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // *Психология социальных ситуаций / под ред. Гришиной Н. В.* – СПб. : Питер, 2001. – С. 309–334.
- 3.Бейгул І.О. Психологічна стійкість, як одна з головних умов адаптації дзюдоїстів до дії на психіку екстремальних ситуацій спортивної діяльності / І.О. Бейгул // *Слобожанський науково-спортивний вісник.* – Харків, 2010. - Вип.1. — С. 143-146.
4. Бурлачук Л.Ф. Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике / Л.Ф. Бурлачук // - СПб.: Питер Ком., 1999. - 528 с.
5. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. Собрание сочинений в 6 томах / Л.С. Выготский // - М., 1984. - Т1. – 508с.
6. Гайворонская В.И., Майновская О.А. Диагностическая оценка основных признаков кристаллограмм ликвора у живых лиц при черепно-мозговой травме разной степени тяжести/ В.И.Гайворонская, О.А. Майновская // *Судебно-медицинская экспертиза.* 2000.-№ 3. – С. 7-9.
7. Гант Е.Е. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології» / Е.Е. Гант, Е.М.Павлик, В.А.Штых // 28-29 листопада 2013 Національний університет цивільного захисту України. М.Харків
8. Гант Е.Е. Характеристика функций внимания спортсменов, как показатель психической работоспособности/ О.Є.Гант, О.Н.Долиновская // *Слобожанський науково-спортивний вісник : наук.-теорет. журнал.* – Харків : ХДАФК, 2011., №4 – С. 272
8. Гант Е.Е. Особенности мнестических функций спортсменов в условиях соревновательной и постсоревновательной деятельности/ О.Є.Гант,

М.В.Сушкова // Слобожанський науково-спортивний вісник : наук.-теорет. журнал. – Харків : ХДАФК, 2011., №4 – С. 265

9. Гант Е.Е. Когнитивная продуктивность скалолазов, как представителей экстремальных видов спорта/ Е.Е.Гант // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Здоровий спосіб життя-здорова людина-здорове суспільство", 5-6 квітня 2012 року, м. Кіровоград. С. 37

10. Гант Е.Е. Психическая работоспособность скалолазов в экстремальных условиях спортивной деятельности/ Е.Е.Гант //Материалы VIII Международной научно-практической конференции по психологии спорта и физической культуры «Рудиковские чтения - 2012» Москва, Россия 5-7 июня 2012 года. С. 245-259

11.Сопов В. Ф. Психические состояния в напряженной профессиональной деятельности / В.Ф. Сопов //- М.:Трикта,2005. - 128с.

12. Миронець С. М. Негативні психічні стани та реакції працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в умовах надзвичайної ситуації : // автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / С. М. Миронець. – Х., 2007. – 22 с.

13. Николаева Е. И. Психофизиология. Психологическая физиология с основами физиологической психологии : [учебник] / Е. И. Николаева. – М.: ПЕР СЭ; Логос, 2003. – 544 с.

14. Перелигіна Л. А. Вандер К. О. Роль психопрофілактики в підготовці ризикоопасних професій до дій в екстремальних умовах/ Л.А.Перелигіна, К.О. Вандер // Збірник наукових праць «Проблеми екстремальної та кризової психології» – Харків, 2009. - Вип.6. — С. 94-101

15. Пуховский Н. Н. Психопатологические последствия чрезвычайных ситуаций / Н.Н. Пуховский. – М.: Академический Проект; 2000. – 285 с.

16.Тімченко О.В. Соціально-психологічні детермінанти психічної травматизації постраждалих від надзвичайних ситуацій/ О.В. Тімченко // Збірник наукових праць «Проблеми екстремальної та кризової психології» – Харків, 2013. - Вип.14. - Част. II — С.353-361

17. Трубицына Л. И. Переживание травмирующего события как проблема психологии личности: дисертация канд. психол. наук. 19.00.01 / Л. И. Трубицына. – М., 2005. – 167 с.

18. Федосеев В.А., Селюкова Т.В. Клинические особенности психических расстройств при экстремальных ситуациях/ В.А.Федосеев, Т.В.Селюкова // Збірник наукових праць «Проблеми екстремальної та кризової психології» – Харків, 2013. - Вип.14. - Част. II — С. 272-380

19. Шевчук А. М. Особистісні зміни у постраждалих унаслідок надзвичайної ситуації : автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / А. М. Шевчук. – Х., 2013. – 20 с.

20. Перелигіна Л. А. Вандер К. О. Роль психопрофілактики в підготовці ризикоопасних професій до дій в екстремальних умовах/ Л.А.Перелигіна, К.О. Вандер // Збірник наукових праць «Проблеми екстремальної та кризової психології» – Харків, 2009. - Вип.6. — С. 94-101

Гордіня Н. Д., головний спеціаліст відділу фундаментальних та прикладних досліджень департаменту наукової діяльності та ліцензування Міністерства освіти і науки України (м. Київ)

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ НАДІЙНОСТІ ФАХІВЦІВ УПРАВЛІННЯ ПОВІТРЯНИМ РУХОМ ЯК АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА БЕЗПЕКИ АВІАЦІЇ

Стаття присвячена аналізу професійної підготовки і діяльності фахівців управління повітряним рухом. Також розглядаються основні помилки, які припускають диспетчери управління повітряним рухом (УПР), що призводять до виникнення критичних ситуацій та авіаційних катастроф. Проаналізовано основні труднощі, які зустрічаються у майбутніх фахівців УПР у процесі тренажерної підготовки.

Ключові слова: фахівець управління повітряним рухом, професійна підготовка, професійна надійність фахівців, робота на тренажерах, професійний відбір.

Стаття посвящена аналізу професійної діяльності спеціалістів управління повітряним рухом (УВР). Також розглядаються основні помилки, допускаєми диспетчерами УВР, які призводять до виникнення критичних ситуацій та авіаційних катастроф. Проаналізовані основні труднощі, які зустрічаються у майбутніх спеціалістів УВР у процесі тренажерної підготовки.

Ключевые слова: спеціаліст управління повітряним рухом, професійна підготовка, професійна надійність спеціаліста, робота на тренажерах, професійний відбір.

Постановка проблеми. Управління повітряним рухом є ризиконебезпечною діяльністю, яка характеризується високим рівнем складності завдань обробки інтенсивних потоків візуальної та вербальної інформації, необхідністю прийняття невідкладних рішень в мінливих умовах повітряної ситуації, та виникненням прямих загроз життю великої кількості людей у разі допущення помилок та відхилення від встановлених операціональних стандартів. У зв'язку з цим майбутні фахівці управління повітряним рухом (УПР) підлягають обов'язковому професійному психологічному відбору. За рівнем вимог до індивідуальних якостей та стану здоров'я вони порівнюються до льотно-підйомного складу.

Після здобуття професійної освіти у вищому навчальному закладі для отримання допуску до управління повітряним рухом майбутні фахівці УПР проходять додаткову практичну підготовку у органах УПР в обсягах, які визначаються індивідуально та забезпечують досягнення необхідного рівня персональної професійної надійності. Незважаючи на це, виключити повністю авіаційні інциденти, пов'язані з небезпечним зближенням повітряних суден, світовій авіаційній спільноті досі не вдається, що змушує запроваджувати додаткові технічні засоби екстреного реагування на небезпечні ситуації та витратити значні кошти на поточну підготовку та моніторинг діяльності диспетчерського складу.

Виклад основного матеріалу. З розвитком сучасної авіації одним із ключових питань залишається зменшення впливу людського чинника на виникнення аварійних ситуацій. Звичайно, що неможливим є повне уникнення дії людського чинника, як і неможливим є створення абсолютно надійної складної системи. Діяльність фахівця з управління повітряним рухом пов'язана з екстремальними умовами діяльності, адже авіаційний диспетчер несе відповідальність за безпеку польотів, за життя членів екіпажу і пасажирів, які знаходяться на борту повітряного судна (ПС), і при цьому за своїм змістом його діяльність насичена значними операціональними труднощами, пов'язаними з необхідністю обробки значних обсягів інформації, оцінки мінливих ситуацій в умовах дефіциту часу, прийняттям невідкладних рішень та їх чіткого доведення до екіпажів засобами радіозв'язку.

Організація повітряного руху (ОПР) передбачає організацію повітряного простору, обслуговування повітряного руху та організацію потоків повітряного руху. Система ОПР є найважливішою складовою аеронавігаційної системи (АНС), яка, за визначенням Євроконтролю, «являє собою сукупність організацій, персоналу, інфраструктури, технічних засобів, процедур, правил та інформації, які використовуються для надання користувачам повітряного простору аеронавігаційного обслуговування з метою забезпечення безпеки, регулярності та ефективності повітряної навігації» [4].

Основними завданнями системи управління повітряним рухом є:

- організація і удосконалення системи УПР;
- якісне, раціональне планування і забезпечення польотів;
- якісне управління повітряним рухом на всіх етапах польоту повітряного судна (ПС);
- створення і підтримка впорядкованого і швидкого потоку повітряного руху;
- надання екіпажам повітряних суден необхідної інформації для безпечного виконання польотів;
- сповіщення служб пошуку і порятунку про повітряні судна, які потребують їхніх послуг та надання їм допомоги [7].

На підставі аналізу 2800 звітів про авіаподії за п'ятирічний період було встановлено, що в 70% випадків недоліки інформаційного обміну вплинули на точність передачі інформації. З них 37% склали неточні, неповні або неоднозначні повідомлення, надані фахівцями УПР, а в інших 33% випадках важлива інформація була відома одному з членів екіпажу, але не була передана іншим [2].

Аналіз рівня безпеки польотів та потенційних факторів аварійності з цивільними повітряними суднами, підготовлений фахівцями незалежного розслідування авіаційних подій та інцидентів Державіаслужби України, встановив, що за 9 місяців 2012 р. відбулося 97 авіаційних подій та інцидентів. Із них: катастроф – 1, аварій – 1, серйозних інцидентів – 5, інцидентів – 87. У 32% випадків головною або супутньою причиною виникнення авіаційних подій та інцидентів став людський фактор (екіпаж, персонал технічного обслуговування, фахівці управління повітряним рухом) [1].

Аналізуючи статистику авіаційних катастроф і аварій, які виникли у зв'язку із помилковими діями авіаційних диспетчерів і призвели до загибелі великої кількості людей, можна виділити найбільш відомі серед них:

– авіаційна катастрофа, яка виникла 1977 року, в якій два літаки В-747 зіткнулися один з одним на злітно-посадочній смузі в Тенеріфе. Внаслідок чого загинули 583 людини. Причинами катастрофи були визнані збої в звичайному обміні інформацією і неправильність інтерпретації усних повідомлень між диспетчером і пілотом (циркуляр ІСАО 153-AN/98);

– у 1987 році літак MD-80 при приземленні в густому тумані в аеропорту Гельсінкі зачепив на злітно-посадочній смузі машину технічного обслуговування;

– 4 жовтня 1992 року Боїнг 747 врізався в багатоквартирний будинок на околиці Амстердама;

– у квітні 1994 року Cityhopper розбився неподалік Амстердамського аеропорту;

– у липні 2002 року над містом Іберлінгеном (Німеччина) відбулося зіткнення літаків „Туполєв-154” і „Боїнг-757”, які одночасно виконували зниження, де одне повітряне судно знижувалося, виконуючи вказівки органу УПР, а інше повітряне судно також знаходилося в режимі знижування, виконуючи рекомендації системи видачі інформації про повітряний рух і попередження зіткнень (TCAS). В катастрофі загинула 71 людина, серед них – 12 членів екіпажу і 57 пасажирів, серед яких – 52 дітей і 5 дорослих, які летіли на відпочинок в Іспанію. В результаті цієї авіаційної катастрофи 37-річний авіаційний диспетчер, який працював у нічну зміну, коли відбулося зіткнення літаків, був убитий чоловіком, який втратив внаслідок цієї авіаційної катастрофи двох дітей і дружину [3].

Відповідно до ст. 281 «Порушення правил повітряних польотів» Кримінального кодексу України, якщо внаслідок необдуманих дій і прийняття неправильних рішень авіаційними фахівцями загинули люди або це призвело до інших тяжких наслідків, відповідно до чинного законодавства, встановлений термін позбавлення волі авіаційних фахівців становить від п'яти до дванадцяти років.

Авіапідприємства несуть великі збитки у зв'язку з необхідністю витрат на безпеку польотів. Вони не завжди піддаються розрахункам. Прикладом таких витрат є визначення вартості наслідків авіаційної події, а також вартості втрат, яких вдається запобігти завдяки системі управління безпекою польотів [4].

Безпечність та ефективність системи авіап перевезень значною мірою залежить від підвищення професійної надійності авіаційного персоналу та їх працездатності. Так, визначаючи *професійну надійність фахівців*, хочеться зазначити, що це – спроможність оператора виконувати професійні завдання на встановленому рівні якості протягом визначеного часу та в ситуаціях можливих ускладнень.

В умовах виникнення аварійної ситуації потрібно враховувати своєчасність реакції авіаційного диспетчера на події, які призводять до появи

аварійної ситуації. Особливостями реалізації моделі професійних дій фахівців УПР в цих умовах є:

- ідентифікація типу аварійної ситуації;
- обробка інформації та визначення послідовності дій;
- ефективність розробки плану дій, необхідного для ліквідації аварійної ситуації [8, с. 32].

Як зазначають І.С. Биковцев, В.М. Гладков, В.С. Дем'янчук, В.О Клименко, Е.В. Майкова, А.Г. Матвієнко, А.О. Петрашевський, Ю.А. Чередніченко, Ю.М. Юр'єв, О.І. Яковлев, основні недоліки в роботі організаційно-технічних систем характеризуються певними наслідками впливу ряду факторів і, в першу чергу, найбільш важливу роль відіграє людський фактор. Аналіз статистики авіаційних подій засвідчує, що приблизно три чверті з них виникають у зв'язку з недостатньою продуманістю прийнятих рішень та помилками в роботі авіаційних фахівців, зокрема, і диспетчерів УПР. І перш за все, наслідки роботи людини-оператора в системі ОПР є результатом взаємодії, наприклад, екіпажів ПС з диспетчерами ОПР, екіпажів та диспетчерів з певними технічними засобами, результатом дії екіпажів та диспетчерів в умовах впливу довкілля, їх психофізіологічного стану тощо. Система обслуговування повітряного руху призначена для забезпечення безпечного, впорядкованого руху повітряних суден і являє собою організаційно-технічну систему. Вона включає до свого складу певні технічні засоби та діяльність професійних диспетчерів управління повітряним рухом. Окрім задач забезпечення безпечного та впорядкованого руху повітряних суден, система ОПР виконує функції по економії пального, зменшенню шуму, мінімізації негативного впливу на довкілля, забезпеченню рентабельності польотів тощо [4, с. 29].

В матеріалах різноманітних конференцій і практичних семінарів, присвячених вивченню актуальним проблемам авіаційної психології, психології діяльності в особливих умовах, екстремальної психології, документах міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО) особливої актуальності набуває необхідність підвищення якості розслідування авіаційних подій та інцидентів, результативності запровадження різноманітних рекомендацій, виокремлення спільних передумов виникнення авіаційних подій і серйозних авіаційних інцидентів.

За визначенням О.В. Майорова, авіаційним інцидентом є подія, пов'язана із льотною експлуатацією повітряного судна (ПС), яка могла спричинити чи виникла загроза цілісності ПС і (чи) життю пасажирів та членів екіпажу ПС на його борту, але не закінчилася авіаційною подією [5].

Авіаційні події та інциденти виникають у рамках певної сукупності обставин та умов. На них впливають характеристики повітряного судна та іншого обладнання з певними експлуатаційно-технічними можливостями, метеорологічні умови, обладнання аеродрому, органи обслуговування повітряним рухом, виробничий мікроклімат, який існує в колективах органів управління, в авіапідприємстві. До них відносяться зміни та різні особливості характеру та поведінки фахівців авіаційної галузі [4].

Як зазначають В.П. Харченко і Ю.В. Чинченко, у загальному вигляді можна виділити такі психофізіологічні особливості діяльності фахівців управління повітряним рухом:

- необхідність постійної готовності до екстрених дій у позаштатних, аварійних ситуаціях і екстремальних режимах діяльності;
- висока нервово-емоційна напруженість діяльності;
- аритмічний і динамічний характер професійного навантаження протягом робочої зміни;
- складний операторський характер діяльності з одночасного контролю й опосередкованого (через пілотів) керування багатьма повітряними кораблями на землі та в повітрі, а також забезпечення ефективної роботи в групі;
- висока щільність, різноманіття і швидкоплинність потоку інформації, що надходить з різних каналів зв'язку, високе завантаження зорового аналізатора ;
- висока відповідальність прийняття рішень;
- передача командних, регулюючих і керуючих впливів через мовне спілкування, реалізацію мовних програм діяльності;
- висока значущість мовної помилки в забезпеченні безпеки польотів;
- постійна необхідність утримання в оперативній пам'яті просторово-часового образу повітряної обстановки та ймовірного прогнозування тенденції її розвитку;
- велике навантаження на такі нейропсихічні функції як сприйняття, увага, пам'ять, практичне і оперативне мислення [8].

На ефективність професійної діяльності фахівців УПР впливають їх психологічні особливості мотиваційної, когнітивної, емоційної сфери і здатність ефективно реагувати на різноманітні обставини, пов'язані із небезпечним зближенням повітряних суден, дії при УПР в особливих умовах польоту, дії при УПР в аварійних ситуаціях, а також прийняття ефективних рішень, пов'язаних із екстремальними умовами діяльності в короткий проміжок часу.

Для розкриття характеру діяльності авіаційного диспетчера в системі обслуговування повітряного руху необхідно звернути увагу на фактори, що призводять до підвищення або зниження певних показників діяльності:

1) професійно важливі якості:

- гнучкість мисленнєвих процесів у стресовій ситуації;
- розподіл і концентрація уваги;
- час реакції вибору;
- високий рівень когнітивних процесів;
- здатність до обробки великих обсягів інформації, яка надходить із різних потоків;
- емоційна стійкість;
- високий рівень професійної мотивації;

2) професійно небезпечні якості:

- ігнорування;
- імпульсивність;

- безвідповідальність;
- низький рівень професійних здібностей;
- низький рівень самоорганізованості [8].

Враховуючи складність професійної діяльності авіаційних диспетчерів, встановлено, що максимальна тривалість безперервної роботи фахівця УПР складає дві години, особливо в умовах інтенсивного повітряного руху, а робочий день диспетчера не повинен перевищувати восьми годин, за винятком тих випадків, коли обсяг повітряного руху незначний, чи коли немає постійного потоку; ротація змін здійснюється таким чином, щоб за вранішньою зміною чергувала денна зміна наступного дня; а також враховується вік диспетчерів [4].

На думку фахівців, найбільш характерними помилками, що призводять до небезпечного зближення літаків, яких припускаються диспетчери УПР, є такі:

- неправильно заданий ешелон польоту (53%);
- порушення взаємодії між диспетчерами суміжних зон (14%);
- пасивне управління повітряним рухом (13%);
- втрата контролю за повітряними суднами (5%) [6, с. 17].

Велика кількість науковців зазначають, що у зв'язку з тим, що авіаційні диспетчери часто піддаються умовам стресових чинників, причини яких пов'язані саме з умовами їх професійної діяльності, а саме жорстких вимогах до розв'язання задач, дефіциту часу і великої відповідальності. Також стресові ситуації фахівців УПР виникають під впливом суб'єкт-суб'єктної взаємодії, серед яких: погані відносини між керівником і диспетчерами, незадовільна оцінка роботи диспетчера, покладання на нього вини за відмови обладнання, наднормативні години роботи, недостатня підготовка, очікування, що не виправдалися, відносно кар'єри, періодичні медичні огляди або професійна атестація.

Також можливим є виникнення посттравматичного стресу у фахівців УПР, якщо в процесі управління їм довелося займатися розслідуванням (або вони стали очевидцями) інцидентів або авіаційних подій з людськими жертвами. Такий вид стресу може стати причиною серйозних розладів нормального способу життя і поведінки фахівця УПР [4].

Для більш детального аналізу основних труднощів, які виникають у студентів-авіадиспетчерів під час тренажерної підготовки, нами була розроблена анкета „Особливості професійної підготовки фахівців УПР”, направлена на *визначення*:

- основних труднощів, які виникають у фахівців УПР, пов'язані із веденням радіообміну;
- визначити на яких диспетчерських пунктах (диспетчер круга, підходу, районного центру) є найбільш цікавою і які завдання на цих диспетчерських пунктах є для фахівців найпростішими, а які найскладнішими;
- труднощів із засвоєнням нового матеріалу тренажерної підготовки;
- схильності приймати ризиковані рішення;
- здатності фахівця УПР швидше приймати рішення у порівнянні із іншими студентами-авіадиспетчерами;

– ефективної взаємодії між студентами-авіадиспетчерами, які працюють у одній групі;

– виконання професійних завдань фахівцями УПР з урахуванням психофізіологічних особливостей (включаючи, відволікання, здатність швидко переключати увагу від виконання одного завдання до іншого);

– особливостей відпрацювання стандартних професійних завдань на тренажері із максимальною інтенсивністю чи відпрацювання аварійних ситуацій.

Більш детальний аналіз отриманих даних щодо визначення ефективної взаємодії фахівців під час виконання професійних завдань на тренажері; основних труднощів, які виникають під час ведення радіообміну, і виникнення труднощів, пов'язаних із засвоєнням нового матеріалу, представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Дослідження особливостей тренажерної підготовки фахівців УПР

Основні труднощі, пов'язані із роботою на тренажерах	Узагальнені дані (у %)	3 курс (у %)	4 курс (у %)	5 курс (у %)
1. Прийняття швидких рішень при УПР	34,4	41,4	36,6	29,9
2. Висока інтенсивність повітряного руху	13,7	14,6	19,6	9,6
3. Несправність технічного обладнання, необхідного для радіообміну під час тренажерної підготовки (відмова радіозв'язку, несправність мікрофонів чи навушників)	8	12,2	3	7
4. Використання нестандартної фразеології під час екстремальних ситуацій	6,9	7,4	9	6,2
5. Неточне сприйняття „студентом-пілотом” відповідних розрахунків заданих „студентом авіадиспетчером” (коли оператор „пілот” помилково задає неправильний курс і літак продовжує політ не так, як заплановано диспетчером)	4	7,4	3,4	1,9
6. Засвоєння нової англійської фразеології	3,1	9,2	1,6	1,2
7. Некомпетентність партнера чи його відсутність під час виконання спільного завдання на тренажері	3,1	5,5	1,8	-
8. Відволікання студента-авіадиспетчера колегами під час виконання завдань на тренажері	0,4	1,8	-	-
9. Відсутність труднощів чи нечасте їх виникнення у зв'язку з тим, що вся фразеологія є завчасно відомою і відпрацьованою	26,4	12	22,2	37,5

З даних, наведених у таблиці 1 зазначено, що основними труднощами, пов'язаними із веденням радіообміну у майбутніх фахівців УПР є швидкість прийняття рішень при УПР (34,4%), порушення правил використання фразеології (29,2), висока інтенсивність повітряного руху (21,3). Зазначені труднощі і найбільш поширені помилки, які виділили фахівці операторського профілю, залишаються відносно сталими як у студентів 3 курсу, так і у студентів 4 і 5 курсів. Так, труднощі із швидкістю прийняття альтернативних рішень при УПР виникають у 29,9 % опитаних майбутніх фахівців УПР 3 курсу; у 41,4% опитаних студентів-авіадиспетчерів 4 курсу і 36,6% фахівців 5 курсу.

Більш детально виділені труднощі, які найчастіше зустрічаються у професійній підготовці майбутніх фахівців, представлені на рис. 1.

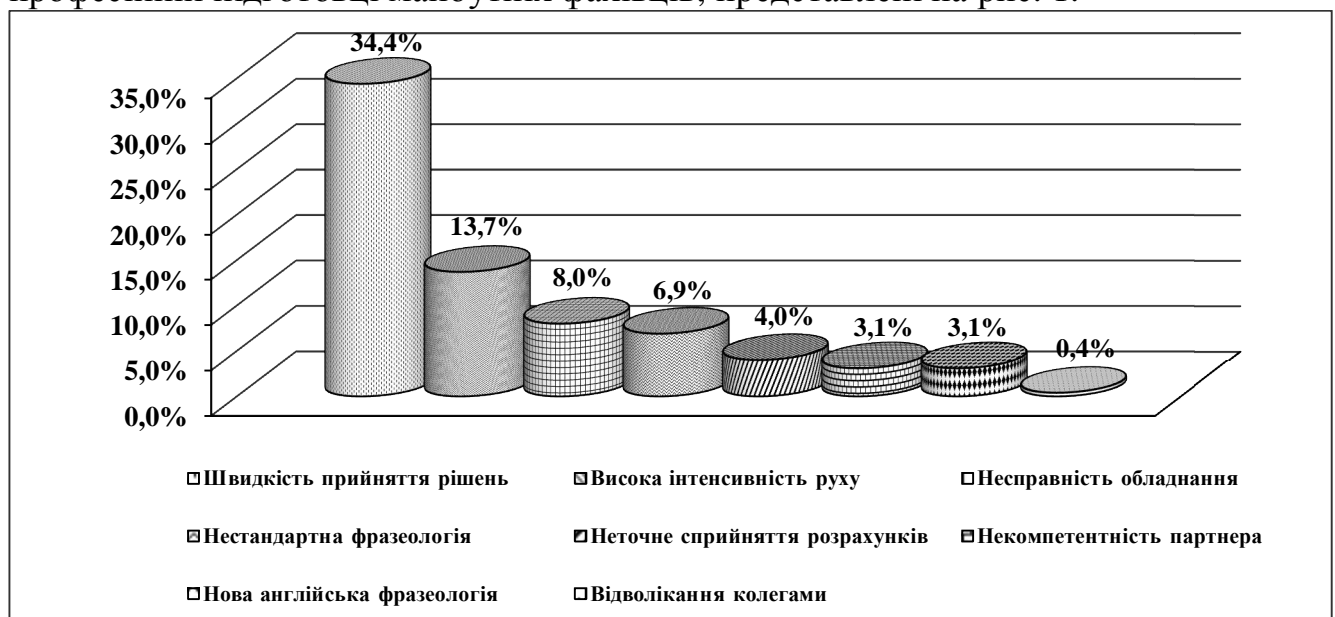

Рис. 1. Показники основних труднощів при виконанні професійних завдань тренажерної підготовки майбутніми фахівцями УПР.

З даних, представлених на рис. 1, можна зробити висновки, що серед основних труднощів, які були виділені студентами-авіадиспетчерами, є саме прийняття швидких рішень (34,4%) і висока інтенсивність повітряного руху (13,7%). Хочеться зазначити, що у студентів як 3-го курсу (41,4%) так і 4-го курсу (36,6%), 5-го курсу (29,9 %) відсоток опитаних, які вважають найбільш складними завданнями під час тренажерної підготовки – прийняття швидких рішень, є досить високим.

Серед найбільш типових помилок, яких припускаються студенти-авіадиспетчери на тренажерах, є: порушення правил використання фразеології (29,2%); висока інтенсивність повітряного руху; неточність визначення курсу при векторінні ПС (21,3%); порушення норм ешелонування між ПС (12,9%); порушення інтервалів, небезпечне зближення і розв'язання потенційно-конфліктних ситуацій (ПКС) (11,4%); помилки у наданні пріоритетів ПС (9,5%); помилки у наданні пріоритетів ПС (1,8%); встановлення великої вертикальної швидкості зниження, що заважає вчасно внести зміни до

маршруту ПС (1,4%); нездатність вчасно дати потрібну команду, припущення помилок у прогнозуванні руху ПС (0,2%) (рис. 2).

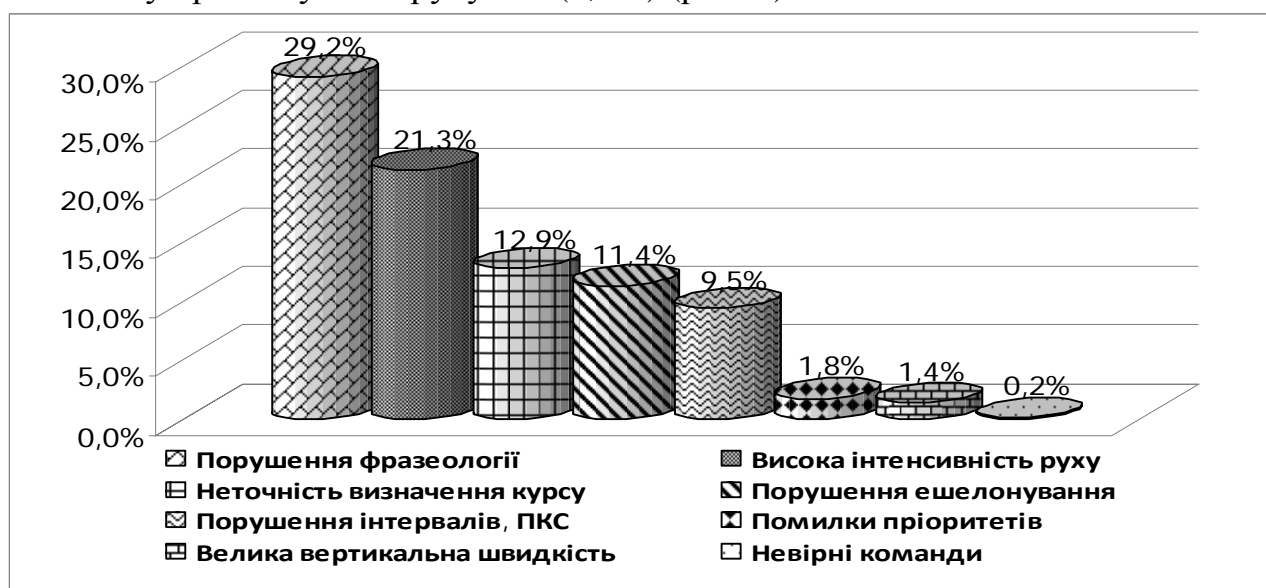

Рис. 2. Найбільш типові помилки, яких припускаються майбутні фахівці УПР на тренажерах.

Так, проведене анкетування, спрямоване на визначення найбільш складних завдань тренажерної підготовки для студентів-авіадиспетчерів, дозволило виявити, що значна кількість фахівців вважає, що найскладнішим у професійній підготовці і діяльності диспетчера є труднощі у прийнятті рішень, пов'язані із інтенсивністю повітряного руху (19,3%); векторінням ПС (19,2%); прогнозуванням виникнення конфліктних ситуацій і їх вирішенням (12,6%); дотримання мінімумів ешелонування (4,2%); фразеологія радіообміну (3,1%); дотримання безпечних інтервалів між ПС (1,4%); надання пріоритетів ПС (0,8%); радіолокаційне наведення (забезпечення навігаційного наведення повітряного судна у формі надання визначеного курсу на підставі використання радіолокатора) (0,2%); сприйняття інформації через технічні засоби (0,1%).

Враховуючи складні та мінливі особливості професійної діяльності фахівців УПР, а також великий відсоток виникнення авіаційних подій, інцидентів, аварій та катастроф, пов'язаних із людським чинником і збільшенням інтенсивності повітряного руху, наукові дослідження в даній сфері набувають все більшої актуальності. Адже діяльність фахівця управління повітряним рухом є надзвичайно складною і пов'язаною із екстремальними умовами. Значно ускладнюють процес управління повітряним рухом також фактори, пов'язані із тим, що інформація сприймається не на пряму, а за допомогою радіозв'язку, у зв'язку з чим можливим є неточне і помилкове її сприйняття фахівцем УПР. Також дуже часто виникають проблеми із веденням англійської фразеології радіообміну, інтенсивним повітряним рухом і виникненням передаварійних і аварійних ситуацій, де одна помилка фахівця УПР може призвести до загибелі людей.

Висновки. Отже, професійна надійність фахівців УПР це – спроможність оператора виконувати професійні завдання на встановленому рівні якості протягом визначеного часу та в ситуаціях можливих ускладнень.

Для пошуку дієвих шляхів підвищення якості диспетчерського складу актуальними є комплексні дослідження, спрямовані на визначення особливостей впливу різноманітних професійно важливих якостей на професійну підготовку і діяльність диспетчерів УПР. Найбільш характерними помилками, яких припускаються диспетчери УПР і які призводять до небезпечного зближення літаків, є такі: неправильно заданий ешелон польоту; порушення взаємодії між диспетчерами суміжних зон; пасивне управління повітряним рухом; втрата контролю за повітряними суднами.

Діяльність диспетчерів УПР характеризується складністю прийняття рішення у непередбачуваних ситуаціях, які виникають у повітряному просторі; дефіцитом часу при прийнятті відповідального рішення; високим рівнем емоційної напруженості та виникненням стресових ситуацій; при роботі у перевантаженому інформаційному полі чи за умов обмеженої кількості інформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналіз рівня безпеки польотів та виявлення потенційних факторів аварійності з цивільними повітряними суднами за 9 місяців 2012р./ [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://www.avia.gov.ua/uploads/documents/8565.pdf>.
2. Биковцев І.С. Безпека польотів та організація повітряного руху / І.С. Биковцев, В.С. Дем'янчук, В.О. Клименко, Е.В. Майкова та ін. . – К.: ДП ОПР, 2009. – 424 с.
3. Контроль факторов угрозы и ошибок (КУО) при управлении воздушным движением. Циркуляр ІCAO Сіг. 314 AN/178.-Монреаль: ІCAO.
4. Людський фактор у системі організації повітряного руху / Авторський колектив: І. С. Биковцев, В.М. Гладков, В.С. Дем'янчук, В. О Клименко, Е.В. Майкова, А. Г. Матвієнко, А. О. Петрашевський Ю.А. Чередніченко, Ю.М. Юр'єв, О. І. Яковлев. – К.: ДП ОПР, 2009. – 440 с.
5. Майоров А.В. Расследование авиационных происшествий и инцидентов. М. : МГТУГА, 2003, Ч.1. – 141с.
6. Овчаров В. Е. Человеческий фактор в авиационных происшествиях / В. Е. Овчаров – М. : ООО „Полиграф”, 2005. – 80 с.
7. Онуфраш А. І. Психофизиологические причины нарушений взаимодействия между диспетчерами УВД и экипажами воздушных судов / А. І. Онуфраш // Психофизиологические и эргономические аспекты труда диспетчеров УВД [Редкол.: Р.В. Сакач (отв.ред.)]. – М. : ГосНИИГА, 1982. – С. 66-71.
8. Харченко В.П., Автоматизація процесів професійного відбору авіаційного персоналу цивільної авіації / В.П. Харченко, Ю.В. Чинченко // Аерокосмічні системи моніторингу та керування. Вісник НАУ. 2006. №2. с.30-37. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://er.nau.edu.ua/jspui/bitstream/NAU/1000/1/1322-4446-1-SM.pdf>.

УДК 15.9:343.95

ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА КІНО-, ВИДЕО- ПРОДУКЦІЇ ПОРНОГРАФІЧНОГО ЗМІСТУ

У статті розглядаються основні напрямки проведення психологічної експертизи кінопродукції порнографічного змісту. Детально розглядаються офіційні та науково-психологічні відмінності порнографії. Аналізуються вікові обмеження, прийняті в Системі рейтингів української кіноасоціації, а також більш детальні обмеження вироблені у практиці проведення експертиз.

Ключові слова: психологічна експертиза, порнографія, еротика, Система рейтингів української кіноасоціації, захист суспільної моральності.

В статье рассматриваются основные направления проведения психологической экспертизы кинопродукции порнографического содержания. Детально рассматриваются официальные и научно-психологические различия порнографии. Анализируются возрастные ограничения, принятые в Системе рейтингов украинской киноассоциации, а также более детальные ограничения выработанные в практике проведения экспертиз.

Ключевые слова: психологическая экспертиза, порнография, эротика, Система рейтингов украинской киноассоциации, защита общественной моральности.

Постановка проблеми. Кінематограф є одним з найважливіших і найпопулярніших видів мистецтва, який здійснює великий вплив на життя людини. У сучасному світі існують фільми різних жанрів і напрямків. Історичні, документальні, навчальні фільми відтворюють історію, розповідають про важливі наукові дослідження та відкриття, сприяє розвитку освіти. Кіно формує світогляд людини, збагачує його духовно, насичує корисною інформацією. Існує і психологічний вплив кінематографа на людину, адже під його впливом може виникати різноманітна гамма неповторних почуттів. Фільм або серіал може викликати посмішку або сльози, радість чи смуток, емоційне збудження або відчуття душевного спокою. У сучасному світі на телебаченні виходить велика кількість кінофільмів різних жанрів з безліччю сюжетів, наповнених сценами порнографії, насильства та через це робити сильний негативний вплив на уявлення людей, що проявляється в «поклонінні» певним героям, копіюванню їх поведінці в реальному житті, заснованому на сюжетних події тих чи інших фільмів. Окремо знаходяться, порнографічні фільми, які мають досить багато негативних сторін. Так до основних негативних сторін порнографії можна віднести наступні: формування образу жінки як іграшки для сексу; повна деградації та зникнення традиційних сімейних цінностей; збільшення числа злочинів на сексуальному ґрунті; появи більшої кількості людей, які вступають в безладні статеві зв'язки з багатьма партнерами; поширення розпусти, блуду і сексуальних збочень; поширення нимфоманії; поширення садомазохізму; поширення гомосексуалізму; зниження потенції у чоловіків; зниження розумових здібностей; спотворення поняття сексуальності; поширення жінконенависництва.

Особливе занепокоєння викликає молодіжна аудиторія, так як вона є більш схильною до деструктивного впливу. Порнографія досить сильно впливає на психіку підлітків, руйнуючи поняття сексуальності і позбавляючи людину можливості будувати повноцінні відносини. Порнографічні фільми показують, свого роду «героїв», у яких немає ніяких цінностей і єдине, що вони вміють, так це злягатися всюди й з ким завгодно. У недосвідчених підлітків, після перегляду подібних фільмів, складається хибне уявлення про секс, так як порнографія змушує їх думати, що секс - це те, чим можна займатися в будь-який час, в будь-якому місці, з будь-якою людиною і без будь-яких наслідків.

Викладені обставини є основною причиною необхідності проведення психологічної експертизи кінофільмів і встановлення відповідних вікових обмежень.

Метою статті є аналіз проблем відокремлення порнографічних творів від іншої кінопродукції у процесі проведення психологічної експертизи.

Виклад основного матеріалу. В основному експертне дослідження, проводиться з метою виявити чи є в поданих на експертизу зразках:

- елементи насильства, жорстокості і порнографії;
- заклики до расової нетерпимості, відкритої непокори законної влади, повалення існуючого ладу;
- визначення вікових обмежень (віковий ценз);
- експертиза відео-, аудіо- записів або інших носіїв інформації слідчих дій.

Правова оцінка даного явища міститься в ряді статей Кримінального кодексу України. Разом з тим правова оцінка по конкретних складах попередньо потребує професійної психологічної оцінки, де в процесі спеціального дослідження експерт формулює чіткі відповіді на питання: що це за явище, і що вважати таким, наскільки воно небезпечне? Юрист може дати визначення порнографії, записане в законі, однак не має права встановлювати наявності порнографії в спірному предметі. Для визначення, чи є об'єкт порнографічним або містить елементи порнографії, запрошується експерт, що володіє необхідними знаннями в галузі соціальних і культурних наук. Кримінальні справи про нелегітимному виготовленню та розповсюдженню або рекламуванню матеріалів і предметів порнографічного змісту і кримінальні справи про розбещення малолітніх на практиці вирішуються шляхом проведення психолого-культурологічної або психолого-мистецтвознавчої експертиз, проте можуть проводитися і в рамках виключно психологічної експертизи. Даний вид експертизи також виявляє пропаганду різноманітного роду статевих перверсій гомосексуалізму, педофілії, зоофілії, проституції, сексуального насильства.

При оцінці зразків представлених на експертизу експерт оперує таким поняттям як художня цінність. Художня цінність – це характеристика художнього образу, яка полягає в можливості його віднесення, як до сфери соціально-культурних цінностей, так і до сфери особистісних цінностей, ідеальних можливостей людського буття. В еротичному мистецтві зміст превалює над формою, що і виступає однією з умов існування його художньої цінності. У порнографії форма превалює над змістом. Соціально-культурні

цінності, компоненти та особистісні смисли повністю відсутні в порнографічній продукції, що і позбавляє її художньої цінності.

Термін «порнографія» в сучасному поданні науки і культури є дискусійним. Під порнографією прийнято розуміти форму зображення явищ, які відносяться до статевого життя і сексуальній сфері, а також характеризуються значною натуралістичністю і цинізмом в зображенні сексуальних відносин. Риси порнографії: нарочите перебільшення, спотворення загальних планів, що імітують оргазм шляхом характерних тіло рухів, брутальних жестів, надричних звуків і стогонів, що прагнуть викликати реакцію фізіологічного порядку. Важлива не просто дзеркальність, але перебільшена дзеркальність, яка робить предмет не тільки перебільшеним, але часто примітивним. Форма супернатуралізму, що має узагальнені принципи твору, в даному випадку переслідує єдину мету: перебільшити реальність з метою зміни нормального репродуктивного бачення, що є одним з найбільш характерних ознак порнографії.

Основні завдання психологічної експертизи полягають у встановленні особливостей характеру змісту друкованих видань, кіно-, відео- матеріалів; визначенні цільової аудиторії; виявленні форм, методів, засобів поширення і рекламування матеріалів порнографічного змісту, а також прогнозування соціального ефекту розповсюдження та рекламування порноматеріалів.

Правові основи захисту суспільства від розповсюдження продукції, що негативно впливає на суспільну мораль, зокрема порнографії закріплені в Законі України «Про захист суспільної моралі» [1]. Згідно ст. 1 Закону – порнографія – вульгарно-натуралістична, цинічна, непристойна фіксація статевих актів, самоцільна, спеціальна демонстрація геніталій, антиетичних сцен статевого акту, сексуальних збочень, зарисовок з натури, які не відповідають моральним критеріям, ображають честь і гідність людини, спонукаючи негідні інстинкти.

Національною експертною комісією України з питань захисту суспільної моралі затверджені офіційні критерії порнографії в Україні [2]. Критерії віднесення аудіовізуальної та іншої продукції, в тому числі реклами, а також переданих та отриманих по комунікаційних лініях повідомлень та матеріалів до розряду порнографічної або еротичної продукції.

Формальні і змістовні ознаки порнографії:

1. Анонімність творців, відсутність списку виконавців, використання псевдонімів.
2. Відсутність у творі сюжету, інтриги.
3. Відсутність творчої концепції та художніх принципів побудови твору.
4. Однозначність інтерпретації зображуваних сцен.
5. Персонажі є лише символами статі, позбавлені індивідуальності, позбавлені характеру.
6. Основне місце та / або час твору відведені демонстрації або описанню в натуралістичній формі фізіології злягання, демонстрація чого і є головною метою даного виробу.
7. Грубий натуралізм у зображенні або описанні статевих дій.

8. Цілеспрямоване і цинічне підсилення еротичного впливу сексуально-відвертого матеріалу на глядача за допомогою деталізації зображення з метою створення умов для докладного розглядання і смакування всього процесу.

9. Деталізована розробка та переважне використання великого плану, направленою освітлення, прямих ракурсів зйомки при показі сцен статевих актів.

До критеріїв порнографії відносяться:

1) натуралістична, самоцільна демонстрація статевих органів, природного та протиприродного статевих актів (повністю або частково введеного статевих члена в піхву, в ротову порожнину, анус, між грудних залоз, промежину, між притиснутих стегон, під пахву, захоплення долонею руки (рук), в контакт з іншими частинами тіла тощо), сексуальних і сексуально-генітальних дій, у тому числі з використанням будь-яких предметів, з фізіологічними та анатомічними подробицями;

2) демонстрація деталізації та смакування актів статевих насильства, в якому присутня візуальне взаємодія геніталій, демонстрація статевих органів, глумління над статевими органами;

3) зображення (демонстрація) сексуальних девіацій: статевих актів групи осіб з повною або фрагментарною, частковою демонстрацією взаємодії геніталій, сексу людини (людей) з твариною (тваринами) і т.д., зображення (демонстрація) сексуальних дій садистською, мазохістською або садомазохістською спрямованістю, у тому числі з використанням допоміжних предметів і пристроїв (наручників, нашійників, масок, ланцюгів, затисків, вірьовок, гарячих речовин тощо), введенням у статеві шляхи та пряму кишку сторонніх предметів, медичних інструментів, зображення (демонстрація) статевих актів з особами, що мають явні ознаки інвалідності, вад і аномалій розвитку, явно страждають на соматичні та (або) психічними захворюваннями, зображення (демонстрація) у ближньому ракурсі орально-генітальних та орально-анальних контактів (феліяції, кунілінгуса, рідмінга), зображення (демонстрація) статевих актів з використанням продукції сексуального характеру, зображення (демонстрація) мастурбації тощо;

4) зображення, демонстрація або опис процесу розбещення дітей;

5) створення порнографії за участю дітей (дитячої порнографії):

– використання дітей, або образу дітей у створенні будь-якої продукції сексуального чи еротичного характеру;

– зображення (демонстрація) напівголих, оголених дітей (або таких осіб, які типізовані як діти) в еротичному контексті;

– самоцільна демонстрація (або часткова демонстрація) статевих органів дітьми (або таких особами, які типізовані як діти);

– зображення (демонстрація) будь-яких сексуальних дій з дітьми (або таких осіб, які типізовані як діти) або імітації таких дій;

– зображення (демонстрація) будь-яких сексуальних дій за участю дітей дітьми (або таких осіб, які типізовані як діти) або імітації таких дій;

– зображення (демонстрація) будь-яких сексуальних дій дітей з продукцією

сексуального характеру та іншими предметами, використовуваними з метою сексуального збудження або для сексуального задоволення;

б) персонажі діють як знеособлені представники статі, не мають характеру й особистості, які замінені статевим темпераментом, зведені до зовнішності та / або грубо типізовані;

7) відсутність художньої цінності, та / або наукової, та / або навчальної мети створення матеріалів;

Крім офіційних критеріїв існують науково-психологічні відмінності порнографії від інших форм зображення явищ, що відносяться до сфери сексуального (наприклад, еротика, еротичне мистецтво), це полягає в тому, що:

– порнографія аналітична, вона фіксує увагу споживача на геніталіях, маніпуляціях з геніталіями, статевому акті і його техніці;

– зображення сексуального та сексуальності є в порнографії самоціллю, що вихолощує з сексуального життя інші компоненти сексуальної поведінки (наприклад, естетичний, комунікативний та ін.);

– в експертизі порнографії відсутній вираз особистісного сенсу сексуальної поведінки;

– порнографія орієнтована на стимуляцію сексуального збудження; останнє досягається за рахунок однозначності зображення, створення умов для однозначних, жорстко детермінованих інтерпретацій зображуваного;

– порнографія експлуатує стандартні, стереотипні стимули, що знаходяться за межами соціально прийнятних форм сексуальної поведінки (груповий секс, статеві контакти з тваринами, садизм, гомосексуалізм);

– порушення глибинних культурних приписів виступає як один з основних чинників виникнення статевого збудження;

– порнографія зображує відчужені, дегуманізовані соціально або морально осуджувані форми статевих контактів;

– переважне використання великого плану, прямих ракурсів зйомки при показі сцен статевого акту;

– відсутність сюжету, або наявність псевдосюжету, що є формальної зв'язкою між демонстрацією статевих актів.

Типові питання, які виносяться на вирішення експерту:

1. Який зміст записів, представлених на експертизу?

2. Чи мають відеозаписи представлені на дослідження художню цінність, що не належать вони до категорії «порнографія»?

3. Який вплив даних записів на психіку людини?

В Україні 15 вересня 2003 року прийнята Система рейтингів Української кіноасоціації – це система оцінки змісту фільму чи іншої телепередачі (серіалів, деяких інших передач) телеканалом перед його показом і визначення найбільш підходящої віковій категорії для цього фільму [3]. Причина введення подібної маркування – не тільки проінформувати попередньо глядача про віковій категорії фільму (або батьків), але й запобігти показ еротики або жахів по телебаченню в денний час. Що цікаво, вікову категорію фільму визначає телеканал за своїм розсудом, тому при показі того чи іншого фільму на двох

різних каналах може стояти різне позначення. Відповідно до системи, для всіх трансльованих фільмів і програм створено обов'язкове маркування, за допомогою якого можна визначати вікову категорію фільму.

Будь-який фільм має отримати одну з трьох категорій – «загальнодоступна» (немає вікових обмежень), «перегляд неповнолітніх дозволений у присутності батьків або за їх дозволом» і «тільки для дорослих».

На рейтинг вказує що з'явився після початку передачі символ (у правому нижньому куті екрану) – зелене коло, жовтий трикутник чи червоний квадрат. Зелений коло може бути присутнім протягом трьох хвилин після початку передачі (або ж всю передачу), решта знаки – обов'язково всю передачу.

Знак «зелене коло» означає, що фільм можна дивитися глядачам будь-якого віку і вікових обмежень немає. У цю категорію входить більшість комедій, мультфільмів, також більшість передач (концерти, гумористичні передачі) і фільми для всієї родини. У цю категорію входять драми, бойовики, деякі трилери, містичні фільми за умови, що насильства, горе, страждання, смерть показуються зрозуміло і коректно. Допускається умовний показ сексу, жорстокості, насильства, вживання наркотиків без зайвого натуралізму. Фільми жахів у цю категорію, як правило, не входять. Передачі цієї категорії можуть бути показані в будь-який час доби, проте все ж основний пік показу передач цієї категорії припадає на день, пізній ранок і ранній вечір. У цій категорії не допускається груба лексика, показ оголеного тіла, надмірне насильство, і покази сцен катастроф, які не піддаються обґрунтуванню для дитячого і підліткового віку.

Знак «жовтий трикутник» означає, що фільм або та чи інша передача для самостійного перегляду неповнолітнім не рекомендується з певних причин, тому перегляд цього фільму рекомендується неповнолітнім тільки з батьками. У цю категорію входить більшість бойовиків, трилерів, фільми жахів, багато еротичних фільмів, деякі мультфільми, багато драм і містичних фільмів. У цій категорії допускається демонстрація оголеного тіла, бійки, насильство (без надмірного кровопролиття), використання брутальних слів та ненормативної лексики, вживання наркотиків. Однак ступінь насильства у фільмах цієї категорії все-таки обмежений. Тому фільми цієї категорії є фільмами з обмеженнями, хоча в цих фільмах і може бути показана імітація сексуальних актів. Показ фільмів цієї категорії відбувається, як правило, ввечері (обмеження за часом ефіру 18.00-6.00), і для його перегляду необхідно присутність батьків. Багато фільмів цієї категорії показуються в нічний час доби.

Фільми зі знаком «червоний квадрат» призначені тільки для дорослих. До цієї категорії відносяться бойовики з високим ступенем насильства, деякі драми, що не піддаються поясненню неповнолітнім, трилери, фільми жахів, еротичні фільми, містика. У цих фільмах допускаються сексуальні акти, сцени жахів, насильство, вживання наркотиків і сцени асоціальної поведінки. Показ цих фільмів відбувається пізно ввечері та вночі – аж до раннього ранку. При появі на екрані цього знака ще не означає, що фільм відверто порнографічний або відверто небезпечний для перегляду. Це означає, що перегляд цього фільму неповнолітніми не рекомендується і містить рекомендації батькам не допускати

своїх дітей до перегляду цього фільму, щоб уникнути порушення психіки. Тимчасове обмеження показу подібних фільмів в Україні прийнято з 23.00 до 6.00.

Причина введення подібного маркування є моментальне донесення інформації до кіноглядачів (або батьків) про вікову категорію фільму та запобігання показу еротики, сцен насильства чи жахів по телебаченню в денний час.

Особливе значення відіграє визначення вікових обмежень при проведенні психологічної експертизи. Теорія і практика психології виробила більш детальну вікову градацію подібної продукції.

1) до 6 років психологи й педагоги взагалі не рекомендують дітям перегляд телевізора (або максимальний перегляд повинен становити 15-20 хвилин в день). Завдяки копіюванню дій дорослих, наслідування поведінковим шаблонами та манері розмови після переглядів фільмів з еротичним, агресивним змістом і вживанням героями нецензурних і жаргонних фраз дитина вбере все як губка.

2) від 6 років і вище (так звана категорія 6+). До списку дозволених відеопродуктів додається перегляд сюжетів, де присутні короточасні і ненатуралістическі епізоди насильства, нещасних випадків, аварій, катастроф без демонстрації великих або тривалих планів травм, каліцтв і рясної кровотечі; допустимі опису злочинів і злочинців, але з явним осудом до злочинної поведінки. Також дозволяється демонстрація поцілунків і обіймів, не мають на увазі сексуальні відносини.

3) від 12 лети вище (категорія 12+). У цьому віці психіка дитини ще нестійка, щоб адекватно сприймати інформацію, пов'язану з наркотиками, насильством та інформацію релігійно-окультної спрямованості. До 15 років, така інформація не зустрічає бар'єрів, і дитина сприймає все як абсолютну істину. І якщо сюжет про якісь культ буде зроблений з метою вербування неофітів, то аудиторія з 12 до 15 років перша попадеться на гачок, наприклад, секта Сім'я «Діти бога» (ще відома під назвами: «Сім'я любові», «Діти Бога», «Сім'я», «Християнська місія «Сім'я», «Союз незалежних місіонерських християнських громад «Сім'я») прославилася проституцією, розбещенням неповнолітніх, порнографією транслювала по державному телебаченню свою відеопродукцію для дітей під такими назвами, як «Кідді-Відді», «Горище скарбів». Дозволяється показувати дітям окультно-містичні практики або ритуали, що не представляють небезпеки для життя чи здоров'я людини і не пов'язані з жорстоким поводженням з тваринами. Можливо епізодичне згадка наркотичних засобів або психотропних речовин, що не носить інструктивного або провокуючого характеру і супроводжуване вказівкою на небезпеку їх вживання. Крім обіймів і поцілунків дозволяються непрямі натяки на сексуальні відносини між чоловіком і жінкою.

4) від 16 років і вище. Підліткам дозволено дивитися і сцени насильства і жорстокості, і докладні зображення «маніпуляцій зі зброєю», боєприпасами, вибуховими речовинами або вибуховими пристроями, супроводжувані застереженнями про необхідні заходи безпеки; дозволяються сюжети, де

присутня ненормативна лексика; можливі опису або зображення, які передбачають, але не демонструють сексуальні відносини між чоловіком і жінкою.

5) від 18 років і вище сцени натуралізувати насильства дивитися також не рекомендується. Доведено, що для розвитку агресії достатньо всього лише регулярно спостерігати акти насильства. А у підлітків і зовсім молодих людей рівень збудження та агресії підвищується практично відразу.

Підсумовуючи, слід додати, що проведення психологічних експертиз кіно-відео- продукції порнографічного змісту особливо актуальне сьогодні, коли мова заходить про відсутність належного контролю над кіноіндустрією в Україні, неконтрольованої подачі інформації аудиторії різних вікових груп, що, в кінцевому рахунку, згубно позначається на формуванні морально-етичних цінностей людей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Про захист суспільної моралі : Закон України від від 20.11.2003 р. // Відомості Верховної Ради України, 2004. – № 14. – Ст.192.
2. Критерії віднесення друкованої, аудіовізуальної, електронної та іншої продукції, а також переданих та отриманих по комунікаційних лініях повідомлень та матеріалів до продукції порнографічного характеру / [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.moral.gov.ua/documents/25/>
3. О неотложных мерах по усилению моральности в обществе и утверждения здорового образа жизни : Указ Президента Украины от 14 мая 2003 года.

УДК 159.9

Іванченко О.С., ст. викладач кафедри практичної психології УІПА

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОКОРЕКЦІЇ ПЕРЕЖИВАННЯ ПРОВИНИ ЯК МОРАЛЬНОЇ ЕМОЦІЇ

У статті проаналізовано феномени почуття та переживання провини, ступень розробленості даної проблеми на сучасному етапі розвитку психологічної науки. А також – структура, види та функції почуття провини. Зроблено аналіз сучасних підходів до переживання провини особистістю. Виділено зовнішні та внутрішні критерії здатності особистості до переживання почуттів провини і сорому. Описано основні етапи Програми психокорекції переживання провини працівниками ДСНС України. Окреслені основні перспективні напрямки подальших досліджень даної проблеми.

Ключові слова: почуття провини, переживання провини, психокорекція, працівники ДСНС України.

В статье проанализированы феномены чувства и переживания вины, степень разработанности данной проблемы на современном этапе развития психологической науки. А также – структура, виды и функции чувства вины. Проведен анализ современных подходов к переживанию вины личностью. Выделены внешние и внутренние критерии способности личности к переживанию чувств вины и стыда. Описаны основные этапы Программы

психокорекції переживання вини працівниками ДСНС України. Очерчені основні перспективні напрями подальших досліджень даної проблеми.

Ключові слова: почуття вини, переживання вини, психокорекція, працівники ДСНС України.

Постановка проблеми. Феномен почуття провини безпосередньо впливає на формування моральної свідомості суспільства і тому представляє особливий інтерес для вчених у різних галузях знань.

Поняття «почуття провини» активно розглядається зарубіжними вченими, як соціальний феномен у рамках таких підходів: психоаналітичного (З. Фрейд, В. Райх, А. Фрейд, О. Ранк, Е. Фромм, К. Хорні та ін.), гуманістичного (А. Маслоу та ін), екзистенційно-гуманістичного (І. Ялом, Дж. Бьюдженталь та ін), екзистенціального (М. Бубер, В. Франкл, Р. Мей та ін), когнітивного (J. Tangney, K. Barret, M. Hoffman, T. Ferguson, A. Beck та ін.).

У вітчизняній психологічній науці до феномену почуття провини зверталися, як правило, у рамках загальної теорії емоцій і почуттів (Ю. Сидоренко, Г. Шингаров, М. Якобсон та ін), у теорії морального розвитку і виховання (В. Малахов, С. Якобсон, В. Щур), у світлі вивчення соціальної адаптації (А. Растігєєв), у контексті дослідження самосвідомості і самоствавлення (І. Кон, С. Пантілеєв, О. Соколова, В. Столін).

На базі культурологічних/антропологічних теорій формується уявлення про почуття провини як про регулятивний механізм соціального контролю, що виник разом з появою соціальних норм, стандартів, ідеалів (Г. Брандт, А. Лобок, В. Вічев, І. Кон, К. Муздибаєв, Т. Стефаненко).

Головною підставою, що об'єднує всі перераховані вище підходи до вивчення почуття провини, є те, що в них у першу чергу підкреслюється соціально-психологічна природа даного феномену, його зв'язок із соціальним становленням людини, з культурними та історичними явищами, різними соціальними детермінантами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Д. Ангер (Unger, 1962) розглядає провину як двокомпонентну емоцію [цит. за 11]. Перший компонент – вербально-оцінна реакція людини («Я не повинен був робити цього!»), або каяття. В її основі лежить негативне ставлення до себе, самозвинувачення, пов'язане з усвідомленням або вчиненого проступку, або порушення власних моральних принципів. Визнання своєї провини («неправильного» вчинку), неправоти або зради своїх переконань породжує другий компонент – вегетативно-вісцеральну реакцію з цілою гамою болісних і досить стійких переживань, що переслідують людину: докори сумління, жаль про вчинене, незручність (сором) перед тим, кого образив, страх втратити дорогу людину і печаль з цього приводу. Правда, можливо і каяття без емоційної реакції, чисто формальне, зовнішнє, нещире, яке увійшло у звичку, або як розумовий висновок.

І.А. Белик (2006) розглядає провину як чотирикомпонентне утворення [2]. У неї входять: 1) емоційний компонент (переживання дисфоричного характеру – пригніченість, страждання і т.д.), жаль і каяття; 2) когнітивний

компонент, який включає усвідомлення та аналіз вчинку, усвідомлення невідповідності «реального» і «ідеального»; 3) мотиваційний компонент: бажання виправити або змінити сформовану ситуацію або поведінку; 4) психосоматичний компонент, пов'язаний з неприємними фізичними відчуттями (головний біль, важкість у животі і т.д.).

Один з видних представників сучасного психоаналізу Д. Вайсс (1998) вважає, що вина міжособистісна за походженням і функціями і грає адаптивну роль у підтримці взаємин між людьми [4]. Схожа точка зору є й у інших авторів (наприклад, Locke, Horovitz, 1990). Вина, зазначає Д. Вайсс, може стати малоадаптивною, ірраціональною і патогенною, коли вона перебільшена і стримується або коли вона неодноразово пов'язана з соромом. Д. Вайсс виділив п'ять типів вини: адаптивну провину і чотири типи дезадаптивної провину – вина того, хто вижив, вина гіпервідповідальності, вина відділення та вина ненависті до себе, які, по суті, відображають причини та умови виникнення провину.

Виходячи з вищесказаного, вина виконує три функції:

- 1) виступає в якості морального регулятора для підтримки норм просоціальної поведінки;
- 2) бере участь у формуванні самоствалення;
- 3) сприяє профілактиці психічних розладів [1; 3].

Однак успішне здійснення цих функцій можливе тільки у тому випадку, якщо рівень переживання провину буде у людини оптимальним (І.А. Белик, 2006). Адже іноді почуття провину буває необґрунтованим і перебільшеним, завдаючи людині шкоду: викликає хронічну втому, може навіть призвести до самогубства. На противагу сорому, вина не залежить від реального або передбачуваного ставлення оточуючих до проступку. Переживання провину викликає самоосуд, супроводжується каяттям і зниженням самооцінки. Причиною для переживання провину можуть служити як вчинені, так і недосконалі дії (бездіяльність), коли у даній ситуації вони були б доречні й необхідні.

За даними І.А. Белик, переживання провину у дорослих зрілого віку (30-55 років), як правило, пов'язане з усвідомленням власної обмеженості, втрачених можливостей і втратою близьких людей; у молодих (19-23 року) – з нанесенням образи іншим людям або з тим, що вони не виправдовують очікувань значущих для них людей [2].

Незважаючи на активний науковий інтерес сучасних дослідників до вивчення феномену почуття провину, у вітчизняній психології практично відсутні роботи теоретико-емпіричного характеру. Маловивченими залишаються проблеми, пов'язані з визначенням поняття «переживання почуття провину», виявленням конкретних особистісних характеристик, які обумовлюють переживання почуття провину, у тому числі працівниками ДСНС України. У зв'язку з цим, неопрацьованими є технології психотерапії та психокорекції переживання провину (онтологічної, деструктивної).

Метою даної статті є аналіз переживання провину і підходів до її психокорекції.

Виклад основного матеріалу. На підставі аналізу наукових джерел з даної проблеми були виявлені зовнішні та внутрішні критерії здатності особистості до переживання почуттів провини і сорому [5; 6; 7].

Під зовнішніми критеріями ми розуміємо характеристики особистості, за даними яких здатність до переживання почуттів провини і сорому орієнтована на зовнішню сторону поведінки.

Зовнішніми критеріями здатності до переживання провини і сорому виступають:

- критерій соціальності, тобто неусвідомлене прийняття особистістю загальних моральних цінностей (показники: боязнь втратити самоповагу і повагу інших, готовність ігнорувати власні переконання, неадекватна оцінка суспільної цінності свого вчинку);
- критерій орієнтації на оцінку інших людей, тобто очікування засудження дій з боку громадської думки (показники: усвідомлення втрати довіри з боку оточуючих, страх відчуження, готовність зізнатися у своїй провині);
- критерій емоційних переживань, пов'язаних з власними вчинками і діями (показники: емоційні (переживання «докорів сумління», сором'язливість, підвищена вразливість) та психофізіологічні (почервоніння, почастішання пульсу, перебої дихання) реакції).

Під внутрішніми критеріями мається на увазі системна єдність особистісних якостей, інтегративний показник яких свідчить про ознаки сформованості здатності до переживання особистістю почуттів провини і сорому.

Внутрішніми критеріями здатності до переживання почуттів провини і сорому є:

- критерій моральних цінностей, тобто відповідність вимогам до поведінки особистості, підтримуваним думкою соціальної групи або суспільства у цілому (показники: вміст системи ціннісних орієнтацій, домінуючий тип спрямованості особистості, самовідношення, орієнтація на саморозвиток);
- критерій відповідальності, тобто здатність вирішити будь-яку проблему, виходячи з моральних принципів (показники: інтернальність-екстернальність, осмисленість життя, когнітивні, емоційні та поведінкові показники відповідальності);
- критерій здатності до самоконтролю, тобто вміння керувати своєю поведінкою в умовах протиріччя вимог соціального оточення і власних потреб (показники: сприйнятливність до критики, стійкість до стресових ситуацій, самоконтроль, саморегуляція психічних станів).

Ми припускаємо, що запропонована система критеріїв дозволяє оцінювати наявність здатності особистості до переживання провини і сорому, а також системи ціннісно-нормативної структури особистості. Виокремлені критерії можуть бути покладені в основу розробки програми психокорекції переживання провини як регулятора соціальної поведінки особистості.

Хоча багато дослідників вважають, що почуття провини допомагає усвідомити особисту відповідальність за свої вчинки і їх результати, свою поведінку в позитивному напрямку, але буває і навпаки, воно заважає міняти

свою поведінку, успішно вирішувати свої життєві проблеми, ми дотримуємося іншої точки зору. Звинувачуючи себе у невідповідності своєї поведінки своїм переконанням, людина, замість того, щоб виправляти помилки, захищається від занадто хворобливих переживань за допомогою почуття провини. Визнаючи реальність вини як емоційної реакції, ми вважаємо, що більш продуктивною була б її заміна адекватною реакцією [8; 9; 10].

Робота з переживання провини будується на усвідомленні її структури та опрацювання механізму виникнення.

Пізнання провини полягає в усвідомленні трьох груп операцій, що здійснюються нашим мисленням, і їх контролі.

- 1) побудова моделі очікування,
- 2) уявлення про свою поведінку і стан тут і тепер,
- 3) акт звірення себе з цією моделлю [12].

Усвідомлення даної структури, яка запускає емоцію провини, запобігає її появі і послаблює перебіг.

Далі необхідно проводити роботу з прийняття себе і підвищення самооцінки. Роль психолога полягає у допомозі людині у процесі усвідомлення цих операцій.

Особливості психокорекції ситуаційної, невротичної, екзистенціальної провини:

1. Необхідно допомогти людині прийняти неминучість екзистенціальної провини.
2. У разі реальної вини важливо обговорити питання її спокути.
3. При роботі з невротичною виною найважливішим є усвідомлення значення цього почуття у житті й світосприйнятті.

Психолог, як правило, має справу з перебільшеним переживанням провини. Вона має виражене емоційне забарвлення, існує тривалий час і емоційне напруження залишається колишнім, не вдається звільнитися від гнітючого почуття провини адекватними способами.

Це говорить про те, що людина переживає кризу. Сутність кризи полягає у тому, що людина перестає бачити можливі виходи. Вона змушена відмовитися від звичного способу дій, думок, схильна до засвоєння нових установок. Переживання кризи тим гостріше, чим більше людина чинить опір змінам, що відбуваються у її житті. Криза призводить до вивільнення психічної енергії, яка може сприяти продуктивному виходу або носити руйнівний характер.

Звинувачуючи себе у невідповідності поведінки переконанням, людина, замість того, щоб виправляти помилки, захищається від занадто хворобливих переживань за допомогою почуття провини. Необхідно дати людині можливість висловити свої емоції, дозволити пережити їх.

Переживання провини завдає людині глибокої шкоди. Почуття провини, на відміну від почуття відповідальності, нереалістично, неконкретно, розмито. Воно позбавляє людину впевненості у собі, знижує самооцінку, приносить відчуття тяжкості й болю, викликає дискомфорт, напруженість, страхи,

розгубленість, розчарування, зневіру, песимізм, тугу. Вина спустошує і забирає енергію, знесилює, зменшує активність людини.

Вина ставить перед людиною ряд завдань, які вона, переживаючи від етапу до етапу, повинна вирішити для себе з подвійною установкою: відкритості до світу і з внутрішнім діалогом з самою собою. По суті, рішення цих завдань людиною, вільне проходження нею таких етапів, і є динамікою переживання провини.

Програма психокорекції переживання провини працівниками ДСНС України включає чотири основних етапи:

1 етап. Кризова інтервенція.

Переживання провини супроводжується болючим відчуття власної неправоти, жалем про скоєне, самоосуд і каяттям.

Емоція провини – в'язке почуття. Воно має властивість задіяти розумові процеси таким чином, що починається генералізований процес самоосуду, різко падає самооцінка, починає розпадатися «образ Я», тобто струнка система уявлень про себе. Все це супроводжується душевним болем.

Завдання психолога:

- Допомогти клієнту стикнутися з цими почуттями.
- Зробити безпечним для клієнта їх вираження.
- Обговорювати з клієнтом ці почуття у неосудливій, зацікавленій манері.
- Допомогти клієнту виявити корені цих почуттів.

Для того щоб відчутти провину і випробувати бажання її спокутувати, клієнту буває необхідно знову і знову повертатися у ситуацію, в якій виникло почуття провини. Часто клієнт, переживаючи якесь почуття або емоцію, абсолютно нічого про неї не знає, крім того, що воно заважає йому жити.

Будь-яка емоція має свій початок – і він завжди буває ледь відчутним, подумки опрацьованим, але містить у собі ціннісний зміст – тому що в ній є первинна оцінка сприйнятого людиною:

- ✓ це показник базового ставлення до життя (суб'єктивна сторона відношення);
- ✓ ставлення до базової цінності (об'єктивна сторона відношення);
- ✓ реакція, яка запускається сприйняттям відношення.

Процес інтеграції первинної емоції відбувається у п'ять етапів: це сприйняття; розуміння; оцінка (виправдання); заняття певної позиції\ухвалення рішення і раціональна дія.

Тому щоб ціннісний зміст первинної емоції людина змогла для себе розпізнати, її сила повинна відповідати фізичному та психоемоційному стану людини. І тільки за цієї умови феноменологічний зміст первинної емоції «не пропаде», і цінність, яку вона в собі несе для людини, нею надалі буде досягнута.

Щоб не зайти у глухий кут у цьому процесі, як і при переживанні будь-якої іншої емоції, буває корисно запропонувати клієнту зосередитися на своїх відчуттях, щоб зрозуміти:

- Як саме він відчуває провину;
- В якій частині тіла локалізується це відчуття;

- Який образ вона нагадує;
- Як вона змінюється і т.п.

Коли клієнт зосереджується на своїх відчуттях, він практично досягає дисоціації від болісного почуття, тобто він як би від'єднує провину від себе і спостерігає її з боку. Це значно послаблює негативний напругу.

Клієнт отримує досвід від'єднання негативного почуття від його емоційного сприйняття, оскільки у процесі такого дослідження він зосереджений на мисленні.

Після того, як напруга провини знизиться, можна переключитися на когнітивний аналіз цього почуття, тобто проводити роботу по усвідомленню значення цього почуття у житті і світосприйнятті клієнта.

Потрібно дослідити:

- Коли виникло це почуття.
- Що цьому передувало.
- Які внутрішні норми порушені.
- Які переконання підсилюють почуття провини.
- Чи корисні ці переконання або вони є джерелом негативної напруги.

- Чи може клієнт щось зробити, щоб ліквідувати джерело почуття провини.

- Як саме він це буде робити і т.п.

На цьому етапі основною для психолога є техніка слухання.

2 етап. Когнітивний аналіз.

Мета цього етапу полягає у прагненні допомогти клієнтові звільнитися від почуття провини за помилкові рішення у минулому – показати значення минулих помилок для отримання життєвого досвіду, можливість використання цього досвіду для вирішення сьогоdnішніх проблем.

Робота будується на усвідомленні структури і опрацюванні механізму провини.

Психолог допомагає клієнту відшукати спотворення у мисленні і навчитися альтернативним, більш реалістичним способам усвідомлення свого досвіду.

Реальним результатом такої роботи є те, що досвід і переживання клієнта стали усвідомлюватися позитивно, конструктивно.

3 етап. Робота з блокуючими переконаннями.

Метою даного етапу є пошук і знаходження спотворень у мисленні, навчання альтернативним, реалістичним способам усвідомлення і вербалізації свого досвіду.

4 етап. Проблема як тимчасовий етап розвитку.

Метою цього етапу є усвідомлення проблеми як тимчасового етапу розвитку особистості.

Почуття провини виникає при зв'язку відповідальності з негативним ставленням до себе, запереченням, відкиданням цього досвіду. Життя як становлення можливе тільки у конкретних обставинах, можливість вирішення міститься у самій проблемі, у пристосуванні до того, що сталося і вплив на наслідки цього.

Без подібного пристосування неможливе становлення аутентичної зрілої особистості. Життя складається у конструктивному пристосуванні до того, що сталося і вплив на наслідки цього.

Тому важливо навчитися розуміти:

- Як ці події можуть вплинути на людину згодом.
- Як людина може вплинути на наслідки подій.

Думки, що викликають почуття провини, ведуть до непродуктивних дій і підсилюють відчуття неспроможності. Вина – це не тільки припущення про неправильність вчинків (як істинне, так і хибне), але і жаль про те, що вже зроблено (негативне ставлення, неприйняття, заперечення права на існування). Але без пристосування неможливий рух до мети, розвиток, самоактуалізація.

Висновки. Вина є своєрідним «маркером» психологічного здоров'я особистості. Це таке почуття, яке, будучи регулятором поведінки людини, своєрідним «хранителем» кордонів її соціального життя, нерідко являє собою неефективний спосіб взаємодії із світом і самою собою, замінюючи справжнє контактування невротичним злиттям або відчуженням. Розуміючи важливість корекції почуттів, дестабілізуючих душевну гармонію, що обмежують ефективний життєпрояв, ми розробили необхідні психокорекційні методи, підкріплені теоретичним обґрунтуванням. Вони сприяють клієнту в можливості осмислити, зрозуміти, вивести на рівень усвідомлення ті завдання, які вирішує в його несвідомому те чи інше почуття, що заважає йому, і вже усвідомлено думати, як він може ці завдання вирішити більш конструктивними методами. Щоб знову не застрягати у минулому, рухатися вперед, створюючи позитивне для нього сьогодні і майбутнє.

Перспективи подальших досліджень. Надалі ми плануємо провести аналіз емпіричних даних з метою розробки об'єктивних критеріїв оцінки ефективності психокорекційних впливів на працівників ДСНС України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алимов А. А. Развитие способности к переживанию чувств вины и стыда как показатель сформированности ценностно-нормативной структуры личности в контексте духовно-нравственного образования / А. А. Алимов // Ценности образования в процессе духовно-нравственного воспитания современной молодежи : Материалы VI Международной научно-практической конференции (30 сентября 2013 г.). – М. : Издательство «Перо», 2013. – 58 с.
2. Белик И. А. Чувство вины в связи с особенностями развития личности : автореф. дис. на соиск. научн. степени канд. психол. наук / И. А. Белик. – Санкт-Петербург, 2006. – 21 с.
3. Бреслав Г. М. Психология эмоций / Бреслав Г. М. – М. : Смысл; Академия, 2004. – 544 с.
4. Вайсс Д. Как работает психотерапия : процесс и техника / Вайсс Д. ; [пер. с англ. А. Б. Образцова]. – М. : Независимая фирма «Класс», 1998. – 240 с.
5. Горнаева С. В. Специфика переживания вины и стыда у лиц с различными социально-психологическими характеристиками / С. В. Горнаева,

- Т. Н. Смотровя // Современные исследования социальных проблем. – 2012. – № 3(11). [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: <http://sisp.nkras.ru/e-ru/issues/2012/3/gornaeva.pdf> (дата обращения 12.11.2013).
6. Стеглянникова С. В. Моральные регулятивы культуры : совесть, стыд, долг и вина : [монография] / Стеглянникова С. В. – Норильск : Норильский индустриальный ин-т, 2006. – 131 с.
7. Elison J. Investigating the compass of shame : the development of the compass of shame scale / J. Elison, R. Lennon, S. Pulos // Soc. Behav. Personal. – 2006. – Vol. 34. – P. 221–238.
8. Kugler K. On conceptualizing and assessing guilt / K. Kugler, W. H. Jones // Journal of Personality and Social Psychology. – 1992. – Vol. 62. – P. 318–327.
9. Nathanson D. L. Shame and Pride : Affect, Sex, and the Birth of Self / Nathanson D. L. – New York : Norton, 1992. – 287 p.
10. Tangney J. P. Conceptual and methodological issues in the assessment of shame and guilt / J. P. Tangney // Behav. Res. Ther. – 1996. – Vol. 34. – № 9. – P. 741–754.
11. Tangney J. P. Moral emotions and moral behavior / J. P. Tangney, J. Stuewig, D.J. Mashek // Annual Review of Psychology. – University of California – Los Angeles. – 2007. – P. 345–363.
12. Tangney J. P. The Test of Self-Conscious Affect / Tangney J. P., Wagner P., Gramzow R. – Fairfax, VA : George Mason University, 1989. – 143 p.

УДК 159.922:37.013.77

Капля А.М., к. пед. н., доцент, Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗУ;

Снісаренко А.Г., к. психол. н., доцент, доцент кафедри психології та педагогіки Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗУ;

Снісаренко Я.С., к. філол. н., доцент, доцент кафедри гуманітарних наук та іноземних мов Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗУ

ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ У КОНТЕКСТІ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

У статті проаналізовано специфіку предметного поля психології навчання іноземних мов у контексті міждисциплінарних зв'язків. Установлено, що провідною характеристикою процесу розвитку психологічного знання щодо навчання іноземних мов є залежність від рівня прогресу педагогічної психології та суміжних з нею галузей, а також інтегрованості в їх системи.

Ключові слова: психологія навчання, іноземні мови, педагогічна психологія, міждисциплінарні зв'язки.

В статье проанализирована специфика предметного поля психологии обучения иностранным языкам в контексте междисциплинарных связей. Установлено, что ведущей характеристикой процесса развития психологического знания в обучении иностранным

языкам есть зависимость от уровня прогресса педагогической психологии и смежных с ней отраслей, а также интегрированности в их системы.

Ключевые слова: психология обучения, иностранные языки, педагогическая психология, междисциплинарные связи.

Постановка проблеми. Сучасний рівень розвитку психологічної науки та іншомовної освітньої практики позначив необхідність розробки психологічної стратегії оволодіння іноземними мовами, пов'язаної з системною оцінкою освітнього процесу в цілому, і зокрема, оцінкою якості навчання іноземних мов, як на рівні загальноосвітньої, так і вищої школи [6; 12]. Успішне вирішення таких складних практичних завдань можливе як на основі нових ідей, теорій і концепцій, так і за допомогою переосмислення та інтерпретації вже наявного досвіду викладання і засвоєння іноземних мов з психологічних позицій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. До теперішнього часу як у вітчизняній, так і у закордонній науковій літературі є реальні підстави для побудови загальної картини і виявлення провідних тенденцій розвитку психології навчання іноземних мов. Так, вивченням зазначеної проблеми займалось широке коло вчених, зокрема Т.А. Барановська (з психологічних позицій визначено роль внутрішньої форми слова під час навчання іноземної мови) [1], С.А. Бігунова (розкрито психологічний потенціал навчання іноземної мови старшокласників) [2], Л.М. Бурлова (представлено психологічні умови розвитку творчого іншомовного мислення студентів у навчанні іноземних мов) [3], Л.В. Кнодель (висвітлено психолого-педагогічні аспекти навчання іноземних мов на матеріалах зарубіжних англomовних джерел) [4], Л.В. Марищук (психологічно обґрунтовано дидактичну технологію накопичення запасу лексичних одиниць) [5], В.Г. Тилець (визначено психологічні чинники засвоєння іншомовного лінгвістичного досвіду) [7], Т.М. Ширяева (досліджено психолінгвістичні засоби розвитку пізнавальної сфери студентів в умовах оволодіння іноземною мовою) [8], В. Sachau (запропоновано психологічні технології вивчення іноземної мови та літератури) [12] та ін.

Незважаючи на такий широкий спектр досліджень, проблема специфіки предметної галузі психології навчання іноземних мов у контексті міждисциплінарних зв'язків вивчена недостатньо. Так, кожній галузі психологічного знання притаманна своя структурно-композиційна специфіка, і психологія навчання іноземних мов не є в цьому сенсі винятком. Більше того, така область психологічного знання, мабуть, як жодна інша, іманентно володіє специфікою організації та позиціонування в ряді наукових та академічних дисциплін. З моменту свого виникнення і протягом усього періоду розвитку вона завжди була, і очевидно, буде пов'язана, як мінімум, з трьома суміжними науками – психолінгвістикою, мовознавством та педагогікою. Власне на їх стику, як маргінальна наукова дисципліна психологія навчання іноземних мов продовжує існувати й понині.

Представники кожної з названих наук вважають сферу докладання психологічного знання в навчанні іноземної мови своєю. Але пафос ситуації

посилюється через те, що психологія навчання іноземних мов становить самостійний напрям педагогічної психології [4; 5; 12]. У даному випадку маємо справу з дворівневою стратифікацією структури психологічного знання, коли одна з його гілок повнозначно включається в маргінальні області суміжних наук. Тому, зважаючи на актуальність порушеної проблеми, **мета статті** – здійснити теоретичний аналіз предметної області психології навчання іноземних мов у контексті міждисциплінарних зв'язків.

Виклад основного матеріалу. Відомо [4; 6; 9], що ефективно, а, значить, повноцінне володіння іноземною мовою – це проблема методу та методики викладання, адекватного використання психологічних механізмів засвоєння мовного і граматико-синтаксичного досвіду, адекватного засвоєння та інтерпретації лінгвістичних засобів іноземних мов з метою їх подальшого використання в комунікативній діяльності. Крім того, повноцінне володіння іноземною мовою включає в себе освоєння ментальних репрезентацій навколишнього світу засобами цієї мови. Таким чином, оволодіння іноземною мовою на рівні реального використання мовного досвіду становить психолого-лінгво-педагогічну проблему.

Вищезазначене приводить до аналізу загальних зв'язків, що складаються між психологією, психолінгвістикою, мовознавством і педагогікою. Зв'язок психології навчання іноземних мов з педагогікою і методикою викладання іноземних мов, з психолінгвістикою представляється самоочевидним, складовим об'єктом спеціального наукового інтересу. Крім того, в історії вітчизняної науки відомий цілий ряд робіт, котрі так чи інакше вивчали психологічне в мові, причому характер позиціонування «психологія – мовознавство», «мовознавство – психологія» залежить, безумовно, від кола дослідницьких інтересів вчених та їх формальної приналежності до лінгвістики чи психології [2; 6; 8].

Структурно відносини зв'язку психології навчання іноземних мов, як напряму педагогічної психології, з названими науками складають ряд пересічних предметних галузей відповідних наук, в кожній з яких є загальне поле програми та використання фонду наукових знань. Цей ряд являє зовнішню детермінацію відношень зв'язку психолого-педагогічного знання щодо навчання іноземних мов з психолінгвістикою, педагогікою, методикою навчання іноземних мов та мовознавством. Одночасно, існує область внутрішньої детермінації відносин зв'язку психології навчання іноземних мов з окремими аспектами дослідження цих наук, що потрапляють у феноменологічну систему психологічної реальності, що становить частину предметної області психології навчання іноземних мов. Кожна суміжна сфера предметної області психології навчання іноземних мов з її різними аспектами вимагає, на наш погляд, окремого рефлексивного аналізу.

Психологічні проблеми освоєння іншомовного лінгвістичного досвіду можуть опосередковано транспонуватися в питання формування мовної особистості. У психолінгвістичній та лінгвістичній літературі проблеми мовної особистості висвітлені досить повно і різноманітно (Г.І. Богін, О.О. Дмитрієва, Ю.М. Караулов, Л.А. Шестак та ін.). Причому стосовно навчання іноземних

мов йдеться про концепцію формування вторинної мовної особистості, вперше запропонованої у лінгводидактиці І.І. Халєєвою, і розвиненої згодом Л.П. Клобуковою, П.В. Сисоевим та ін. Спробуємо розглянути цю проблему в царині психологічної ситуації навчання іноземних мов.

Навчання іноземних мов як психологічна та психолінгвістична проблема тісно пов'язана з цілим комплексом особистісно-діяльнісних проявів суб'єктивного досвіду. В особистісному аспекті особистість, що вивчає іноземну мову піддається активному впливу норм культурної та мовної соціалізації іншомовного співтовариства. Джерелом такого впливу виступає будь-яка лінгвістична інформація, що надходить під час оволодіння іноземними мовами: навчальні тексти, мультимедійні презентації, відеозаписи, комп'ютерні програми тощо [7]. У результаті сприйняття та інтерпретації отриманої інформації індивід набуває іншомовного образу світу, новий і, в той же час, відмінний від первинного образу світу, що базується на рідному лінгвістичному досвіді.

Існування феномену образу світу в оволодінні досвідом, у тому числі мовним, розглядалося в роботах О.О. Леонтєва, Є.О. Клімова, В.Ф. Петренка, О.О. Селіванової та ін. Одночасно, значимі зміни особистості в оволодінні іноземними мовами відбиваються на характері і властивості діяльнісної активності, коли соціальнообумовлені дії і вчинки є певним рефлексом з позицій норм і цінностей рідної соціолінгвальної парадигми та парадигми іншомовної. Тоді мова йде про формування іншомовного лінгвістичного досвіду, як особливого психологічного новоутворення, в контексті ідей розвитку мовної особистості.

Розвиток особистості взагалі і мовної особистості зокрема неможливий поза детермінацією її якостей у структурі лінгвістичного досвіду, як рідного, так і іншомовного. Структурні та смислові відмінності рідного та іншомовного лінгвістичного досвіду визначають і особистісні детермінанти розвитку індивіда. Якості мовної особистості виявляються тим глибше в семантичному і змістовному планах, чим вона є більш багатомовною. Багатомовимірне бачення світу, властиве індивіду, який володіє кількома пластами лінгвістичного досвіду, робить його особистість більшою мірою мовною порівняно з «одномовною» особистістю [1]. При цьому ми не розглядаємо випадки так званих «поліглотів», що мають, такі психологічні профілі, властивості яких не тільки відрізняються від нормального індивідуального розвитку, але й межують з особистісними аномаліями різної етіології.

Іншомовний лінгвістичний досвід як інтегральний психологічний феномен виступає одним зі значущих підстав становлення мовленнєвої особистості. Перцептивна сторона ментального досвіду особистості стає більш гнучкою і сприйнятливою до семантично істотного прояву зовнішньої психологічної реальності. Факт універсальної оцінки екстрапсихологічної дійсності дозволяє говорити про якісні зміни в структурі особистості, що володіє різним лінгвістичним досвідом. Так, багатомовна особистість проявляє велику, порівняно з одномовною, толерантність розумових репрезентацій, що відмінна від рідного соціуму дій і вчинків інших людей. Те, що може бути позитивно

оцінено в одній соціальній культурі, в іншій може викликати нейтральне або навіть негативне відношення.

Володіння іншомовним лінгвістичним досвідом дає можливість особистості поміщати оцінюваний факт в широкий контекст культурних і соціальних установок різних спільнот, що і дозволяє ставитися до подій з певною терпимістю. Однак тут існує і певна крайність в оцінювальних думках, точніше – можливість прояву такої крайності в перспективі – оцінювання явищ рідного соціуму з позицій іншомовного досвіду. У цьому випадку позитивна терпимість замінюється настільки ж позитивною нетерпимістю, посиленням соціальної установки на апріорне заперечення всього, що пов'язане з рідним соціумом, культивуванням певного соціального і мовного нігілізму. Така концентрація відносин характерна для повсякденної свідомості. У разі ж різнозначного і рівноцінного проникнення в іншомовний лінгвістичний досвід індивід, цілком схильний таким проявам функціонування психіки [5].

Специфіка освоєння іншомовного лінгвістичного досвіду дозволяє говорити про сензитивні періоди розвитку мовної особистості. Під сензитивністю в контексті формування мовної особистості слід розуміти найбільш ефективні, а, отже, оптимальні тимчасові рамки засвоєння іншомовного лінгвістичного досвіду. Особливістю іншомовного знання є його інтерференція на рідний лінгвістичний досвід. За відсутності тимчасових оптимумів засвоєння рідної та іноземної мов, повноцінне оволодіння другою мовою буде ускладнено, а перша мова опиниться під впливом ще несформованого мовного досвіду [4]. Зазначене не відноситься до числа психологічних аспектів, так як на якість і обсяг набутого досвіду впливають індивідуальні особливості розвитку та особистісні типологічні характеристики.

Проте, в психологічних підходах до сензитивного освоєння іншомовного лінгвістичного досвіду існують, щонайменше, дві точки зору – концепція раннього оволодіння другою мовою, паралельно з рідною, і концепція запізненого надбання іншомовного лінгвістичного досвіду [3]. Не можна однозначно стверджувати, що який-небудь з існуючих підходів доводить велику життєздатність. Відзначимо, що раннє навчання іноземної мови сприятливо позначається не тільки на лінгвістичному розвитку особистості, а й на її загальному інтелектуальному розвитку, особливо за наявності відповідних здібностей. Водночас, запізніле навчання мови має перевагу усвідомленого оволодіння досвідом, хоча рівень успішності освоєння іншої мови в цьому випадку може бути істотно нижче, зважаючи на регресивні тенденції розвитку мовних здібностей у віковій динаміці.

Отже, проблема освоєння іншомовного лінгвістичного досвіду – це переважно проблема становлення особистості, що розвивається і перспективного особистісного зростання. Вона торкається всієї констеляції проявів внутрішньої і зовнішньої психологічної реальності, пов'язаної з когнітивною сферою діяльнісної активності суб'єктів освітнього процесу. На відміну від психології навчання іноземної мови з семантичними і формальними атрибутами психолого-дидактичної орієнтації, психологія оволодіння іноземною мовою – це психологія особистості, що розвивається [10]. При

цьому особистісний розвиток в структурі іншомовного лінгвістичного досвіду інтерпретується як в онтогенезі, так і в філогенезі. Розвиток особистості в оволодінні іноземною мовою реалізується не тільки в процесі активного освоєння іншомовного лінгвістичного досвіду, але і під час трансляції цього досвіду всім суб'єктивним групам.

Іншим структурним компонентом психологічного знання в навчанні іноземних мов необхідно визнати проблему ідентичності суб'єкта в контексті освоєння іншомовного лінгвістичного досвіду. Оволодіння іноземною мовою в психологічному сенсі не обмежується сферою навчання мови з урахуванням індивідуально-особистісних особливостей осіб, які навчаються, специфікою мови й умовами мовної освітньої практики. Ця діяльність передбачає освоєння суб'єктом всієї сукупності проявів індивідуального досвіду, що знаходить відображення в характеристиках психічної реальності і соціолінгвального оточення. З цих позицій йдеться про освоєння іншомовного лінгвістичного досвіду, в якому суб'єктивна складова займає основний обсяг смислового поля.

Присвоєння індивідом іншомовного лінгвістичного досвіду опосередковується процесами суб'єктивної ідентифікації та структуруванням особистості. Проблеми особистісної і групової ідентичності пов'язані з когнітивно-особистісними аспектами оволодіння іноземними мовами, де важливим компонентом виступає засвоєння відповідного образу світу і виникнення значимого ставлення. Навчання іноземної мови незалежно від умов і цілей, в якості успішного результату припускає можливість присвоєння і трансляції особам, які навчаються, не тільки лінгвістичних норм і сукупності правил досліджуваної мови, а й комунікації з носіями мови. При цьому мається на увазі повноцінна діяльність спілкування посередництвом іншомовного інструментарію [2]. Така діяльність буде тим більш повноцінною, чим більшим обсягом мовних знань і комунікативних умінь володітиме особа, яка говорить даною мовою. Оскільки мовні знання та вміння являють собою не стільки теоретичні конструкти, скільки практичні навички, оволодіння іноземною мовою – це присвоєння іншомовного лінгвістичного досвіду, психологічним супроводом якого виступає процес особистісної і групової ідентифікації.

Успішність освоєння іншомовного лінгвістичного досвіду ситуативно обумовлено не тільки наявністю мовних здібностей у індивіда, а й ступенем його інтеграції в ту чи іншу соціальну суб'єктивну групу. Наявність у осіб, які навчаються, здібностей до іноземної мови далеко не завжди сприяє навчанню іншомовному спілкуванню. Здібний в мовному відношенні індивід, включений у невласливе йому соціальне середовище, може втратити інтенціональну орієнтацію на оволодіння іноземною мовою. Під невласливим соціальним середовищем розуміємо неадекватні умови навчання (наприклад, немовну навчальну практику) або негативне соціальне оточення (зокрема, академічну групу або клас, що не налаштовані на вивчення мови) [1]. Такого роду соціальний вплив на індивіда цілком типово для різних рівнів освітньої практики, як у дошкільних, середніх навчальних закладах, так і у вищій школі. Очевидно, вплив цих проявів в реальній дійсності настільки ж ситуативно мінімізовано цілою низкою зовнішніх проявів психологічної реальності. До їх

числа варто віднести особистісну орієнтованість індивіда на інші види професійної активності, не пов'язані з використанням іноземної мови; побічний прояв мовних здібностей на тлі інших яскраво виражених талантів. Відзначимо, що, незважаючи на зовнішню сторону проявів соціальної ідентичності індивіда, мова йде про більш широкий феномен – констеляції соціальної ідентичності суб'єкта і його мовних здібностей (хоча, спільне бачення проблеми здібностей стосовно оволодіння іноземною мовою залишається, з одного боку, явним і апріорним, з іншого – невиразним і неактуалізованим).

Другою стороною соціальної ідентифікації осіб, які опановують іноземні мови є процес їхньої самоідентифікації. Недостатньо лише зовнішньої ідентифікації суб'єкта в навчанні іншомовного спілкування. Вона становить, хоча й істотну, але далеко невичерпну частину онтологічної парадигми. Важливо не тільки те, в яку – «свою» або «чужу» – суб'єктну групу інтегровані особи, які навчаються. Не менш важливо і те, ким себе суб'єкт сприймає сам – «мовним» або «немовним» індивідом іншомовного досвіду. Визначення такого підходу до проблеми ідентичності суб'єкта в оволодінні іноземною мовою утворює цілий комплекс маргінальних полів функціонування іншомовного лінгвістичного досвіду, зокрема, проблему формування та розвитку «вторинної мовної особистості» [2;12]. Крім того, контекстний формат обговорення даних проблем дозволяє говорити про соціально-психологічну специфіку навчання іноземних мов, досвід екстраполяції яких привів до аналізу функціонування особистісних смислів оволодіння цими мовами, сфери іншомовної ментальності та соціально-психологічної рефлексії освоєння іншомовного лінгвістичного досвіду.

Самоідентифікація суб'єкта освоєння іншомовного лінгвістичного досвіду здійснюється під впливом зовнішніх, екстрапсихічних і внутрішніх, інтрапсихічних корелятивів. До числа зовнішніх факторів лінгвістичної суб'єктної самоідентифікації можна віднести, поряд з уже позначеними соціально-психологічними умовами засвоєння іншомовного лінгвістичного досвіду, вплив іноземної мови на особистість індивіда. Мова, як семіотична і смислова система, що володіє широкими семантичними кодами ціннісних орієнтацій, здійснює вплив на індивіда, чим ще раз демонструє відтворення мовного знання у вигляді лінгвістичного досвіду. Під впливом досліджуваної мови в індивіда з'являється не тільки новий образ світу, як компіляція образу світу носіїв мови, що вивчається, накладається на образ світу рідної мови. Індивід набуває нового комплексу ціннісних орієнтацій, також характерних для носіїв мови, але зазнавши смислових та функціональних змін у свідомості особистості, яка навчається.

На стику цих психосоціолінгвальних новоутворень кристалізується нове ставлення індивіда до навколишнього світу, являючи, з одного боку, його особистісне зростання, з іншого – формуючи нову якість індивідного та індивідуального розвитку суб'єкта, зокрема у мовній сфері [6]. Цей розвиток реалізується за допомогою інтерпретації і присвоєння особистісного сенсу оволодіння іноземними мовами, що не зводиться лише до простого вміння адекватно використовувати лінгвістичний інструментарій іноземних мов.

Особистісний сенс оволодіння іноземними мовами являє собою не тільки нове відношення до світу, яке набуває індивід у процесі навчання. Нове ставлення до світу (особистісний сенс) формується за допомогою злиття двох смислових сфер особистості – рідномовного й іншомовного особистісного сенсу. В результаті чого утворюється білінгвальний або полілінгвальний особистісний сенс. При цьому множинність проєкцій особистісного сенсу буде тим більшою, чим більшою кількістю мов, а, відповідно, і великим об'ємом іншомовного лінгвістичного досвіду, володітиме суб'єкт. У цьому випадку будуть рости і кількісні показники проєкцій ідентичності та самоідентичності суб'єкта, причому зовсім не обов'язково, щоб вони відповідали кількості мов володіння: маргінальний характер описуваних новоутворень дозволяє припустити можливість маргіналізації проєкцій суб'єктної ідентифікації [6].

Індивід, який засвоює іншомовний лінгвістичний досвід, ідентифікує себе на ширшій семантичній основі – не просто як складовій досить вузького соціального простору, але і як активній соціально-психологічній дії. Ця якість має багатовимірний і поліфункціональний характер, що дає суб'єкту оволодіння іншомовним досвідом більш об'ємне бачення світу. Це бачення в свою чергу дозволяє білінгвальному суб'єкту більш повно, порівняно з монолінгвальними суб'єктами, реалізувати себе в різних сферах діяльній активності.

Оволодіння іноземною мовою може розглядатися і як психолінгвістична проблема [8]. Так, уявлення про оволодіння іноземною мовою знаходять вираження в категорії присвоєння індивідом особливого психосоціолінгвального досвіду. Рівень успішності освоєння іншомовного лінгвістичного досвіду опосередковується цілим рядом як зовнішніх так і внутрішніх факторів, в тому числі індивідним відношенням особистості, яка навчається до іноземної мови, як академічної предметної галузі знань. У психологічному сенсі це відношення може бути суб'єктним (позитивним чи негативним), сформованим під дією особистісного прояву індивідних або соціальних установок до детермінації значущості освоєння іншомовного лінгвістичного досвіду.

Однак індивідне ставлення особистості, яка навчається до іноземної мови може бути і об'єктним, залежним від властивостей і характеристик предметної діяльності, навички виконання якої підлягають сприйняттю і засвоєнню. У нашому випадку, такою предметною діяльністю виступає мовна діяльність іноземною мовою, норми і правила якої відтворюються індивідом в процесі цілеспрямованого вивчення іноземної мови. З цих позицій проблема оволодіння іноземною мовою виявляється не тільки психологічною, а й психолінгвістичною, демонструючи тим самим широкі можливості стикових інтерпретацій.

Суб'єктність оволодіння іноземною мовою є двоярусною психологічною освітою, де виділяються власне особистісний і діяльнісний рівні. Особистісний рівень освоєння іншомовного лінгвістичного досвіду – це, перш за все, той внутрішній настрій індивіда, внутрішній мотив, з яким він приступає до вивчення іноземної мови. Його ставлення до мови на цьому етапі формується

під впливом особистісних схильностей, здібностей, а також думки оточуючих (друзів, родичів, викладачів). Обмеженість обсягу минулого соціального досвіду робить семантично значущим механізм атрибуції, за допомогою якої реалізується смислове наповнення цього відношення. Діяльнісний рівень освоєння іншомовного лінгвістичного досвіду виявляє особливості, що обумовлені специфікою наявної та перспективної діяльності індивіда, його функціями, цілями і характером протікання. Йдеться про навчально-пізнавальну та професійну діяльність суб'єкта, який вивчає іноземну мову. Іншими словами, даний рівень складається з проявів значущості іноземної мови для реалізованої індивідом діяльнісної активності.

Об'єктність оволодіння іноземною мовою – це психолінгвістична освіта, багатокomпонентна і різнорівнева за своєю природою, що охоплює всю сукупність фактів і проявів мовної дійсності, заломлюється в психічній реальності [7].

В умовах спеціально організованих освітніх практик необхідно відмітити когнітивну складність досліджуваної мови, що є, певною мірою, сенсоутворювальним компонентом освоєння іншомовного лінгвістичного досвіду. Показники пізнавальної активності особистостей, які вивчають іноземну мову обумовлені реальною лінгвістичною складністю. Чим більш простою і зрозумілою буде структура мовних правил і норм як сукупної знакової системи, тим більш успішною, а, значить, особистісно значущою буде процесуально-результативна характеристика всієї навчально-пізнавальної діяльності суб'єкта.

Когнітивна складність іноземної мови як психологічна характеристика предмету пізнавальної сфери людини є екстрапсихологічним чинником формування мовної компетентності суб'єкта освітньої діяльності [8; 11]. Утримуюча сторона когнітивної складності мови практично повністю визначається психолінгвістичними і власне лінгвістичними підходами до уявлень про структуру і властивості мови як семіотичної системи. Найбільшу складність в оволодінні традиційно представляють флективні, синтетичні мови з великою кількістю змінюваних парадигм самостійних і службових слів. Найменшу – аналітичні мови, з незмінними самостійними і службовими словоформами. Однак і в тих, і в інших мовах спостерігається достатня варіативність значень одного і того ж слова, що істотно ускладнює процес активації лексичного словника. Поряд з цим, необхідно згадати про так звані коренеізолюючі, аглютинативні мови, де процес словотворення полягає в злитті кількох простих понять в більш складне, а, крім того, саме слово не має звичного буквено-графічного втілення. Все це не тільки ускладнює помітним чином оволодіння мовою, а й заставляє суб'єктів, які вивчають іноземні мови відходити від звичайних когнітивних стереотипів іншомовної діяльності. Описувані особливості граматико-морфологічних структур відносяться тільки до тих мов, що набули найбільшого поширення в мовних і немовних освітніх практиках.

У контексті когнітивної складності навчання іноземних мов видається доречним розгляд проблем когнітивного стилю оволодіння іншомовним

лінгвістичним досвідом. Когнітивний стиль освоєння індивідами іншомовного лінгвістичного досвіду формується під впливом уявлень і установок викладача, а також відповідно до їх власних уявлень і установок на вивчення іноземної мови [6]. Однак це лише зовнішній, екстрапсихологічний компонент. Внутрішній, інтрапсихологічний компонент формування когнітивного стилю складають особистісні особливості осіб, які вивчають іноземні мови, у тому числі, вікові, статеві, інтелектуальні детермінанти розвитку особистості. Залежно від віку індивідів змінюються не тільки когнітивні стратегії оволодіння іноземною мовою, а й усвідомленість їх використання. На ранніх етапах вікового розвитку суб'єкт реалізує ці стратегії більшою мірою несвідомо, не фіксуючи увагу на результативності сфери, що не позначається на успішності оволодіння іноземною мовою. Відсутність механізмів обмеження рівня успішності інтроспективною оцінкою результату формує потребу раннього початку вивчення іноземної мови, як найбільш сензитивного періоду навчання. Гендерні детермінанти оволодіння іноземною мовою – переважна фемінна емоційність, прагматичність, вербалізованість мислення – володіють тимчасовою динамікою згладжування і наближеності для обох диференційованих груп індивідів (фемінної і маскуліної). Рівень інтелектуального розвитку суб'єктів освітнього процесу, а також наявність у них мовних здібностей, зумовлюють остаточний вибір когнітивного стилю оволодіння іноземною мовою. Суб'єкт з більш високим рівнем інтелектуального розвитку і мовних здібностей не проводить відбір навчального матеріалу і необхідної інформації лише за ступенем складності, а, крім того, швидше і ефективніше засвоює іншомовний лінгвістичний досвід, ніж інші учасники освітнього процесу.

Висновки. Отже, маргінальний характер психології навчання іноземних мов дає право констатувати багатоаспектність її предметного поля. Позиціонування цієї галузі науки на стикові педагогічної психології, психолінгвістики, мовознавства, методики викладання іноземних мов, педагогіки та дидактики пояснює одночасне атрибутування психологією навчання іноземних мов суб'єктно-діяльнісних, особистісних, лінгвоцентричних, дидактико-організаційних, методичних та багатьох інших параметрів і характеристик. У цьому зв'язку небезпідставно представляється точка зору дослідників, що психологія навчання іноземних мов складає фонд накопичення та прирощення наукових знань фактично для всіх перерахованих вище наукових дисциплін. Проте, абсолютно очевидний і той факт, що, незважаючи на широке трактування сфер психологічного знання стосовно навчання іноземних мов, його ключовим поняттям залишається навчання та оволодіння іншомовним лінгвістичним досвідом, а отже, психологія навчання іноземних мов виступає як самостійний напрям педагогічної психології.

Перспективи подальших досліджень з даного напрямку – теоретичні та експериментальні розробки в контексті психосемантичних досліджень соціального значення іншомовного лінгвістичного досвіду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барановская Т.А. Психологические особенности «чувства языка» / Т.А. Барановская // Иностранные языки: теория и практика. – 2012. – № 1(14). – С. 47-54.
2. Бігунова С.А. Психологічний потенціал культурологічно орієнтованого навчання старшокласників іноземної мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / С.А. Бігунов. – К., 2008. – 19 с.
3. Бурлова Л.Г. Психологические условия развития творческого иноязычного мышления студентов в обучении иностранным языкам: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Л.Г. Бурлова. – Н. Новгород, 2010. – 25 с.
4. Кнодель Л.В. Психолого-педагогические аспекты обучения иностранным языкам: монография / Л.В. Кнодель. – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2009. – 256 с.
5. Марищук Л.В. Способности к освоению иностранных языков и дидактическая технология их развития: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. психол. наук / спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Л.В. Марищук. – СПб., 1999. – 36 с.
6. Селіванова О.О. Світ свідомості в мові: монографія / Селіванова О.О. – Черкаси: Ю. Чабаненко, 2012. – 488 с.
7. Тылец В.Г. К психологии освоения иноязычного лингвистического опыта / В.Г. Тылец // Вестник Ставропольского государственного университета. – 2002.– № 30. – С. 120-126.
8. Ширяєва Т.М. Психолінгвістичні особливості розвитку когнітивної сфери студентів засобами іноземної мови / Т.М. Ширяєва // Сучасні дослідження когнітивної психології: тематичний випуск. – 2009. – Вип. 12. – С. 189-196.
9. Carrol D.W. Psychology of Language / D.W. Carrol. – Pacific Grove, 1999. – 224 p.
10. Chomsky N. New Horizons in the Study of Language and Mind / N. Chomsky. – Cambridge, 2000. – 384 p.
11. Kess J.F. Psycholinguistics: Psychology, linguistics, and study of natural language / J.F. Kess. – Amsterdam, Philadelphia, 2003. – 328 p.
12. Sachau B. Individual psychology in the teaching of foreign language and literature: A new approach in foreign language pedagogy and an Adlerian interpretation of selected works by Theodor Storm: thesis of candidate of psychological sciences : Doctor of Philosophy / Birger Sachau. – Pennsylvania, 2004. – 417 p.

УДК 159.944.4:62.423.2

Корольчук В.М. док. психол. н. проф., КНТЕУ;

Корольчук М.С. док. психол. н. проф. КНТЕУ;

Солдатов С.В. здобувач кафедри психології КНТЕУ

АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИФЕРЕНЦІЙНО-ІНТЕГРАЛЬНОЇ ОЦІНКИ ЧИННИКІВ ПРОФЕСІЙНОГО СТРЕСУ В СИСТЕМІ «ЛЮДИНА – ТЕХНІКА»

У статті представлено аналіз результатів авторської анкети «Диференційно-інтегральної оцінки чинників професійного стресу» в системі «людина – техніка», яку за рівнем інформативності рекомендовано використовувати в практичній психології. Результати оцінки професійного стресу свідчать про те, що профілактичні заходи за об'єктивними компонентами необхідно спрямовувати на суб'єктивно значимі соціально-економічні умови, що включають низький рівень соціальної захищеності, матеріальних і мотиваційних стимулів, високий рівень соціальної напруженості, сімейно-побутові негаразди чи захворювання рідних і близьких.

За суб'єктивними чинниками профілактичні заходи мають бути спрямовані на поведінкові, соціальні, емоційно-вольовий і психологічні компоненти, що виявились у високому рівні нервово-психічної напруги, негативному мисленні, недостатньому рівні реальної і потенційної соціальної підтримки, підвищеній емоційній чутливості, тривожності та негативними копінг-стратегіями додання стресогенних ситуацій.

Ключові слова: результати, диференційно-інтегральна оцінка, чинники, професійний стрес.

В статті представлено аналіз результатів авторської анкети «Дифференциально-интегральной оценки факторов профессионального стресса» в системе «человек - техника», которую за уровнем информативности рекомендовано использовать в практической психологии. Результаты оценки профессионального стресса свидетельствует о том, что профилактические мероприятия по объективным компонентам необходимо направлять на субъективно значимые социально-экономические условия, включающие низкий уровень социальной защищенности, материальных и мотивационных стимулов, высокий уровень социальной напряженности, семейно-бытовые неурядицы или заболевания родных и близких.

По субъективным факторами профилактические мероприятия должны быть направлены на поведенческие, социальные, эмоционально-волевой и психологические компоненты, которые проявились высоким уровнем нервно-психического напряжения, негативным мышлением, недостаточным уровнем реальной и потенциальной социальной поддержки, повышенной эмоциональной чувствительностью, тревожностью и негативными копинг-стратегиями преодоления стрессогенных ситуаций.

Ключевые слова: результаты, дифференциально-интегральная оценка, факторы, профессиональный стресс.

Постановка проблеми. Організація ефективної психопрофілактичної роботи серед фахівців ризиконебезпечних професій в сучасних умовах потребує ретельних наукових досліджень щодо впливу об'єктивних і суб'єктивних стресогенних чинників на особистість, визначення рівня професійного стресу та індивідуальних копінг-стратегій додання стресогенних ситуацій. Специфічний характер діяльності машиністів приміських електропоїздів (МПЕП) визначає актуальність превентивної психодіагностики проявів професійного стресу і визначення відповідних шляхів і засобів його профілактики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вибір і обґрунтування дослідницьких методів, а особливо їх адекватність завжди актуальна в експериментальній роботі [2; 3; 8; 10; 11; 14; 15; 17; 18; 19; 20].

Існують об'єктивні та суб'єктивні методи оцінки рівня стресу. Останнім часом усе більшу популярність завоюють комплексні методи дослідження стресу. Це пов'язано з тим, що відповідна реакція організму на вплив стресора сама по собі є комплексною і системною, охоплюючи всі ієрархічні рівні організму [2; 3; 10; 14; 15; 17; 18; 19; 20].

Нині широко застосовуються суб'єктивні методи оцінки рівня стресу, що включають психологічне тестування та інтроспекцію. На даний час існує багато варіантів тестів, що виявляють тривожність, кожний з яких по-різному відбиває компоненти тривожного стану при стресі. В одних тестах враховуються тільки суб'єктивні компоненти тривоги, в інших – її вегетативні прояви [10; 11; 14; 17; 18; 19; 20].

Найбільш розповсюдженими методиками діагностики проявів стресу вважаються такі як: вивчення тривожності Спілбергера–Ханіна, «Самооцінки тривоги Цунге», опитувальник на вивчення актуальних страхів особистості – ОАС, тест на дослідження емоційних станів (САН). У сучасній психодіагностиці існує небагато тестів, які спрямовані на безпосередній прямий вимір рівня професійного стресу, а саме: «Тест на дослідження стресостійкості», «Бостонський тест на стресостійкість», «Тест самооцінки стресостійкості С.Коухена і Г.Вілліансона», «Методика на вивчення вегетативних проявів стресу», «Дослідження комплексної оцінки стресу». [10; 11; 12; 15; 20] Безпосередньо виміри рівня стресу здійснюють за тестом на «Професійний стрес», «Причини стресу на вашій роботі» Ю.В. Щербатих. [20]

У деяких випадках застосування бланкових тестів утруднене або ж не дозволяє провести повний аналіз причин стресу. У таких ситуаціях більш інформативними виявляються методи інтроспекції, що дозволяють провести структурний самоаналіз причин стресу і ходу його плину [1, 10, 16, 20].

Прогнозування проявів професійного стресу особистості має велике наукове і прикладне, практичне значення в різних областях людської діяльності. Зокрема, воно дозволяє заздалегідь виявляти осіб, у яких можливе порушення функціонального стану під час екстремальних ситуацій, і проводити з ними відповідну роботу в плані психопрофілактики професійного стресу. [1; 3; 6; 7; 8; 9; 10; 13; 15; 20]

Зважаючи на комплексний підхід до психологічної діагностики професійного стресу його рівень визначають за прямими і побічними показниками. Існує незначна кількість прямих методик на визначення його рівня. Нами запропоновано анкету «Диференційно-інтегральна оцінка професійного стресу в системі «людина – техніка»», яка дає змогу оцінювати рівень професійного стресу за об'єктивними і суб'єктивними компонентами.

Мета статті – представити аналіз результатів авторської анкети диференційно-інтегральної оцінки чинників професійного стресу в системі «Людина – техніка» за об'єктивними і суб'єктивними чинниками.

Виклад основного матеріалу. З метою визначення проявів професійного стресу у машиністів приміських електропоїздів (МПЕП) і визначенням умов та особливостей його профілактики за рівнем кваліфікації і стажу сформовано три групи обстежуваних. До першої групи №1 (далі професіонали), увійшло 57 МПЕП першого класу кваліфікації, які мають стаж роботи машиністами першого класу не менше 4-6 років у віці, як правило, 40 і більше років.

Друга група обстежуваних №2 (далі досвідчені спеціалісти) складається із 45 обстежуваних, які мають другий клас кваліфікації. Тобто, ці фахівці мають стаж роботи другого класу не менше 2-3 років, забезпечують бездоганну роботу і не допустили протягом останніх двох років порушень нормативно-правових актів з охорони праці. Це особи, як правило, 35-40 років. До третьої групи обстежуваних №3 (далі початківців), увійшло 40 осіб, які мають стаж роботи не менше 1 року і забезпечили безаварійну роботу і мають позитивну характеристику машиніста-інструктора.

Порівняльна характеристика представлених кореляційних зв'язків результатів професійного стресу за анкетною «Диференційно-інтегральної оцінки чинників професійного стресу» в системі «людина – техніка» з показниками прямих методик визначення стресу у всіх трьох групах показує, що рівень кореляційних зв'язків найбільш виражений (в усіх трьох групах, як за окремими зв'язками, так і середньою вагою коефіцієнтів кореляції) кореляційні зв'язки стресостійкості за методикою «Самооцінка стресостійкості С.Коухена і Г.Вілліансона», що підтверджується середньою вагою коефіцієнтів кореляції за показником цієї методики – стресостійкості в групі №1=0,75, в групі №2=0,70 і в групі №3=0,72. Тобто показник кореляційних зв'язків стресостійкості за методикою «Самооцінки стресостійкості» виявився найбільш інформативним з показником диференційно-інтегральної оцінки щодо виміру професійного стресу. На другому місці за порівняльним аналізом кореляційних зв'язків виявився рівень диференційно-інтегрального показника професійного стресу з інтегральний показник стратегій подолання стресу за методикою «Подолання стресу» з середньою вагою кореляційних зв'язків у групі професіоналів ($r=0,71$), у групі спеціалістів ($r=0,66$) і у групі початківців ($r=0,65$), що свідчить про достатньо високі і помірно виражені зв'язки показників диференційно-інтегральної оцінки професійного стресу з показниками подолання стресу та вказує на інформативність показників анкети щодо діагностики професійного стресу обстежуваних. Наступний показник стресочутливості за методикою «Тест на стресостійкість» у професіоналів знаходиться на третьому місці з середньою вагою коефіцієнтів кореляції ($r=0,60$), у початківців цей коефіцієнт дорівнює ($r=0,63$) та у спеціалістів ($r=0,54$), що дає право зробити висновок про помітно виражений зв'язок цього показника з результатами показників диференційно-інтегральної оцінки професійного стресу та помітно вираженою його інформативністю щодо діагностики професійного стресу у обстежуваних.

Таким чином, проведений порівняльний аналіз взаємозв'язків отриманих даних дає змогу виокремити найбільш високі і виражені кореляційні зв'язки за усіма показниками прямих методик, що спрямовані на виявлення стресостійкості особистості з результатами даних анкети диференційно-

інтегральної оцінки професійного стресу, що свідчить про інформативність показників анкети і необхідність її використання для діагностики професійного стресу у обстежуваних. По-перше, це підтверджується високим рівнем кореляційних зв'язків результатів диференційно-інтегральної оцінки професійного стресу з показником стресостійкості за методикою «Самооцінки стресостійкості С. Коухена і Г.Вілліансона»; по-друге, результатами анкети з інтегральним показником стратегії поведінки в подоланні стресу за методикою «Подолання стресу»; по-третє, даними диференційно-інтегральної оцінки професійного стресу з показником стресочутливості за методикою «Тесту на стресостійкість» та виявлення проявів стресу за методикою «Комплексної оцінки прояву стресу» та «Вегетативних проявів стресу».

Аналіз диференційно-інтегральної оцінки професійного стресу в системі «людина – техніка» представлено за результатами дослідження фахівців різної кваліфікації та стажу машиністів приміських електропоїздів МПЕП за авторською анкетною. Анкета складається з 4 блоків по 5 стверджень об'єктивних і, відповідно, суб'єктивних чинників професійного стресу. Оцінка чинників професійного стресу здійснювалась за 10-бальною шкалою, а саме:

- 10-9 балів – суттєво виражений рівень професійного стресу;
- 8-7 балів – вище середнього виражений рівень професійного стресу;
- 6-5 балів – середній рівень вираженості професійного стресу;
- 4-3 бали – нижче середнього рівня вираженість професійного стресу;
- 2-0 бали – практично відсутня вираженість професійного стресу.

Анкета включає об'єктивні чинники за такими чотирма компонентами:

1. *Умови професійної діяльності, що включають* – інтенсивність навантаження; змінний графік роботи; небезпека і ризик для здоров'я; вплив негативних технічних чинників (шум, вібрація, електромагнітні поля, застаріле обладнання); негативний вплив мікроклімату і природних чинників.

2. *Особливості організації включають питання щодо* – високої ступені відповідальності; авторитарності і директивності в процесі виконання функціональних обов'язків; негативних стосунків з керівниками підрозділів в організації; конфліктні взаємини з колегами, обслуговуючим персоналом.

3. *Соціально-економічні умови* – низький рівень соціальної захищеності та соціального статусу; низький рівень матеріального забезпечення; незадоволеність сімейно-побутовим умовами; незначні мотиваційні стимули; недостатня увага, непорозуміння і незадоволення потреб з боку керівників.

4. *Зовнішні чинники* – економічна та матеріально-технічна криза; негативний вплив природних факторів (дощ, сніг, туман); соціально напружених ситуацій в організації або країні; негаразди та захворювання у рідних і близьких.

Анкета включає суб'єктивні чинники з такими чотирма компонентами:

1. *Психологічні* – перебільшення або недооцінка об'єктивної дійсності; висока нервово-психічна напруга; суб'єктивне відчуття послаблення уваги, пам'яті, мислення; перевага негативного, песимістичного мислення; складність або імпульсивність прийняття рішення.

2. *Соціальні* – сімейні негаразди (недостатність взаєморозуміння, підтримки серед близьких і рідних); труднощі в реалізації актуальних потреб (безпеки, стабільності, самореалізації, поваги, престижу); зниження інтересу і мотивації до професійної діяльності; недостатній рівень реальної і потенційної соціальної підтримки, зниження самооцінки.

3. *Біологічні* – прояви розладів апетиту, сну, головної болі, серцебиття; підвищеної пітливості; підвищена подразливість, тривожність⁴ підвищена емоційна чутливість; відчуття підвищеної втоми; труднощі сприйняття і переробки інформації, переключення уваги.

4. *Поведінкові чинники* – підвищена конфліктність у взаємодії; зниження активності; зміна стилю життя, порушення режиму дня або відпочинку; зміна звичного стереотипу поведінки; переважні способи додання стресогенних ситуацій (алкоголь, паління, переїдання, агресія).

Аналіз підсумкових результатів диференційно-інтегральної оцінки професійного стресу (ДІОПС) трьох груп машиністів приміських електропоїздів (МПЕП) за об'єктивними і суб'єктивними чинниками показав наступне (табл. №1). Так, у представників першої групи зафіксовано вищу за середній рівень вираженість професійного стресу за суб'єктивно значимими об'єктивними компонентами, що стосуються соціально-економічних умов та зовнішніх чинників (відповідно $7,94 \pm 0,26$ і $7,52 \pm 0,23$ б.), що свідчить про необхідність надання психологічної допомоги і цілеспрямованої профілактики з обстежуваними цієї групи. Вплив особливостей організації на професійну діяльність визначено на середньому рівні і умов професійної діяльності на – нижчому за середній рівень.

У обстежуваних групи №2 також найбільш вираженими виявились суб'єктивно значимі об'єктивні чинники, що включають соціально-економічні умови ($7,92 \pm 0,28$ б.) і зовнішні чинники ($7,34 \pm 0,28$ б.). Інші два чинники визначено в межах 4,28 – 4,54 б., що за інтерпретацією виявляється нижчий за середній рівень прояву професійного стресу. Отже, за суб'єктивно значимими об'єктивними чинниками рівень професійного стресу розцінюється як вище за середній.

У третій групі обстежуваних самооцінка об'єктивних чинників виявилась найбільш вираженою. Суттєво виражений професійний стрес спостерігається за суб'єктивно значимими показниками (соціально-економічні умови $8,86 \pm 0,32$ б. та зовнішні умови $8,28 \pm 0,26$ б.) і вищий за середній рівень – умови професійної діяльності – ($7,3 \pm 0,25$ б.) і на середньо вираженому рівні – особливості організації ($6,68 \pm 0,35$ б.).

Таблиця 1

Підсумковий результат диференційно-інтегральної оцінки професійного стресу обстежуваних трьох груп

<i>«Об'єктивні чинники»</i>	<i>Гр.1</i>	<i>Гр.2</i>	<i>Гр.3</i>
	<i>бали</i>	<i>бали</i>	<i>бали</i>
1. Умови професійної діяльності	$4,29 \pm 3,11$ 2*,3*	$4,28 \pm 0,1$ 3*	$7,3 \pm 0,25$ 1*,2*
2. Особливості	$6,64 \pm 0,21$	$4,54 \pm 0,11$	$6,68 \pm 0,35$

організації	2*	1*,3*	2*
3. Соціально-економічні умови	7,94±0,26	7,92±0,28	8,86±0,32
4. Зовнішні чинники	7,52±0,23	7,34±0,28	8,28±0,26
Інтегральна оцінка об'єктивних чинників професійного стресу	6,75±0,21 3*	6,15±0,20 3*	7,65±0,31 1*,2*
«Суб'єктивні чинники»	Гр.1	Гр.2	Гр.3
	<i>бали</i>	<i>бали</i>	<i>бали</i>
1. Психологічні	5,06±0,12 2*,3*	4,05±0,13 1*,3*	6,15±0,16 1*,2*
2. Соціальні	5,8±0,25 2*,3*	3,92±0,11 1*,3*	6,82±0,15 1*,2*
3. Біологічні	6,12±0,15 2*	3,86±0,1 1*,3*	6,96±0,19 2*
4. Поведінкові	6,07±0,21 2*,3*	4,12±0,12 1*,3*	7,22±0,18 1*,2*
Інтегральна оцінка суб'єктивних чинників професійного стресу	5,77±0,19 2*,3*	3,99±0,12 1*,3*	6,79±0,17 1*,2*
Інтегральна оцінка професійного стресу	6,26±0,2 2*,3*	5,07±0,16 1*,3*	7,22±0,24 1*,2*

Примітка:

- 1* – відмінності результатів першої групи з другою і третьою ($p < 0,05$).
- 2* – відмінності результатів другої групи з першою і третьою ($p < 0,05$).
- 3* – відмінності результатів третьої групи з першою і другою ($p < 0,05$).

Порівняльний аналіз інтеграції оцінки об'єктивних чинників професійного стресу показав, що у початківців цей компонент виявився найбільш вираженим (7,65±0,31 б.), про що свідчить вища за середню вираженість професійного стресу у представників третьої групи обстежуваних. На рівні вищому за середній (6,75±0,21 б.) спостерігається професійний стрес у групі професіоналів і на середньому рівні – у групі №2.

Отже, аналіз результатів диференційно-інтегральної оцінки професійного стресу обстежуваних трьох груп за об'єктивними чинниками, показав, що у всіх обстежуваних суб'єктивно значимі об'єктивні чинники (соціально-поведінкові умови і зовнішні чинники) виявились на суттєво вираженому рівні, що вказує на необхідність профілактичної роботи за цими окремо вираженими напрямками.

Підсумковий результат диференційно-інтегральної оцінки професійного стресу в обстежуваних першої групи за суб'єктивними чинниками показав, що показники чотирьох компонентів (психологічного, соціального, біологічного і

поведінкового) знаходиться в межах середнього рівня вираженості професійного стресу (5,06 – 6,12 б.). Показники суб'єктивних чинників у групі № 2 визначено в межах 3,86 – 4,12 б., що свідчить про нижче за середній рівень професійного стресу.

Найбільш вираженими виявились суб'єктивні показники професійного стресу у групі початківців. Причому, поведінковий чинник досяг рівня $7,22 \pm 0,18$ б., що свідчить про вищу за середній рівень вираженість професійного стресу.

Соціальні і біологічні чинники у представників групи №3 зафіксовані на рівні 6,28 б. і 6,96 б., що теж свідчить про вищу за середній рівень вираженість професійного стресу. Отже, профілактичну та корекційну роботу у групі початківців необхідно спрямувати на поведінкову, біологічну (емоційну) і соціальну складові, що досягли у цій групі обстежуваних вище за середню вираженість професійного стресу.

Порівняльний аналіз інтегрально показав, що самооцінка суб'єктивних чинників у групі початківців спостерігається вищий на рівні $7,22 \pm 0,24$ б., що вказує на вищий за середній рівень вираженості професійного стресу; на середньому рівні вираженості зафіксовано самооцінку у представників групи № 1 ($6,26 \pm 0,2$ б.), а також ($5,07 \pm 0,16$ б.) професійний стрес виражений у групі № 2.

Отже, представники групи початківців потребують інтенсивних психопрофілактичних і психокорекційних засобів, особливо, за суб'єктивно значимими об'єктивними показниками, а також поведінкову, соціальну і біологічну (емоційну) складові.

Висновки. Таким чином за аналізом підсумкових результатів диференційно-інтегральної оцінки професійного стресу обстежуваних трьох груп за показником об'єктивних і суб'єктивних чинників визначено такі закономірності, а саме:

- по перше, кореляційний аналіз взаємозв'язків результатів анкети «Диференційно-інтегральна оцінка професійного стресу» в системі «людина – техніка» з прямими показниками методик стресостійкості з їхньою кореляційною вагою свідчать про інформативність показників авторської методики визначення професійного стресу і необхідність, що дає змогу рекомендувати її для використання діагностики рівня професійного стресу.

-подруге, з'ясовано, що за інтегральною оцінкою професійний стрес у групі початківців виражений на рівні вищому за середній, у групі професіоналів – на вищих показниках середнього рівня, і у групі кваліфікованих фахівців його вираженість найнижча – на низьких цифрах середнього рівня.

- по третє, визначено, що за диференційно-інтегральним показником вираженості професійного стресу на високому і вищому за середній рівень спостерігається в усіх групах обстежуваних за такими суб'єктивно значимими об'єктивними компонентами як соціально-економічні умови і зовнішні чинники.

- по четверте, за суб'єктивними чинниками найбільш виражений професійний стрес виявився у обстежуваних початківців і професіоналів за соціальними, поведінковими та емоційно-вольовим компонентами.

- по п'яте, інтегральна оцінка професійного стресу свідчить про те, що профілактичні заходи за об'єктивними компонентами необхідно спрямовувати суб'єктивно значимі соціально-економічні умови, що включають низький рівень соціальної захищеності, матеріальних і мотиваційних стимулів, високий рівень соціальної напруженості, сімейно-побутові негаразди чи захворювання рідних і близьких.

За суб'єктивними чинниками профілактичні заходи мають бути спрямовані на поведінкові, соціальні, емоційно-вольовий і психологічні компоненти, що виявились у високому рівні нервово-психічної напруги, негативному мисленні, недостатньому рівні реальної і потенційної соціальної підтримки, підвищеній емоційній чутливості, тривожності та негативними копінг-стратегіями додання стресогенних ситуацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александровский Ю. А. Пограничные психические расстройства / Ю. А. Александровский. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – 576 с.
2. Бодров В. А. Психологический стресс: развитие учения и современное состояние проблемы / В. А. Бодров. – М. : Ин-т психологии РАН, 1995. – 128 с.
3. Загрядский В. П. Методы исследования в физиологии труда / В. П. Загрядский, З. К. Сулимо-Самуйлло. – Л. : ВМедА, 1991. – 269 с.
4. Караяни А. Г. Приемы психической саморегуляции / А. Г. Караяни. – М., 1992. – 36 с.
5. Кабаченко Т.С. Методы воздействия и психология безопасности личности, общества, государства. Аспект-Пресс, 2003. – 179 с.
6. Клименко В.В. Психофізіологічні механізми праксису людини. Монографія / В.В. Клименко. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2013. – 640 с.
7. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с.
8. Кожневські Л.Ф., Серіков Я.О. Безпека життєдіяльності – секюрітологія. Проблеми. Завдання. Шляхи вирішення: монографія: в 2-х ч. Харк.нац. акад. міськ. Госп-ва. – Х. : ХНАМГ, 2012. – 342 с.
9. Коқун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія / О. М. Коқун. – К. : Міленіум, 2004. – 265 с.
10. Крайнюк В.М. Психологія стресостійкості. – К. : Ніка-центр, 2009. – 406 с.
11. Корольчук М.С. Психофізіологія діяльності: Підручник для студентів вищ. навч. закладів. – К. : Ельга ; Ніка-Центр, 2003. – 400 с.
12. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 580 с.

13. Лебедев В.И. Экстремальная психология. Психическая деятельность в технических и экологических замкнутых системах: – М.: ЮНИ-ТИ-ДА-НА, 2011 – 375 с
14. Максименко С. Д. Метод дослідження особистості / С. Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – №7. – С. 1–8.
15. Марищук В. Л. Методы оценки функциональных состояний и работоспособности / В. Л. Марищук ; сост. и общ. ред. Л. В. Куликова // Психические состояния. – СПб.: Питер, 2000. – С. 105–109.
16. Миронець С. М. Організаційно-методичні засади психофізіологічного забезпечення фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в екстремальних умовах / С. М. Миронець // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К.: Міленіум, 2003. – Т. V. : Психофізіологія. Медична психологія. Генетична психологія. – ч. 2. – С. 125–129.
17. Миронець С. М. Негативні психічні стани рятувальників в умови виникнення надзвичайних ситуацій. Монографія./С. М. Миронець, О. В. Тіщенко. “Видавництво” “Август Трейд”, Київ, 2007 р. – 168 с
18. Перелигіна Л. А. Закономірності структурні організації серцевосудинної системи в умовах дії на організм різних видів опромінення: автореф. Дис. на здобуття наук. ступеня доктора біол. наук : 03.00.11 «Цитологія, клітинна біологія та гістологія»/ К.: 1996. – 36 с.
19. Тімченко О. В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція): Дис. д-ра психол. наук : 19.00.06. – Х.: Нац. ун-т внутріш. справ, 2003. – 427 с.
20. Щербатих Ю. В. Психология стресса и методы коррекции. – СПб.: Питер, 2006 – 256 с.

УДК 159.9

Косолапов О. М., начальник сектору психологічного забезпечення НУЦЗУ

ДЕЯКІ ПІДХОДИ ДО ПСИХОКОРЕКЦІЇ ПРОФЕСІЙНИХ СТРАХІВ У НАЧАЛЬНИКІВ КАРАУЛІВ ОРС ЦЗ ДСНС УКРАЇНИ З ПОЗИЦІЙ КОРОТКОСТРОКОВИХ МЕТОДІВ ПСИХОТЕРАПІЇ

У статті розглянуто підхід до розробки корекційної програми професійних страхів, притаманних начальникам караулів аварійно-рятувальних підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій, який ґрунтується на основі короткострокових методах психотерапії.

Ключові слова: професійна діяльність, страх, професійний страх, короткостроковий стратегічний підхід до психокорекції страхів.

В статье рассмотрен подход к разработке коррекционной программы профессиональных страхов, присущих начальникам караулов аварийно-спасательных подразделений Государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям, который основывается на краткосрочных методах психотерапии.

Ключевые слова: професійна діяльність, страх, професійний страх, короткотерміновий стратегічний підхід до психокорекції страхів.

Постановка проблеми. Проблема впливу негативних наслідків професії на особистість періодично виникає у фокусі уваги дослідників, але й дотепер залишається актуальною й недостатньо розробленою, - зокрема практично відсутні психологічні дослідження щодо психокорекції страхів у рятувальників, які пов'язані з виконанням професійних обов'язків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Завдяки великій кількості досліджень феномену тривожності і страху (З. Фрейд, О. Ранк, Д. Айке, Н.Д. Левітов, Ч. Спілбергер, Ж. Нюттен, К. Ізард, Х. Хекхаузен, Ч. Рікрофт, Р. Мей, Х. Айзенк, Ф.Б. Березін, О.М. Прихожан, В.М. Остапов, А.Т. Злобін, Чернавський О.Ф., Кузнецова О.М., Щербатих Ю.В.) можна було б припустити, що явище, назване вказаним терміном, має чітке і загальноприйнятне визначення, а також ряд дієвих підходів до терапії і корекції останніх.

Однак як в психіатрії, так і в психології перше, з чим зустрічається сучасний дослідник, - це різна трактовка поняття «страх»; узагальнюючи наукові погляди вітчизняних і зарубіжних психологів на страх, видно що в більшості випадків він вивчається переважно як емоція [6; 7; 8].

Що стосується безпосередньо наукових підходів і психологічних процедур по роботі зі страхами, то необхідно зазначити, що проблематика психокорекції страхів і професійних страхів зокрема, не висвітлена належним чином в наукових підходах, або ж можна зустріти досить розрізнені дані щодо підходів по роботі зі страхами у дорослих.

Метою даної статті є описання підходу до розробки програми психологічної корекції професійних страхів рятувальників з теоретичних позицій короткотермінової стратегічної психотерапії.

Виклад основного матеріалу. Психологічну корекцію ми розуміємо як метод психологічного впливу, спрямований на створення оптимальних можливостей і умов розвитку особистісного і як сукупність прийомів, які використовує психолог для виправлення психіки чи поведінки психічно здорової людини [1; 3].

Психологічна корекція – це активний психологічний вплив, спрямований на усунення відхилень в особистісному і професійному розвитку, на гармонізацію особистості й міжособистісних відносин.

З метою чіткого розуміння логіки нашої статті, ми, відповідно до класифікації Ю. Александровича, поняття «метод психологічного впливу» і психокорекція використовуємо в наступних значеннях:

- як конкретні методичні техніки та прийоми;
- у значенні основного інструменту психокорекційного впливу;
- як визначальні умови, в яких протікає психокорекція, і які повинні сприяти оптимізації досягнення кінцевого результату.

Основною позицією, від якої ми відштовхувалися при виборі наукових підходів щодо психокорекційних заходів є те, що необхідно не позбавлятися від страху, а виробляти вміння володіти собою при його наявності [7].

Ми вважаємо істинними наступні положення:

1) Професійні страхи є невід'ємною складовою загальнолюдських страхів.

2) Спроби повного усунення страху як такого (його попередження, ослаблення страху і післядії) нам здаються методологічно невиправданими, оскільки буде усуватися його своєрідна бар'єрна функція, що сигналізує про можливу небезпеку.

3) Практичне значення мають не кількісні та якісні характеристики страхів, а безпосередня реакція особистості на останні (можна говорити і про позитивний, і про негативний вплив емоції страху на процеси саморегуляції, динамічні характеристики волі, поведінки та ін.).

Саме тому ми вважаємо доцільним за теоретичну основу психокорекційної програми використовувати основні позиції короткострокової стратегічної психотерапії (КСП). Короткострокові напрямки психотерапії відрізняються своєю економічністю і технологічністю, що забезпечує відновлення душевного і фізичного благополуччя до прийняттого рівня. Короткострокові методи психотерапії відносять до підтримуючих, основною метою яких є не з'ясування прихованих мотивів, а подолання актуальних життєвих проблем, включаючи корекцію дисфункціональної поведінки та /або мислення, а також усунення наявної симптоматики. Такого роду терапія обмежена в часі, максимальна кількість психотерапевтичних сесій зазвичай не перевищує 8-12 [1; 4].

Основною ознакою стратегічного підходу є те, що він концентрується власне на самій проблемі клієнта, на тому, що її підтримує, і на тому, що може швидко змінити ситуацію на краще.

Для подолання будь-якого виду страху треба насамперед зізнатися самому собі в тому, що тобі страшно. Це досить важко, так як людині властиво гнати від себе подібні думки. Треба також зрозуміти, що викликає цей страх. А коли його природа стане ясною, виробити найбільш підходящий спосіб подолання. У кожної людини такий спосіб суто індивідуальний. Але в будь-якому випадку це шлях логіки, а не емоцій. Думка в формі якоїсь ідеї повинна переважити над почуттям, обумовленим проявом тваринного інстинкту в конкретній ситуації.

В основі стратегічного підходу лежить уявлення про те, що проблеми виникають і існують завдяки наступним умовам:

1) конструктам, які визначають, як ми оцінюємо наш минулий досвід і передбачаємо майбутнє, тобто це набір стереотипів, деяких інтерпретацій реальності;

2) повторюваним послідовностям (шаблонами) поведінки як індивідуального характеру, так і при комунікаціях. Спростовується одне з панівних в психотерапії переконань, яке полягає в тому, що пізнання витоків проблеми та її розвитку в минулому є обов'язковою умовою для її вирішення в сьогоденні [1].

З логіки базових позицій короткострокової стратегічної психотерапії, психокорекційна програма повинна ґрунтуватися на кількох основних стратегіях, що забезпечують її ефективність:

1. Безпосереднє переживання, яке передбачає проведення репетицій поведінки, які викликають відповідні переживання; важливою умовою також є самостійна робота – виконання певних завдань в повсякденному житті.

2. Проговорення власних переживань та емоцій.

3. Викликання переживань. Використовуються різні прийоми щодо відтворення негативних ситуацій і пов'язаних з ними переживань, які мають відношення до проблеми.

З логіки вищевикладеного, психокорекційна програма повинна містити декілька етапів:

Етап I.

На цьому етапі основним завданням є побудова міжособистісних відносин, які характеризуються успішним контактом, довірою, співпрацею і позитивними впливом з боку психолога. Для цього психологу необхідно адаптувати свою власну мову, а також свої дії до світогляду і стилю спілкування клієнта.

Дуже важливою умовою є ясне і чітке розуміння суті проблеми. У традиційному розумінні процес оцінки проблеми полягає в тому, щоб об'єктивно дослідити проблематику наявних страхів і шлях, по якому буде проходити корекція.

Спочатку уважно вислуховується характер прояву страхів, використовуючи форму комунікацій, яка базується на реалізації способів сприйняття і експресивності клієнта. У людей зазвичай існує певна концепція на тему власних страхів і проблем, які ті спричиняють. Самі ці пояснення, створюючи рамки та обмеження, можуть бути частиною проблеми, і їх визначення допомагає в подальшій роботі.

Психологу необхідно продемонструвати клієнтові прийняття його страхів, які часто бувають безпідставними і немотивованими. Типовою помилкою буде намагання переконання в безпідставності їх страхів. Навпаки, необхідно, навіть знайти певне виправдання та «користь» страхів.

В ході з'ясування проблеми клієнта, слід переформулювати наявні страхи таким чином, щоб максимально збільшити його потенціал діяти. Цього легше досягти, якщо користуватися описанням конкретних дій, замість того, щоб навішувати негативні ярлики.

Визначення цілей психокорекції несе подвійну функцію: з одного боку, орієнтує корекційний вплив на досягнення конкретних результатів, забезпечує можливість контролю проведеної роботи; з іншого боку, формулювання разом із клієнтом конкретних цілей являється прихованим позитивним навіюванням, підвищує рівень співпраці, посилює віру клієнта у позитивний результат психокорекції [1; 3; 4].

Мета повинна бути чітко сформульована в позитивних категоріях. Для цього часто доводиться переформулювати запит клієнта:

- змістити фокус уваги з проблеми на рішення;

- замінити формулювання проблеми з пасивного на активне;
- конкретизувати поняття, закладені у формулювання рішення задачі.

Важливо переконатися, що обрана мета - це дійсно те, що людина хоче (лише після цього можна приступати до вироблення конкретних кроків для її досягнення).

Рекомендується схилити клієнта до формулювання своїх цілей в чітких категоріях. Він повинен вміти уявити собі мету, неначе її б можна було чути і спостерігати на відеозаписі. Наприклад, якщо людина скаржиться на страх публічних виступів, нехай опише як це виглядає. Чи дивиться вона у землю в присутності інших? Червоніє? Не знає, куди подіти руки? Запинається у відповідях на питання, які їй задають? Потім ці описання використовують для того, щоб мотивувати клієнта до змін, попередньо отримавши настільки ж докладну характеристику, як він буде себе вести, коли перестане боятися публічно виступати.

Для досягнення вищеописаних результатів також доцільне використання метафор. Метафори можуть виконувати наступні функції: діагностичну, навчальну, а також ту, яка полегшує комунікацію. Терапевтична метафора являє собою новелістичний спосіб представлення страхів клієнта і способів їх вирішення. Вона є особливим видом вербального непрямого навіювання і діє на декількох рівнях. Буквальне (явне) значення метафори звернено до свідомості, в той час як інша її прихована частина адресована до його підсвідомості, активує і реорганізує вплив на несвідомі процеси [1].

Розуміти світ метафорично - значить інтуїтивно розуміти ситуації з безліччю значень, які мають множинний зміст. Метафора особливо ефективна там, де необхідний пошук нового розуміння і нових підходів до вирішення проблем.

Слід підкреслити ще один важливий момент: щоб над метою можна було працювати, вона повинна бути прийнята і клієнтом, і психологом. Часто постановка мети - це досягнення деякого консенсусу між ними з приводу її важливості і досяжності.

Отже, прояснення цілі клієнта – є ключовим моментом. Необхідно насамперед з'ясувати: 1) яким він хоче стати; 2) чого він хоче добитися; 3) що станеться, коли бажаний результат буде досягнутий. Тільки після того, як клієнт усвідомлює, що обрана мета його дійсно влаштовує, починається вироблення конкретних кроків щодо її реалізації.

Таким чином, найважливіші завдання вищевказаного етапу полягають у тому, щоб визначити, як клієнт сам бачить свої страхи, чи бачить він можливості для її подолання і в чому вони полягають.

Етап II

На цьому етапі першим кроком є визначення, на яких точках опори тримається проблема. Який з підтримуючих її чинників може бути обраний для корекційного втручання, щоб з найбільшою ймовірністю досягти успіху. Часто проблема підігривається спробами вирішення її одним і тим же недіючим способом. Надалі неефективний тип вирішення проблеми узагальнюється і переноситься на інші ситуації, які також стають проблемними. Тому, щоб

викликати швидку зміну, необхідно впливати на дисфункціональні спроби вирішення. З цією метою необхідно зрозуміти, який основний спосіб вирішення проблеми страхів наполегливо і безрезультатно використовує клієнт. Крім того, слід вивчити його уявлення і переконання (конструкти), що стосуються притаманних йому страхів, а також соціальні взаємодії, які також можуть негативно впливати на спроби їх подолання.

Необхідно встановити, яка з трьох категорій відносин - з самим собою, з іншими людьми або з навколишнім світом - повинна з'явитися першочерговим об'єктом корекції.

Найбільш продуктивною може бути тактика внесення невеликих змін, щоб у клієнта не виникало відчуття завищених вимог і страху перед ймовірним дефіцитом особистісних ресурсів для їх виконання. Навіть невеликі зміни в системі призводять до порушення рівноваги всієї системи і до модифікації всередині неї.

На цьому етапі використовуються наступні техніки:

1. Пошук винятків. Завжди існує поведінка, думки, почуття, які безпосередньо пов'язані з проявами страхів, але які відрізняються від проблемних. Пошук винятків - важлива складова роботи. Цей підхід допомагає помітити і оцінити те, що вони роблять, і, що можна використовувати для вирішення проблеми. При обговоренні винятків ключове питання: «Як вам це вдалося?». Це допомагає підкреслити успіх і зрозуміти, що до нього привело.

2. Використання вимірювальних шкал. Ефективним методом залучення клієнта до пошуку шляхів досягнення поставленої мети є використання вимірювальних шкал. Наприклад: «Використовуючи шкалу з поділками від нуля до десяти, де нуль означає найінтенсивніший з можливих проявів страхів, а десять - стан, коли Ваші страхи повністю відсутні, відзначте, де Ви знаходитеся зараз». Використання шкали робить більш помітними зміни в необхідному або в небажаному напрямку. Такі шкали можна використовувати в роботі з багатьма аспектами життя клієнтів.

3. Реструктурування - зміна сприйняття проблеми. Найпоширенішим варіантом реструктурування є переформулювання (рефреймінг). Поведінка і емоції являють собою відображення не речей і фактів, а смислів, які їм приписуються. Саме конструкти (цінності, переконання) надають той чи інший зміст досвіду і обумовлюють емоційні та поведінкові реакції на цей досвід. Ці конструкти (ціннісні рамки) і є предметом впливу. Якщо пропонується альтернативна система цінностей або значень ситуації - це рефреймінг. Бачення реальності визначається тією точкою зору, з якої суб'єкт її спостерігає. Якщо змінити точку спостереження, зміниться і сама реальність. Тому рефреймінг - необхідна і найбільш важлива складова процесу змін.

Клієнти бачать свою ситуацію крізь призму цінностей, до яких звикли і які виключають реалізацію альтернативних можливостей. Чим сильніше ми вдивляємося в реальність крізь сині скельця окулярів, тим більше синьою вона нам здається. І хоча не існує якоїсь однієї абсолютної "істини", це зовсім не означає ігнорування «суб'єктивної правди» інших людей. Корисність тієї «правди», яка пропонується клієнтові в ході рефреймінгу і дає іншу систему

відліку, вона залежить головним чином від того, як її бачить сам клієнт, наскільки вона відповідає його інтересам і уявленням про бажані зміни.

В якості рефреймінга досить надійно себе зарекомендувала одна з найвідоміших НЛП-технік - 6-кроковий рефреймінг.

4. Використання метафор, історій і анекдотів. М. Еріксон вважав, що «аналогії і метафори, як і гумор, можуть здійснити сильний вплив, активізуючи неусвідомлені асоціації та реакції, які несподівано дають свідомості нові факти або поведінкові реакції». Метафори дозволяють успішно обійти опір пацієнта, можуть бути використані для наочної демонстрації йому того, що, на думку психолога, важливо [1].

5. Реалізація предписаної поведінки. Предписана поведінка між корекційними сесіями відіграє фундаментальну роль. Щоб щось змінити, потрібно пройти через конкретний досвід, це надає можливість отримати конкретний досвід зміни поза рамками безпосередньої корекційної роботи.

Факт, що суб'єкт може активно діяти без безпосередньої присутності психолога і в рамках своєї повсякденної діяльності, є для нього кращою демонстрацією власних здібностей змінити проблемну ситуацію на краще. Схематично всі приписи можна розділити на три групи: прямі, непрямі, парадоксальні.

Прямі розпорядження - прямі і ясні вказівки щодо виконання дій, спрямованих на вирішення проблеми або досягнення однієї з послідовних цілей. Дієві, коли суб'єкт майже не чинить опір змінам. Йому досить наказати, як слід вести себе в проблемній ситуації, щоб відключити механізми, що підтримують існування проблеми.

Рекомендації - завдання поекспериментувати з новими варіантами поведінки. Відомо, що людині легше виконати рекомендацію щодо незначної зміни, ніж погодитися зробити щось значне. Однак, здійснюючи цей маленький крок, людина внутрішньо готується до прийняття великих змін.

В нашому випадку завдання щодо предписаної поведінки може бути наступним: «Кожен раз, коли ви відчуваєте страх, або стикаєтесь з обставинами, які його зазвичай супроводжують, необхідно занотувати все в журнал, - що з вами відбувається в даний момент». Журналом може бути звичайний блокнот, який має 10 колонок, що позначають дату, місце, ситуацію, думки, дії, відчуття. На заповнення подібного журналу витрачається не більше 5 хвилин часу.

В більшості випадків після виконання даного завдання результат буде наступним: у визначений період кількість зафіксованих ситуацій, які необхідно записувати до журналу буде мізерна, або, коли суб'єкт буде працювати над занесенням інформації – страх і тривожність будуть зникати. Це свідчить про те, що ригідна система сприйняття реальності не діє. Виконання даного завдання спонукають суб'єкта переключати увагу із власних відчуттів на виконання завдання [1; 4].

Наступним домашнім завданням предписаної поведінки може бути завдання «запланованого симптому», тобто суб'єкт повинен щодня протягом певного часу свідомо викликати симптоматичні стани або поведінку.

Інструкція може бути наступною: «Кожного дня в один і той же час Ви повинні завести таймер на 30 хвилин і будете намагатися сконцентруватися на найжахливіших фантазіях, які стосуються ваших страхів. Коли почуєте сигнал таймеру, ви закінчите виконання завдання, залишивши думки і відчуття, які ви викликали у себе. Вмиєте обличчя і повернетеся до звичайного повсякденного життя».

Як правило, у більшості випадків не виникає ні одного критичного моменту, у деяких клієнтів можуть проявлятися епізодичні випадки контрольованої тривожності. Ці наслідки виконання завдань свідчать про те, що в першому і другому випадку спостерігається укріплення усвідомлення конструктивних змін і віри в них, відбувається навчання новим ефективним стратегіям для управління власними страхами [1; 4].

Ще одним важливим кроком на цьому етапі є планування прямих предписань поведінки, що базується на побудові списку ситуацій, які проранжовані по інтенсивності прояву страху. В цьому випадку можна побачити певну аналогію з механізмом системної десенсибілізації, технікою пробіхевіоріального непряму.

Корекційний вплив здійснюється по мірі виконання прямих предписань поведінки відповідно до вищеописаної шкали.

б. Використання техніки сповільнення і заборони змін, використовується для полегшення досягнення змін або для закріплення досягнутих результатів. Застосовуючи цю техніку, психолог спочатку говорить: «Не намагайтеся змінитися швидше, ніж Ви можете» або «Навіщо Вам змінювати те, що і так непогано працює?». З самого початку корекційної роботи слід підкреслювати, що не слід поспішати. Клієнту нагадують про важливість досягнення, крок за кроком, поступових змін.

Інший варіант стримування від змін - капітуляція. Психолог схиляє клієнта до припинення боротьби з проблемою.

Наприклад: «Протягом усього наступного тижня не намагайтеся боротися з проявами страхів, просто звертайте увагу на те, що буде відбуватися. Мені б хотілося почути від Вас детальний звіт».

Етап 3

Після виконання початкових етапів у нескладних випадках вираження страхів мінімізується, тому на цьому етапі звертається увага на ресурси і здібності клієнта, які він проявляв у роботі з власною проблемою з метою зміцнення особистої незалежності і продемонструвати йому віру психолога в його здібності.

Для того щоб зменшити ймовірність повторних «рецидивів», на цій стадії доцільно розробити певний «ритуал переходу» від стану людини, яка боїться, до стану людини, яка переборола свій страх. Предписання поведінки необхідно побудувати таким чином, щоб досягти кінцевої «символічної» перемоги над власними страхами. Така послідовність дій функціонує як добре відомий ритуал ініціації і переходу від одного соціального рівня до більш високого.

На цьому етапі проводиться поступове позитивне визначення досягнутих змін і здібностей, які демонструвалися суб'єктом. Вся відповідальність за наявні конструктивні зміни покладаються на клієнта.

Висновки. Поява страхів не пов'язана лише з однією із сторін життєдіяльності людини (наприклад, професійної діяльності), а відображає особистісні особливості кожної людини в цілому; людині властиво переживання не тільки біологічних, еволюційно-сформованих форм страху (страх болю, шуму, світла), а й специфічних соціальних його форм (страх відповідальності, суспільства, обов'язку та ін.).

У розробці психокорекційної програми ми базувалися на положеннях про невід'ємність професійних страхів від загальнолюдських страхів, про те, що практичне значення мають реакції особистості на страхи, аніж їх кількісні та якісні характеристики. Основною позицією, від якої ми відштовхувалися при визначенні підходів для вибору обґрунтованих психокорекційних заходів є те, що необхідно не позбавлятися від страху, а виробляти вміння володіти собою при його наявності. На прикладі застосування як методологічних поглядів на проблему, так і окремих корекційних технік короткострокової стратегічної психотерапії ми визначили логіку і процедурність можливого корекційного впливу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доморацкий В. А. Краткосрочные методы психотерапии / В.А. Доморацкий. – М.: Издательство Института психотерапии, 2007. – 221с.
2. Кузнецова Е.Н. Психологические особенности проявления страхов у педагогов и врачей на уровне структур обыденного сознания: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. / Е.Н. Кузнецова. — Ставрополь, 2003. - 238с.
3. Осипова А.А. Общая психокоррекция. Учебное пособие. М.: Сфера, 2002. - 510с.
4. Нардонэ Джорджио. Страх, паника, фобия: краткосрочная терапия: предисловие пола Вацлавика: Введение Алессандро Сальвини: Пер. с ит.: - М.: Психотерапия, 2008. – 352с.
5. Рима́н Ф. Основные формы страха / Ф. Рима́н. - М.: Алетейя, 1999. - 336 с.
6. Ребер А.С. Большой толковый психологический словарь / А.С. Ребер. — М.: Вече, АСТ, 2000 - Т.2. - 560с.
7. Чернавский А.Ф. Системное исследование страха: дис. ...канд. психол. наук: 19.00.01 / Александр Фридрихович Чернавский. – Екатеринбург, 2008. – 207с.
8. Щербатых Ю.В. Психофизиологические и клинические аспекты страха, тревоги и фобий / Ю.В. Щербатых, Е.И. Ивлева. - Воронеж: «Истоки», 2001. - 282с.

УДК 159.9

Кравченко О.В., к. психол. н., доцент, доцент кафедри військового навчання та виховання Академії внутрішніх військ МВС України.

ВПРОВАДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ В УМОВАХ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ ДО НАВКОЛИШНЬОГО ЦІННІСНО-НОРМАТИВНОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті наведено аналіз різних підходів до визначення суті і цільового призначення психологічного тренінгу, розкриваються загальні принципи і механізми тренінгу, його задачі і особливості, місце і роль у практичній діяльності військовослужбовців, наведено його переваги. У статті також обґрунтований і представлений адаптивний соціально-психологічний тренінг, як засіб вирішення особистісно вагомих соціально-психологічних проблем людини. Стаття висвітлює основні методологічні положення психотренінгу та його впровадження у правоохоронну сферу. Розглянуто проблемні питання щодо використання психологічних тренінгів у системі професійного навчання правоохоронців, підготовки військовослужбовців до дій в екстремальних умовах та психопрофілактики. Автором пропонується концептуальний підхід до впровадження психотренінгових технологій.

Ключові слова: адаптивна поведінка, надзвичайна ситуація, психологічний тренінг, психокорекція, психотерапія, ціннісно-нормативне середовище, соціальні системи, саморегуляція, тренінгові технології.

В статье приведен анализ разных подходов к определению сути и целевого назначения психологического тренинга, раскрываются общие принципы и механизмы тренинга, его задачи и особенности, место и роль в практической деятельности военнослужащих, представлены его преимущества. В статье также представлен адаптивный социально-психологический тренинг как средство решения личностно весомых социально-психологических проблем человека. Статья освещает основные методологические положения психотренинга и его внедрение в правоохранительную сферу. Рассмотрены проблемные вопросы относительно использования психологических тренингов в системе профессионального обучения правоохранителей, подготовки военнослужащих к действиям в экстремальных условиях и психопрофилактики. Автором предлагается концептуальный подход к внедрению психотренинговых технологий.

Ключевые слова: адаптивное поведение, чрезвычайная ситуация, психологический тренинг, психокоррекция, психотерапия, ценностно-нормативная среда, социальные системы, саморегуляция, тренинговые технологии.

Постановка проблеми. Робота військовослужбовців підрозділів спеціального призначення ВВ МВС України полягає у виконанні службово-бойових завдань по боротьбі зі злочинністю, забезпеченні правопорядку під час проведення загальнодержавних, громадсько-політичних, спортивно-видовищних, культурно-масових, релігійних заходів та проведенні спеціальних операцій по охороні громадського порядку. Професія бійця підрозділу спеціального призначення ВВ МВС України знаходиться в числі десятих найскладніших професій на Землі. За рівнем розвитку та стресогенності вона прирівнюється до діяльності льотчика-випробувача. При цьому враховуються наступні ознаки схожості: характер і зміст праці; її розмаїтість, комплексність, самостійність; масштабність; складність керівництва; підвищена відповідальність. За основним видом цю роботу відносять до оперативно-тактичної діяльності; за категорією - до виконавської; за ступенем складності виконання функцій – до 9 ступеня за 10-бальною шкалою. Діяльність військовослужбовців підрозділів спецпризначення здійснюється в середовищі й в умовах, важливим складовим елементом яких об'єктивно виступає

психологічна реальність. Так, поряд із необхідністю протистояння відверто злочинним кримінальним проявам антигромадської поведінки, правовому нігілізму, що набув певного поширення в суспільстві в останні часи, військовослужбовцям необхідно вміти розумітися на психологічних причинах, мотивах, потребах, почуттях та інших психологічних особливостях поведінки різних прошарків населення. Військовослужбовці постійно стикаються із ситуаціями збройного єдинокорства з кримінальними елементами. Такі ситуації нерідко загрожують життю та здоров'ю військовослужбовців. Тому вони більш за все піддаються великим нервово-психологічним перевантаженням, стресам та психосоматичним захворюванням. Незалежно від професійної підготовленості військовослужбовців та наявності у них відповідних професійно важливих якостей, дія надсильних подразників, до яких відносяться безпосереднє протикорство зі злочинцями, наявність постійної вітальної загрози, перевтома, дефіцит часу й інформації, застосування зброї, гострий психологічний конфлікт, дія природних та техногенних сил, вимагає від правоохоронців максимальної психічної та фізичної напруги та призводять до виснаження захисних сил організму, викликає певні негативні зміни фізичного і, насамперед, психічного стану, що суттєво погіршує ефективність вирішення службово-бойових завдань і небезпечним чином впливає на особистість військовослужбовця.

Успішність службово-бойової діяльності у цих досить небезпечних та складних умовах залежить від прояву відповідних професійно-важливих якостей військовослужбовців, ефективності їх спеціальної підготовки та рівня особистісно-професійного розвитку.

З метою формування у військовослужбовців психологічної готовності до успішності виконання завдань в ризиконебезпечних ситуаціях службово-бойової діяльності, до впевнених дій в екстремальних ситуаціях, підвищення адаптивних можливостей військовослужбовців ризиконебезпечних професій до умов діяльності, зниження рівня тривоги, фрустраційного напруження, викликаних умовами зовнішнього середовища, що змінилися, навичок вирішення особистісно вагомих соціально-психологічних проблем, що виникають під час службово-бойової діяльності, професійного та особистісного зростання військовослужбовців, формування навичок ефективної комунікації виникла необхідність впровадження у систему підготовки правоохоронців та їх професійну діяльність інноваційних, ефективних технологій навчання, науково обґрунтованих програм та практичних рекомендацій, які б давали відповідні результати вже сьогодні. Зокрема, такою технологією є тренінги, застосування яких забезпечує прогрес людини у будь-якій галузі.

В розвинутих країнах світу в теперішній час тренінги активно використовуються у підготовці правоохоронців. Свідченням цього є існуюча система проведення тренінгів для поліцейських у Німеччині, Великобританії, США, де створена система обов'язкового проходження поліцейськими комунікаційних, антистресових та інших тренінгів.

«Тренінгові технології – це науково обґрунтована і практично доцільна сукупність знань і засобів проведення тренінгів із персоналом організації, що

сприяє високопродуктивному виконанню організаційних цілей і завдань. Це – унікальна соціально-психологічна реальність, що забезпечує соціальний прогрес у постіндустріальному суспільстві» [4, ст. 161].

Тренінг сприяє високоефективному виконанню цілей і завдань у різних організаціях, так як являється унікальною системою не тільки психологічного оновлення, а навіть і переродження людей. І тому сьогодні у суспільстві зростає потреба в тренінгах, особливо у таких сферах, де діяльність людини пов'язана з ризиком, постійною вітальною загрозою, максимальною психічною та фізичною напруженістю, значними психічними і фізичними навантаженнями, високим рівнем відповідальності. Під час тренінгу з людиною відбуваються значні перетворення: тренінг допомагає людині краще усвідомити себе, свої сильні і слабкі сторони, розібратися в мотивах своєї поведінки, розвинути загальну здатність до пізнання і вирішення проблем; сприяє підвищенню успішності людини в будь-якій діяльності; дозволяє опанувати навиками саморегуляції і правилами поведінки у стресових ситуаціях і т.п. Людина як би по-новому відкриває собі саму себе, самоаналіз, який відбувається у неї на тренінгу майже завжди стає поштовхом до особистісних змін, причому іноді не відразу усвідомлюваним самою людиною. В той же час, особливості впливу тренінгу на людину, психологічні механізми й феномени, які відбуваються під час тренінгу, науковцями вивчені ще недостатньо. Саме це зумовлює актуальність питань, які розглядаються у статті.

Таким чином, вищевикладене спонукає нас до більш детального розгляду теоретичних та практичних аспектів впровадження тренінгових технологій у службово-бойову діяльність військовослужбовців.

Незважаючи на те, що тренінг за останній час став однією з найбільш поширених форм психологічної роботи та має глибоке історичне і наукове коріння його ще не всюди сприймають адекватно. У таких відносно «закритих» відомствах як МВС, МНС та інших тренінг ще часто асоціюється з психодіагностикою, експериментальними дослідженнями та іншими таємничими маніпуляціями, які проводять психологи з людьми. Разом з тим багато науковців в один голос зауважують, що на сьогодні немає загальноприйнятого поняття «тренінг». Ці обставини, а також відсутність загальної теорії психологічного тренінгу, заплутане положення з його різновидами й їх місцем у загальній системі методів психології, недостатня розробленість прикладного використання тренінгу, зокрема у системі правоохоронних органів, зумовлює актуальність розкриття методологічної сутності і визначення цього поняття.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Існують численні визначення тренінгу, його цілей, функцій, закономірностей, механізмів, стадій, принципів проведення.

Тренінг (від англ. training – тренувальний) – як одна із поширених форм психологічної практики і професійного навчання активно впроваджується з ХХ століття. Питанням впровадження тренінгових технологій у професійну діяльність присвячені праці українських науковців: Л.І. Мороз, В.О. Лефтерова, Г.В. Попової, Ю.М. Швалба, С.І. Яковенка, Т.С. Яценко; російських науковців:

І.В. Вачкова, С.Д. Дерябо, Т.В. Зайцевої, Ю.М. Жукова, С.І. Макшанова, Л.Б. Шнейдер; зарубіжних науковців: Е. Берна, У. Гарбе, Д. Герхарда, Д. Колбі, К. Левіна та інших.

З позиції Л.Б. Шнейдер тренінг розглядається як активний засіб особистісно-позиційного навчання. Метою такого тренінгу є створення умов для формування у кожної людини, яка бере участь у тренінгу, власної позиції у професійних ситуаціях і професійних взаєминах, а також стосовно образу «Я» й саморозвитку через вирішення певних задач. В результаті тренінгу людина розширює свій професійний досвід, змінює реальні установки, образ «Я», збагачує професійну поведінку [8].

Інший російський науковець І.В. Вачков дає інше тлумачення тренінгу як мета-методу психологічної роботи, яка спрямована на освоєння учасниками тренінгу нової для них діяльності. В результаті тренінгу у його учасників мають бути сформовані три основні типи умінь:

- технологічні – здатність використовувати знання та навички у певній ситуації;
- стратегічні – використання адекватної до ситуації стратегії діяльності;
- диспозиційні – здатність займати визначену диспозицію стосовно ситуації.

При цьому науковець підкреслює, що сформувати ці типи умінь можливо лише спираючись на принцип еквівалентності тренінгової діяльності реальній діяльності учасників тренінгу [1].

Позначаючи межі поняття «психологічний тренінг», І.В. Вачков констатує, що сучасне розуміння тренінгу включає багато традиційних методів групової психотерапії і психокорекції, що спонукує шукати його витoki у різноманітних напрямках клінічної психотерапії в групах [1].

Автор більше 70 наукових і навчально-методичних праць у галузі юридичної психології, психології діяльності в особливих умовах, а також теорії та практики психологічного тренінгу відомий український науковець В.О. Лефтеров підкреслює, що професійно-орієнтовані тренінги «дозволяють ефективно розвивати професійно значущі якості особистості фахівця [3, с. 87].

У свою чергу, професійно важливі якості детермінують професійне становлення людини, визначають результативність її діяльності і лежать в основі психологічної готовності до професійної діяльності.

Багато науковців, аналізуючи механізм тренінгового впливу на особистість, підкреслюють, що ефекти тренінгового впливу виявляються в прогресі ментальних можливостей, загостренні інтуїції, спостережливості, зростанні почуття впевненості в собі, у ефекті розширення свідомості і життєвого простору особистості у психологічному смислі тощо [1; 5; 6].

Деякими зарубіжними авторами тренінг визначається як спосіб перепрограмування моделі управління поведінкою і діяльністю людини [9].

Метою даної статті є розгляд змісту й особливостей адаптивного соціально-психологічного тренінгу, його загальної схеми, його місця і ролі у психологічній практиці.

Виклад основного матеріалу. В останній час в практичну діяльність силових структур нашої держави впроваджено багато тренінгів та програм тренінгової роботи з персоналом правоохоронних органів, які спрямовані на підвищення якості професійної надійності персоналу, зростання ефективності професійної діяльності правоохоронців, зниження впливу на них негативних наслідків професійної діяльності в повсякденних та екстремальних умовах і т.п. Зокрема:

- тренінги особистісного зростання й тренінги вмінь, ідея яких пов'язана з виявленням прихованих ресурсів особистості, запусків механізмів саморозвитку, рефлексії;

- соціально-психологічні тренінги, з яких:

- а) тренінг «Сила духа», який спрямований на підвищення рівня професійної комунікації, розвиток навичок встановлення психологічного контакту з громадянами будь-якої категорії;

- б) тренінг «Вжити та врятувати», спрямований на навчання використовувати особистісні ресурси для подолання психотравмуючої ситуації, спрямовані на зниження рівня тривоги, набуття навичок тілесного та емоційного розслаблення, підвищення рівня емпатії та вміння отримувати підтримку від колег у надзвичайній ситуації [2]. Ці тренінги були впроваджені в практичну діяльність фахівців МНС відділенням впровадження психотренінгових технологій Харківського національного університету цивільного захисту України;

- тренінг «Комунікація – Стрес – Безпека» (КСБ) – спрямований на формування у працівників ОВС психологічної стійкості, отримання практичних навичок протистояння стресам та емоційної саморегуляції, формування вмінь вирішувати конфлікти; розвиток особистісної і професійної комунікації, отримання навичок безпечної поведінки, а також комплексне вирішення багатьох професійних і психологічних проблем, що виникають у працівників міліції;

- «тренінг із професійно-психологічної підготовки працівників ОВС» метою якого являється оволодіння системою теоретичних знань та практичних професійно-психологічних навичок і вмінь, які необхідні у діяльності працівників ОВС, формування готовності до ефективної поведінки у повсякденній діяльності та екстремальних умовах, а також розвиток навичок спілкування з різними категоріями громадян.

Загалом розглянуті вище тренінги являють собою професійно-орієнтовані, апробовані, достатньо структуровані, методично розроблені і валідні навчально-розвивальні тренінгові програми. Цілеспрямоване застосування їх у відомчих навчальних закладах, а також під час систематичної професійної підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовки правоохоронців сприятиме їх особистісно-професійному розвитку.

Соціально-психологічний тренінг (СПТ) як ефективний метод інтерактивного навчання знаходить широке застосування в сучасних умовах в різних сферах людської практики, де успішність діяльності людей значною мірою залежить від їхньої компетентності в питаннях спілкування. Соціально-

психологічний тренінг дозволяє, за порівняно невеликий час, вирішити завдання з інтенсивного формування і розвитку професійно значимих навичок і вмінь.

Однак, настільки вузьке трактування тренінгу є, на сьогодні, неповним. Володіючи великими можливостями з модифікації людської психіки і людської поведінки, соціально-психологічний тренінг використовується для вирішення питань психокорекції, психотерапії різних внутрішніх проблем його учасників. У такий спосіб більш точно було б позначити під соціально-психологічним тренінгом сукупність методів організації внутрішньогрупової взаємодії, для розвитку особистості й удосконалення групових відносин.

Проводячи теоретичний аналіз проблем соціально-психологічної адаптації людини до навколишнього ціннісно-нормативного середовища, зміст і можливості соціально-психологічного тренінгу як засобу вирішення особистісно вагомих соціально-психологічних проблем людини, ми упритул підійшли до постановки і реалізації ідеї адаптивного тренінгу. Розглянемо нижче деякі питання його змісту й особливостей.

Аналізуючи загальну логіку і конкретні технології адаптивного соціально-психологічного тренінгу, ми виходили з таких міркувань:

1. Теорія – являється необхідною ланкою психотерапії, оскільки саме засвоєння військовослужбовцем закладеного в теорії образу людини і несподіване трактування його проблеми ведуть до лікування. Такий погляд змінює уявлення про сутність і роль психотерапевтичної теорії. Неважливо, чи відповідає вона дійсності, чи правильно відбиває причини утруднень, чи важливий ефект, що вона зробить, ставши частиною свідомості військовослужбовця. Теорія з цього погляду не що інше, як міф, що організує уявлення військовослужбовця про себе і про світ, міф корисний, хоча часто суперечить іншому корисному міфу. Побудова корисних міфів уявлень особистості, її соціально-психологічної взаємодії опосередковує у більш гармонійній формі різні аспекти психокорекції, пов'язуючи «особистість», її «внутрішній світ» як одну сторону цієї взаємодії і «соціальне оточення» як іншу сторону цієї взаємодії.

2. Можливості застосування «трифакторної моделі значимості іншого» О.В. Петровського для структурування суб'єкт-об'єктних відносин (у тому числі з приводу соціальної адаптації) з різними сферами соціальної взаємодії. Ця модель екстраполюється в нашому випадку у вигляді моделі значимості різних сфер спілкування, а конкретно у вигляді таких показників:

А – атракція – здатність залучати або відштовхувати навколишніх, бути соціометрично обраним чи відкинутим, викликати симпатію або антипатію;

Б – влада, статус влади – інституціалізована роль, у якій домінують владні відносини;

Р – референтність, авторитетність – визнання за значимим іншим права приймати відповідальні рішення в істотних для них обставинах.

Спроба організації тренінгової роботи з виділення в особистісному полі світосприймання саме цих компонентів, дозволило нам будувати стратегію модифікації поведінки як на особистісно-індивідуальному рівні (що є Я і що

для мене важливо), так і на соціально-психологічному рівні і навіть соціологічному (у якому соціальному оточенні Я знаходжуся і які його вимоги).

3. Безумовна пріоритетність особистості людини і зосередження основних зусиль для підвищення її задоволеності від різних сторін життя і сфер соціальної взаємодії. Тільки поважаючи себе людина може по-справжньому поважати навколишніх, тільки щаслива людина може зробити щасливим іншого. Ці постулати гуманістичної психології одержали реальне втілення в конкретних методиках розкриття особистості, підвищення її адаптаційного потенціалу і формування ефективної стратегії само здійснення.

4. Загальна схема адаптивного тренінгу може бути представлена у вигляді наступного алгоритму:

4.1. Існують потреби індивіда, що є рушійною силою його спонукань, соціальної активності. Найважливіші з них – соціалізація потреби, потреби в людському оточенні. Водночас з цим, існують потреби суспільства, які не можна звести до суми потреб складових його індивідів. Ці віддалені від конкретної особистості, але життєво необхідні для людського соціуму потреби вкрай важливі для реалізації. Таким чином виникає визначена розбіжність особистісних інтересів і суспільних. Особистісна і соціальна доміанти знаходять своє вираження в конфлікті індивіда і соціуму.

4.2. У такий спосіб існує проблема необхідності і гармонізації особистісно-соціальної взаємодії.

4.3. Психотерапія втручається у внутрішній світ особистості і прагне вирішити конфліктну проблему за рахунок створення у внутрішньому світі особистості механізмів, що дозволяють їй більш комфортно будувати взаємини з навколишнім середовищем.

4.4. Стратегія роботи в межах адаптивного тренінгу містить:

а) сферу самопізнання, що зачіпає глибинні питання спонукальних мотивів, життєвих цінностей особистості;

б) сферу самоздійснення, що відповідає на запитання як будувати стратегію самоздійснення в конкретному навколишньому середовищі. Підкреслимо – для керівника адаптивного тренінгу важливо розбудити в людині особистість, а потім «навчити» її самоздійсненню з найменшими психологічними втратами.

4.5. Стратегія самоздійснення структурується на основі особливостей взаємодії на різних рівнях:

а) особистості – загальнолюдської культури;

б) особистості – ціннісно-нормативного середовища сучасного українського суспільства;

в) особистості - ціннісно-нормативного середовища соціального інституту (насамперед професійного, у нашому випадку – військової частини);

г) особистості – найближчого сімейно-родинного оточення.

4.6. Випробування різних стратегій адаптивної поведінки.

4.7. Якісний і кількісний вимір ходу адаптивних процесів і в цілому підсумків тренінгу:

а) самозвіти учасників тренінгу – відчуття ними психологічного комфорту під час вирішення завдань соціально-психологічної взаємодії, особливо проблем соціально-психологічної адаптації;

б) експертні оцінки учасників консультативно-методичних груп – оцінка можливостей окремих методик і, в цілому, тренінгу для соціально-психологічної адаптації людини до навколишнього ціннісно-нормативного середовища;

в) експертні оцінки психологів, які здійснювали супервізорські функції, щодо релевантності тренінгу задекларованим цілям соціальної адаптації.

Такий загальний підхід запропонованого нами адаптивного соціально-психологічного тренінгу.

Водночас, звертаючи увагу на психічний стан і соціальне самопочуття військовослужбовців, які безпосередньо виконували обов'язки в ризиконебезпечних умовах, ми часто не враховуємо особистісне ставлення до нашої допомоги тих, хто її потребує.

В 2011-2012 роках нами було запропоновано та проведено цикл заходів щодо надання психологічної допомоги військовослужбовцям частин та підрозділів внутрішніх військ в Харківській, Сумській областях, які раніше брали участь у виконанні ризиконебезпечних завдань. Серед учасників адаптивного тренінгу переважали військовослужбовці з екстравертно-сенсорним, інтровертно-мисленним, а також інтровертно-почуттєвим типом сприйняття, згідно з класифікацією типів особистості К.Г.Юнга [2].

Інтровертно-сенсорна типологія особистості припускає комфортне існування і життєдіяльність в умовах негативного або тривожного емоційного фону. Оскільки емоційна напруга, дратівливість, агресія для них є нормальним станом, вони, з одного боку, «у собі здорові», а з іншого, не задумуючись, вихлюпують свої емоції на навколишніх, провокуючи конфлікти й ув'язуючись у них. Це посилюється низьким рівнем інтелектуального і культурного розвитку. Такий спосіб «саморегуляції» припускає, по-перше, «соціальну адаптацію» у силових структурах. По-друге, за рахунок впевненості в собі і напористості, полегшує їм процес створення для себе умов життя, що адекватні потребам організму. При достатньо високому рівні розвитку інтелекту «лікування» і соціальна адаптація відбувається за рахунок високого самоконтролю, тим більше, що стан емоційної напруги не розцінюється як хворобливий, а скоріше, як стан гарного енергетичного тону. Такий стан справ не залежить від того, чи поєднається інтровертна сенсорика у формулі особистості з екстравертним мисленням або екстравертним почуттям.

Особистості екстравертно-почуттєвої та інтуїтивної типології також легше переносять професійний стрес та пост стресові розлади, тому що, маючи розвинуту спроможність до несвідомого сприйняття інформації, інстинктивно вгадують для себе правильну поведінку або підбирають засоби лікування. Крім того, ця спроможність припускає адекватне ставлення до методів психокорекції і полегшує використання для лікування вправ і технік різноманітних методів саморегуляції, починаючи з аутотренінгу та закінчуючи таким методом «нетрадиційної медицини», як медитація.

Що стосується військовослужбовців з екстравертно-сенсорним та інтровертно-мисленим типом сприйняття, тут картина дуже гнітюча. Такі військовослужбовці приходили до психолога украй неохоче, після довгих умовлянь із боку членів своїх родин. Для них психолог ототожнювався з психіатром, пропозиція про візит до нього – з обвинуваченням у божевільлі. Вони «ні на що не скаржилися», віддавали перевагу терпіти мовчки і чекати поки «пройде само». Адаптивний соціально-психологічний тренінг важко застосовувався під час роботи з цією категорією військовослужбовців, тому що, може в силу культурних особливостей громадян України, менталітету, вони сприймали пропозицію бесіди або пропозицію стати учасником тренінгу як зазіхання на своє особисте життя і чиєсь прагнення «залізи в душу». Вправи і методики саморегуляції, що рекомендуються в межах адаптивного тренінгу, в 90% випадків сприймалися як марні фантазії та цікаві іграшки. Реакції військовослужбовців на подібні рекомендації були не адекватні, - здебільшого, це нерозуміння, страх і питання: «Навіщо?». Основним видом роботи, на який вони були «згодні», це індивідуальні і групові заняття: одержати результати тестування, прослухати популярну лекцію і нічого не робити самому.

Висновки. Таким чином, врахування особистісного типу сприйняття психологічної допомоги дозволяє практичному психологу внутрішніх військ вже на початковому етапі прогнозувати не тільки результативність проведення адаптивного соціально-психологічного тренінгу, але й поетапність використання вправ, що найбільш ефективні для конкретної особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вачков И.В. Психология тренинговой работы: Содержательные, организационные и методические аспекты ведения тренинговой группы [Текст] / И.В. Вачков. – М.: Эксмо, 2007. – 416 с. – (Образовательный стандарт).
2. Лебедева С.Ю. Сучасні проблеми впровадження психотренінгових технологій у діяльність МНС [Текст] / С.Ю. Лебедева, Я.О. Овсяннікова, І.О. Поляков, Д.С. Титаренко // Проблеми екстремальної та кризової психології. – Харків: УЦЗУ, 2008. - Вип. 5. - С. 95-100.
3. Лефтеров В.О. Психотренінгові тренінгові технології в органах внутрішніх справ [Текст]. Т.1. Методологія психотренінгу та його використання у професійно-психологічному розвитку персоналу, задіяного в екстремальних видах діяльності: Монографія / В.О. Лефтеров. – Донецьк: ДЮІ, 2007. – 242 с.
4. Лефтеров В.О. Психотренінгові тренінгові технології в органах внутрішніх справ [Текст]. Т.2. Психотренінг в ОВС: практичний досвід, організація проведення та перспективи подальшого впровадження: Монографія / В.О. Лефтеров. – Донецьк: ДЮІ, 2008. – 286 с.
5. Марасанов Г.И. Социально-психологический тренинг [Текст] / Г.И. Марасанов. – М.: Когито-центр, 2001. – 251с.
6. Спасенников В.В. Анализ и проектирование групповой деятельности в прикладных психологических исследованиях / В.В. Спасенников. – М.: Институт психологии РАН, 1992. – 162 с.

7. Тімченко О.В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція) [Текст] : дис.. доктора психол. наук / О.В. Тімченко. - Х., 2003. – 427 с.
8. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг [Текст]: учебное пособие / Л.Б. Шнейдер. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2004. – 600 с. – (Серия «Библиотека психолога»).
9. Cenin M. Podstawy teoretyczne stosowanych metod treningu psychologicznego [Текст] / М. Cenin // Acta Bratisl. Pr. Psychol. – 1990. – № 22. – С. 35-64.

УДК 159.9

Кучеренко Н.С. аспірант кафедри практичної психології Української інженерно-педагогічної академії

ДЕЯКІ ПІДХОДИ ДО ПРОГНОЗУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ УСПІШНОСТІ ФАХІВЦЯ ВИКОНУЮЧОГО ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

У статті проведено аналіз стану проблеми визначення професійної успішності виконання діяльності в особливих умовах в працях як вітчизняних, так зарубіжних дослідників. Визначені деякі протиріччя які виникають між властивостями фахівця і відносинами особистості в характеристиці здібностей, шляхи подолання цих протиріч, основні особливості прогнозування успішності діяльності з урахування професійно значущих властивостей і здібностей спеціалістів.

Ключові слова: професійна успішність, діяльність в особливих умовах, професійні здібності, надійність, система прогнозування успішності діяльності.

В статье проведен анализ состояния проблемы определения профессиональной успешности выполнения деятельности в особых условиях в трудах как отечественных, так и зарубежных исследователей. Определены некоторые противоречия, которые возникают между качествами специалиста и отношениями личности в характеристики способностей, пути преодоления этих противоречий, основные особенности прогнозирования успешности деятельности с учетом профессионально важных качеств и способностей специалистов.

Ключевые слова: профессиональная успешность, деятельность в особых условиях, профессиональные способности, надежность, система прогнозирования успешности деятельности.

Постановка проблеми. Одне з найважливіших питань психології праці в особливих умовах діяльності є питання залежності професійної успішності від здібностей працівника, розвиток професійно значущих властивостей. У вирішенні цих питань психологія праці спирається на теорію здібностей, розроблену такими психологами як Б. М. Теплов, С. Л. Рубінштейн, В. Н. Мясіщев, Б. Г. Ананьєв, А. Г. Ковальов та ін..

Поняття «успішність» є неоднозначним для оцінки успішності використовуються такі критерії як якість продукції, продуктивність праці, безпомилковість дій, пропускна здатності, рівень складності розв'язуваної

задачі тощо. Поряд із зазначеними показниками успішності слід враховувати і нервово-психічні затрати, необхідні для досягнення результату праці, вміння працівника застосовувати свої професійно значущі якості, досвід при виконанні діяльності в особливих умовах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проведені дослідження успішності виконання професійних функцій спеціалістами в особливих умовах діяльності показали неоднозначність вирішення цієї проблеми. Так, Є.А. Мілерян для оцінки успішності роботи спеціалістів вводить поняття «якість трудової діяльності», яке характеризується надійністю, ефективністю, гнучкістю і темпом роботи. При цьому надійність виражена стабільністю оптимального рівня працездатності в екстремальних умовах праці, за якою стоїть здатність працівника до економічної затрати сил і розподілу їх у часі.

Гнучкість проявляється в здібності фахівця своєчасно змінювати стратегію або засіб здійснення дій відповідно до змін умов праці її показником може бути швидкість зміни стратегій у відповідь на зміну ситуації. Під різнобічністю розуміється загальна кількість варіантів стратегії, прийомів і засобів здійснення дій, кожен з яких веде до досягнення поставленої мети праці. Основним показником різнобічності роботи є відсоткове відношення виявлених спеціалістом рішень задач до максимально можливої кількості варіантів рішень. Чим складніше діяльність, тим більше показників використовується для її оцінки, для визначення цього М.Д. Утюжніков запропонував шкалу професійної успішності за наступними рівнями - номінальним, потенційним, перспективним і оптимальним.

В.Н. Мясичев запропонував враховувати при оцінці успішності динаміку ставлення людини до праці - так відповідність ступеня розвитку індивідуально психічних властивостей високому рівню професійної успішності, дозволяє вважати цю властивість професійно значущою і віднести її до здібностей, котрими виступають і властивості, і відносини особистості.

В.С. Мерлін вважає, що від властивостей фахівця залежить не тільки ступінь успішності результатів діяльності, а і індивідуальні прийоми і засоби виконання, завдяки яким досягається успішний результат, ступінь подолання несприятливих і протидіючих умов при досягненні успішного результату, у зв'язку з цим В.С. Мерлін розрізняє в характеристиці здібностей дві сторони: кількісну - рівень здібностей, і якісну - своєрідність індивідуальних прийомів.

Б.Г. Ананьєвим визначено, що в якості передумов успішності будь-якої діяльності потрібно розглядати не просто суму необхідних властивостей, а певну структуру здібностей, їх «функціональний» склад, різне поєднання в них сенсомоторних, мнемічних, логічних, емоційно-вольових та інших компонентів, які нерівномірно і своєрідно розвиваються в різних видах діяльності. Пропонується при вивченні структури виходити з функціонального складу діяльності, що дозволяє здійснювати поелементне зіставлення професійно значущих властивостей і характеристик діяльності.

Виклад основного матеріалу. Проводячи аналіз успішності професійної діяльності в особливих умовах необхідно приділяти значну увагу виникаючим протиріччям між властивостями фахівця і відносинами особистості в

характеристиці здібностей, взаємозв'язки компонентів у структурі здібностей до діяльності можуть бути як позитивними, так і негативними, рівень здібностей може залежати від характеру зв'язків. Якщо властивості спеціаліста суперечать відносинам особистості, то рівень здібностей знижується і навпаки, коли протиріччя долаються досягається відповідність між властивостями спеціаліста, необхідними для даної діяльності, і позитивним ставленням до неї, рівень здібностей максимально підвищується. В.С. Мерлін визначає, що наявність суперечностей між можливостями людини її інтересами і відносинами особистості - необхідна умова розвитку здібностей. Рівень здібностей визначається ступенем вирішенням таких протиріч.

Подолання цих протиріч здійснюється різними шляхами. По-перше, при високому рівні мотивації, недостатньо виражена професійно значуща властивість може бути розвинена настільки, наскільки це необхідно для успішного виконання діяльності. По друге - компенсація недостатньо вираженої властивості іншою властивістю. Одні і ті ж професійні завдання можуть виконуватися за допомогою різних сполучень властивостей, тому що в професійній діяльності в особливих умовах бере участь цілісна особистість професіонала, а не окрема психічна функція. Тому багато в чому успішність професійної діяльності в особливих умовах залежить від індивідуального стилю діяльності фахівця, що визначається в сукупності прийомів і засобів діяльності, обумовлених певними властивостями особистості та сформовані як засіб пристосування до об'єктивних вимог. Поряд з компенсацією одних властивостей іншими можлива компенсація недостатньо виражених функцій за допомогою вмінь і навичок.

Усунення протиріч між можливостями фахівця і його інтересом до професії може здійснюватися одночасно або порізно, притому з різним ступенем усвідомлення, як у процесі професійної підготовки так і під час професійної адаптації. Однак не у всіх випадках протиріччя може бути розв'язне до кінця. Так, якщо в силу недостатнього розвитку якої-небудь властивості спеціаліст не в змозі домогтися задовольняючих його результатів діяльності, він знижує рівень своїх домагань до тих пір, поки досягнуті ним результати не приходять в більшу відповідність з його можливостями. Може статися так, що позитивне ставлення до діяльності змінюється на негативне. Іноді протиріччя розв'язується так, що замість не задовольняючого позитивного ставлення до даної діяльності формується позитивне ставлення до іншої діяльності, більш відповідної можливостям фахівця. Це можливо тільки тоді, коли спеціаліст усвідомлює, що причина його невдач не в зовнішніх обставинах і перешкодах, а в нестачі необхідних здібностей.

У реальних умовах професійної діяльності часто важко встановити, що лежить в основі успішності - здатності чи сформовані професійні вміння. Тому були визначені критерії, в якості котрих використовується перенесення високих результатів, досягнутих фахівцями, на нові завдання, подібних до розв'язуваних раніш, не послідовністю способів дії, а вимогами до психічних властивостей особистості. Ці критерії визначають, що успіх діяльності в особливих умовах залежить не тільки від знань, умінь і навичок, а і від

здібностей. Проте необхідно зазначити, що вміння та навички можуть бути дуже істотною умовою успіху діяльності, але вони недостатні для того, щоб визначити її творчий характер, що виражається в продуктивних прийомах і способах виконання. Навички можуть скривати відсутність тої, чи іншої властивості в структурі здібностей або замінювати її.

Наприклад, в професійній діяльності майбутніх офіцерів технічного профілю внутрішніх військ МВС України, які виконують діяльність в особливих умовах, є робочі пости і завдання, де для роботи необхідні різні властивості психіки. Тому для найкращого використання їх потенційних можливостей слід здійснювати підбір робочих постів і завдань, відповідних структурі професійних здібностей.

Прогнозування успішності професійної діяльності в особливих умовах з урахуванням психологічних показників має велике значення для оптимізації процесу навчання, організації індивідуального підходу і т. і. Але більш частіше прогнозування успішності діяльності проводиться з метою визначення придатності особистості до відповідного виду діяльності при професійному відборі. Психологічний відбір, як один з компонентів професійного відбору, передбачає вибір осіб на основі оцінки їх здатності виконувати діяльність в особливих умовах. Так, здійснюється оцінка здібностей, майбутнього фахівця, на основі безпосереднього вивчення кількісних і якісних показників в конкретному виді діяльності. Шляхом порівняння показників його продуктивності з відповідними показниками, а також критеріями оцінок, виконується характеристика і оцінка здібностей. В отриманій таким чином оцінці завжди містяться елементи прогнозу здібностей, тобто передбачуваний рівень їх прояву надалі. Але більше значення має завчасне прогнозування здібностей особистості ще при відборі до навчання в професійні навчальні заклади, в цьому разі прогнозування стає спеціальним завданням. Прогнозування здібностей характеризується наступними основними особливостями: роздільністю в часі етапу прогнозування від етапу практичного оволодіння даною діяльністю або виконання її, опосередкованими прийомами отримання інформації про здібності особистості тощо. Розробляючи прогноз можливої успішності професійної діяльності фахівця в особливих умовах діяльності не потрібно змішувати поняття «діагностика» і «прогнозування» здібностей, тому що отримані дані про стан або відносний рівень прояву певних психічних властивостей дослідник не повинен трактувати прямолінійно, як дані, що мають безпосереднє прогностичне значення, тоді як вони, лише, первинна діагностична інформація, яка вимагає спеціального відпрацювання, аналізу та узагальнення. Тільки після цього вона може бути інтерпретована і представлена у формі прогнозу здатності до відповідного виду діяльності.

Виходячи з цього процедура дослідження професійно значущих властивостей та здібностей яка використовується при професійному відборі до діяльності в особливих умовах повинна відповідати таким вимогам, як прогностичність, надійність, диференційованість методик. Методики, які застосовуються при прогнозуванні, повинні дозволяти досліджувати ті властивості особистості, які є професійно-важливими для діяльності в

особливих умовах, та виявлені в результаті її професіографічного аналізу, проводиться, по можливості, в стандартних умовах, не потребувати спеціальної, довготривалої підготовки досліджуваних тощо. Одним з найважливіших умов успішного проведення діагностичної процедури є створення позитивного відношення до неї, з цією метою пояснюють сенс і значення дослідження, указують на зв'язок його з життєвою метою, можливими професійними досягненнями.

Прогнозування успішності виконання професійних функцій являє собою формування прогнозу індивідуальної поведінки фахівця при виконання діяльності в особливих умовах, для цього повинна бути розроблена система прогнозування успішності діяльності яка включає наступні етапи:

- психологічний аналіз діяльності - вихідними при цьому є професійні вимоги, які пред'являються до структури психічних властивостей, розробка критеріїв для судження про точність зроблених прогнозів;

- підбір та розробка методів отримання інформації про професійно-значущі властивості. При конструюванні тестових методик застосовують два основних підходи – аналітичний та синтетичний. При аналітичному підході виокремлюється вивчення окремих психічних властивостей. До другого підходу відносяться методичні прийоми, засновані на імітації або створенні спрощених моделей цілісної діяльності та окремих її структурних елементів.

Оптимальна конструкція діагностичних методик повинна поєднувати аналітичні і синтетичні методики і, давати можливість досліджень індивідуального взаємозв'язку досліджуваних властивостей. Зазначеним вимогам найбільшою мірою задовольнятимуть методики комплексного характеру;

- вибір або розробка критерію об'єктивної міри успішності діяльності. Підбір показників, які будуть використовуватися в якості критерію, здійснюється на основі психологічного аналізу діяльності і вони повинні відповідати наступним вимогам: адекватність цілям системи прогнозування, використання показників, що характеризують успішність діяльності в найбільшому її розумінні, застосування декількох показників з виділенням провідної або узагальнюючої оцінки успішності. Таким чином, критерій являє собою те, що повинно бути передбачено.

- розробка правил перетворення вихідної інформації в інтегральну діагностичну оцінку - уточнюються прийоми отримання вихідної інформації, здійснюється вибір або адаптація статистичного алгоритму, від якого залежить повнота і раціональність використання отриманої за допомогою різних методів інформації;

- завершальним етапом розробки системи прогнозування є визначення її валідності – того, наскільки добре система працює, як виконує те, для чого призначена. Цей етап є контрольним випробуванням системи. Знання валідності системи прогнозування дозволяє оцінити її з точки зору прийнятності для практичного використання. На підставі отриманої оцінки можна зробити висновок про необхідність внесення в систему змін, що підвищують її прогностичну ефективність.

Висновки. Необхідно визначити, що формування прогнозу успішності проходить кілька стадій. Так за допомогою інформативних методик отримують інформацію про структуру особистості, потім отриману інформацію представляють у вигляді значень інформативних показників, які в подальшому об'єднуються в один інтегративний і на решті на заключному етапі здійснюється його перетворення в прогноз. Оцінку успішності професійної діяльності особистості в особливих умовах діяльності потрібно розглядати відповідно до її розвитку при цьому необхідно визначити, якому етапу розвитку здібностей відповідає їх діагностична оцінка, і на цій основі в подальшому робити її корекцію.

Можна припустити, що найбільша ефективність системи прогнозування в цілому може бути досягнута при взаємозв'язку діагностичної інформації першого і другого порядків. Використання діагностичної інформації другого порядку покликане надати системі прогнозування в певній мірі особистісний, структурний та динамічний характер. Практично це здійснюється шляхом запровадження обґрунтованих поправок в індивідуальні діагностичні оцінки.

Таким чином, необхідно відзначити, якщо різноманітні способи підвищення рівня професійно значущих властивостей особистості виявляються недостатніми для досягнення професійної успішності у зв'язку з високими вимогами до психічних властивостей фахівця котрий виконує діяльність в особливих умовах, виникає необхідність в професійному психологічному відборі, який буде ефективний лише в тому випадку, якщо йому передують психологічне вивчення діяльності і розробка системи діагностики і прогнозування успішності виконання професійних функцій спеціалістом, що і буде предметом наших подальших досліджень

ЛІТЕРАТУРА

1. Барко В.І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект): Монографія. - К.: Ніка-Центр, 2002. - 296 с.
2. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности: Учеб. пособ. - М., 2001. - 511 с.
3. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Теорія і практика професійного психологічного відбору. — Київ: Ніка-Центр, 2006. — 536 с.
4. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Ніка-Центр, 2006. - 580 с.
5. Кремень В.Г., Костицький М.В., Максименко С.Д., Сафін О.Д. Психология професійної діяльності офіцера. Підручник. - Хмельницький: видавництво Акадумії ПВУ, 1999. - 488 с.
6. Маклаков А.Г. Профессиональный психологический отбор персонала. — СПб., 2008. — 480 с.
7. Рыбников В.Ю. Психологическое прогнозирование надежности деятельности специалистов экстремального профиля. — СПб., 2000. — 152 с.

Кучеренко С.М., к. психол. н., доцент кафедри прикладної психології НУЦЗУ

ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ ЯК ОДНА З ОСНОВНИХ СКЛАДОВИХ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦІАЛІСТІВ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

У статті проведено аналіз стану проблеми вивчення психологічної готовності, розкриваються основні підходи, які сприяють підвищенню ефективності формування психологічної готовності фахівців до діяльності в особливих умовах, даються деякі рекомендації до організації та проведення дослідження в цьому напрямку.

Ключові слова: психологічна готовність, діяльність в особливих умовах, професійна мотивація, емоційні стани.

В статті проведено аналіз стану проблеми вивчення психологічної готовності, розкриваються основні підходи, які сприяють підвищенню ефективності формування психологічної готовності фахівців до діяльності в особливих умовах, даються деякі рекомендації до організації та проведення дослідження в цьому напрямку.

Ключевые слова: психологическая готовность, деятельность в особых условиях, профессиональная мотивация, эмоциональные состояния.

Постановка проблеми. Психологічна готовність до діяльності - це складний прояв особистості. Її вивченням займалися багато дослідників, які по-різному трактують вказану готовність. Н.Д. Левітов визначає психологічну готовність як тимчасову готовність і працездатність, Е.П. Ільїн - як оптимальний робочий стан, В.Н. Пушкін - як готовність до екстремальної діяльності, пильності, А.Ц. Пуні - як стан психологічної готовності до змагання і т.д. Різноманітне тлумачення психологічної готовності обумовлене складністю психологічної структури діяльності людини і різноманітними теоретичними підходами дослідників. Проведені численні дослідження показали, що психологічна готовність виражає сукупність інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових сторін психіки людини в їх співвідношенні з зовнішніми умовами та вирішуваними завданнями.

Для успішної підготовки спеціаліста до діяльності в особливих умовах потрібен психологічний аналіз, її структури і функцій у співвідношенні з мотиваційною сферою особистості. При цьому особлива увага звертається на те, що структуру психологічної готовності необхідно розглядати в зіставленні з тим, яку діяльність буде здійснювати людина - виконавчу або творчу. Системно-діяльнісний підхід до вивчення індивідуальності визначає те, що аналіз професійної діяльності людини складається з виділення дій і операцій, що входять до її структури, виявлення динаміки діяльності, визначення засобів контролю діяльності, певної мотивації. Індивідуальні особливості особистості зумовлюють стиль діяльності. Визначення готовності до професійної діяльності засновано на оцінці професійно важливих властивостей людини, що виявляються при зіставленні показників властивостей із показниками критеріїв, що визначають успішність професійної діяльності. Подібний підхід дозволяє

обґрунтовано вибрати методи визначення психологічної готовності людини до професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розкриття проблеми психологічної готовності спеціаліста до діяльності в особливих умовах потребує визначення того: як виникають і розвиваються професійні наміри, як вони реалізуються в діяльності, які чинники їх визначають /Є.О. Климов, К.К. Платонов, С.Л. Рубінштейн та ін./. Дуже важливою є мотивація професійної діяльності. Вивченням цих питань займалися такі дослідники, як І.А. Васильєв, Б.І. Додонов, О.К. Дусавицький, Б.А. Душков, В.І. Ковальов, Т.М. Щеглов та інш. Виявлення особливостей мотиваційної сфери особистості як у професійній діяльності, так і поза нею, дозволяє визначити, наскільки психологічно готова людина виконувати професійні функції на підприємстві, а також створювати ситуацію контрольованого розвитку особистості.

У визначенні психологічної готовності фахівця відіграє величезну роль урахування індивідуальних стилів професійної діяльності, що потребує застосування різноманітних критеріїв успішності діяльності, а відповідно і різноманітних методик їх визначення. При цьому необхідно враховувати динамічність критеріїв, пов'язану зі змінами в психофізіологічній і психологічній структурі діяльності як у процесі навчання, так і при набуванні професійного досвіду. Отже, визначення психологічної готовності особистості до професійної діяльності в різні періоди навчання і безпосередньо у діяльності здійснюється за допомогою різноманітних методик.

Проте глобальне визначення психологічної готовності людини до професійної діяльності, на думку багатьох авторів /М.І. Дьяченко, Л.А. Кандилович, Є.О. Климов, Т.В. Кудрявцев та ін./, є недостатньо ефективним, тому що показники, які визначають успішність професійної діяльності, залежать не від одного, а від комплексу чинників. Отже, кожний чинник необхідно визначати окремо, а висновок про психологічну готовність людини виконувати професійні функції повинен бути зроблений на основі комплексного підходу до визначення зазначених чинників.

Виклад основного матеріалу. Ускладнення техніки і технології, соціальні зміни висувають все більш високі вимоги до виконання спеціалістом професійних функцій в особливих умовах діяльності. Фахова діяльність особистості спонукається декількома мотивами, що складають певну структуру. У процесі освоєння діяльності структура мотивів змінюється, що обумовлює динаміку професійної спрямованості. Процес переходу навчально-професійної діяльності на рівень практичної професійної діяльності здійснюється найбільш оптимально тоді, коли усередині навчально-професійної діяльності будуть сформовані мотиви, адекватні реальній професійній діяльності.

Наші спостереження свідчать, що існуючі в професійному навчальному закладі засоби навчання мало сприяють інтелектуальному розвитку і творчому ставленню до навчання і праці. У свою чергу, розвиток соціальних і пізнавальних мотивів, навчання раціональним прийомам вирішення технічних задач дозволяє прискорити розумовий розвиток особистості, створити сприятливі умови для розвитку технічного і технологічного мислення.

Розвиток цих типів мислення є одним з основних факторів, що забезпечують формування психологічної готовності спеціалістів до професійної діяльності. Перед дослідниками стоїть також завдання виявлення специфіки індивідуальних особливостей мислення особистості, рівня розвитку мислення, труднощів, що виникають у особистості в процесі розумової діяльності.

Визначити психологічну готовність до діяльності в процесі навчання - це значить мати підстави і можливості робити висновок про наявність не тільки сформованих уявлень з ряду тем і розділів навчальних предметів, але і засобів реалізації їх на практиці. Вирішення цієї нагальної проблеми вимагає забезпечити формування професійного мислення, саморегуляції мотиваційної сфери особистості, уміння актуалізувати минулий досвід і не тільки мати відповідні знання, але і застосувати їх щодо нових умов.

Зміни, що відбуваються на сучасному виробництві, потребують від особистості такої психологічної готовності до діяльності, яка б дозволила включитися в реальний виробничий процес без додаткової підготовки з урахуванням нових соціальних і професійних вимог. Визначення психологічної готовності до професійної діяльності спеціалістів необхідно здійснювати безпосередньо в професійному навчальному закладі, з урахуванням структури психологічної готовності спеціалістів певного профілю діяльності. При цьому необхідно, здійснюючи навчально-професійний процес, знайомити студентів із психологічними особливостями їхньої майбутньої діяльності, визначати її позитивні і негативні сторони. Важливими умовами є визначення відповідності схильностей і спроможностей студентів характеру професії, удосконалювання професійно важливих якостей особистості, що дозволить забезпечити успішність їхньої майбутньої діяльності. Проведені спостереження показують, що в людей працюючих у складних умовах внаслідок усвідомлення певних труднощів є присутнім постійна готовність до дій, яка не завжди являється усвідомленою. Дана висока готовність до здійснення необхідних функцій і являється однією із необхідних умов надійності людини при виконанні професійної діяльності.

Різноманітні види відмов, аварій, інші несподіванки і непередбачені обставини виникають у процесі трудової діяльності людини, і здатність бути готовим до швидких дій у даних ситуаціях являється однією з умов адаптації людини до складних умов праці. Психологічний стан особистості буде стійким, якщо вона має впевненість у надійності експлуатованих технічних систем, необхідні знання, вміння і навички дії в екстремальних умовах. Проведений психологічний аналіз показав, що добре підготовлені професіонали не розглядають виникаючі складності як щось непоправне, і ставляться до них як до поправних ситуацій. Вони можуть швидко перебудувати психічну діяльність під час виниклої емоційної напруги, що пред'являє високі вимоги нервовим процесам, емоційно-вольовій сфері особистості. При виникненні непередбачених різноманітних обставин у них активізуються психічні процеси, виникають емоції стенічного характеру, як відповідь на виниклу небезпечну ситуацію. Стенічні емоції посилюють вольову активність людини, підвищують її можливості при виконання складних фахових дій, у відмінності від

астенічних, які знижують організацію діяльності, активності, викликають ослаблення волі. Професіонал же високого рівня повинний уміти витиснути зі своєї психіки страх перед можливою невдачею при виконанні трудових дій, бути готовим виконувати певні з них на автоматичному рівні без урахування виниклої небезпеки, для досягнення поставленої мети - оптимального виходу зі складної ситуації. Готовність до здійснення професійних функцій у складних умовах, активізація процесів мислення, пам'яті багато в чому обумовлені любов'ю людини до своєї професії, цілеспрямованістю при здійсненні трудових дій, що викликає в неї стан радості і задоволення.

Виникаючі стеничні емоції показують наявність в особистості певних установок, моральних якостей, уміння зібратися і діяти адекватно умовам, що змінюються, грамотно реалізовувати прийняті рішення. Проте при підготовці людини до фахової діяльності не можна переоцінювати роль емоційно-вольової сфери, тому що навантаження, що лягає на психіку людини може викликати нестійкість психічної діяльності. Постійна напруга, викликана здійсненням професійної діяльності людиною, може викликати як стани тривожності, так і розвиток неврозу або психозу.

Проведені дослідження показують, що далеко не кожна людина може продуктивно працювати в складних трудових ситуаціях. У одних навіть незначні, короточасні труднощі викликають порушення психічних функцій, в інших же вони виникають лише при тривалому впливі особо сильних стресових чинників. Емоційна нестійкість може виникнути й у людей діяльність, котрих не викликає значних психічних напруг. Психічна нестійкість може бути викликана різноманітними порушеннями в режимі праці і відпочинку людини, різноманітними потрясіннями, що заподіюють травму психіці і т.і.

Особливо чітко емоційна нестійкість виявляється в екстремальних умовах. Прояви даного стану можуть бути самих різноманітних форм. Так, може відбуватися уповільнення розумових процесів, утруднене прийняття рішень, пов'язаних із певними судженнями й умовиводами, з'являється метушливість у діях, прискорення серцебиття, переривчастий подих, заціпеніння, порушення сприйняття часу, виникає розгубленість, яка викликає помилкові дії, що збільшують складну ситуацію. Виконання професійних функцій набуває одноманітний характер, дії можуть повторюватися значну кількість раз без переходу на більш високий якісний рівень.

Окремі експерименти показали, що мовний чинник має величезне значення для виникнення емоційної нестійкості. Так, розпорядження, віддане в різкій формі, може викликати розгубленість у людини і змусити учинити помилку у фахових діях. На ранніх етапах підготовки відповіді словесна уява може виступати в ролі підтримки, але коли відповідь уже сформована, уведення словесної перешкоди може загальмувати психічну діяльність людини, викликати неясність свідомості, емоційну напруженість.

Дослідження показують, що рівень емоційної стійкості пов'язаний з індивідуальними особливостями нервової системи, люди в яких переважає процес гальмування над процесом збудження або в котрих немає достатньо

сильного процесу збудження, не зможуть себе проявити в складних умовах адекватно подіям, що відбуваються. На виникнення емоційної напруженості значний вплив надають порушення в режимі сону і пильнування людини, перевтома, невирішені конфліктні ситуації. Отже, індивідуально-психологічні особливості особистості, функціональні психофізіологічні стани визначають особливості емоційної стійкості людини під час діяльності в складних трудових умовах. А несприятливі обставини можуть призвести до значних психічних порушень, аж до захворювання.

При виконанні професійних функцій у складних умовах в організмі людини відбуваються певні зміни, що змушують жертвувати деякими функціями для збереження найбільше важливих. Можливі деякі варіанти: збереження високого рівня адаптації до сформованих умов, при одночасній втраті функцій менше важливих для зберігання життєздатності організму; порушення високого рівня адаптації з переходом на більш низький; сполучення першого і другого варіантів.

Фахівець повинний бути підготовлений до того моменту, коли стандартні умови трудової діяльності можуть зазнати зміни і професійні дії потрібно буде здійснювати в складних, а можливо й екстремальних ситуаціях. Чим ближче гадана позаштатна ситуація, тим більше у людини різноманітних переживань, може відбуватися уповільнення перебігу часу, порушується сон, відбувається розумове програвання необхідних дій при виникненні складних моментів, передбачення можливих наслідків, що викликає сильну психічну напруженість у людини. Особливий вплив на рівень психічної напруженості надає інформаційна невизначеність особистості. У умовах недостатності необхідної інформації у людини виникають негативні емоції.

Так само особистість відчуває утруднення в розумінні що відбувається, викликане неправильною оцінкою тимчасових інтервалів виконуваних дій, для неї характерна неадекватність сприйняття навколишньої дійсності, порушується логічність і послідовність мислення, припускаються помилки у виборі послідовності необхідних операцій, що створює умови для здійснення людиною дій не відповідних реальній ситуації.

Під час подолання непередбачених ситуацій людина, знаходячись у стані психічної напруги, вольовим зусилля придушує виникаючі емоції, одержує надлишкові зведення, усувається інформаційна невизначеність, а на завершальному етапі відбувається зняття гальмуючого впливу кори на підкірку і індуціювання в ній збудження. Створюється стан емоційного вирішення, що виражається у виникненні позитивних емоційних переживань, у підвищеній руховій активності і т.і. Якщо ж аналогічні ситуації виникають неодноразово, людина одержує повну інформацію про особливості дії в них, набуває впевненості в слушності своїх дій, що дозволяє стенизувати емоційні реакції. На кожний із перерахованих етапів значний вплив надає мотивація діяльності особистості, особливості досягнення поставленої мети, ціннісні орієнтації.

Висновки. Недостатня теоретична і методична розробленість даної проблеми, відсутність комплексного підходу до її дослідження не дозволяли досі подолати суперечність між засобами контролю якості підготовки

спеціалістів і підходами щодо визначення їхньої психологічної готовності до професійної діяльності на виробництві.

Вивчення мотиваційної сфери майбутніх фахівців показує, що існуюча система навчання в професійному навчальному закладі не забезпечує умов для розвитку професійної мотивації. Професійне навчання в вищому навчальному закладі не завжди веде до формування у курсантів та студентів мотивації, адекватної професійній діяльності. Отже, процес підготовки майбутнього спеціаліста повинен включати індивідуальний підхід у навчанні, з урахуванням як загальних мотивів, так і мотивів професійної діяльності. Необхідно розробляти методи, які дозволять здійснювати формування професійної мотивації особистості, а також використовувати мотиви, які мають студенти на початку професійного навчання.

Дослідження показали, що існуючий навчально-професійний процес в основному спрямований на формування виконавчих умінь і навичок. Формуванню загальних інтелектуальних умінь, технічного і технологічного мислення, тобто таких елементів психологічної готовності, котрі необхідні для успішного здійснення професійних функцій спеціалістами, не приділяється достатньої уваги. Аналіз проведених психологічних експериментів, також дозволяє говорити про те, що рівень емоційної стійкості залежить багато в чому від можливостей адаптації особистості на всіх етапах виниклої екстремальної ситуації, які у свою чергу визначаються якістю фахової підготовки до діяльності в реальних умовах. У процесі навчання людина одержує знання, що дозволяють їй усвідомити особливості можливих складних ситуацій, які створюються в її професійній діяльності, опановує необхідними навичками. Виходячи з вище розглянутого очевидно, що одним із критеріїв оптимального виконання професійних функцій спеціалістом в складних ситуаціях, тобто на етапах підготування до неї, безпосередньо здійснення визначених дій, вихода із неї, являється її емоційна стійкість.

Практика свідчить, що психологічно готові до здійснення професійної діяльності не тільки курсанти та студенти, атестовані на «добре» і «відмінно», але також атестовані на «задовільно». Тому при визначенні їх готовності до діяльності на виробництві необхідно враховувати не тільки академічну успішність, але і психологічну готовність до різних аспектів професійної діяльності в особливих умовах. Така готовність визначається характером мотивації, рівнем сформованості технічного і технологічного мислення, комунікативними та організаторськими здібностями. Визначення такої готовності дозволить представникам підприємств здійснювати цілеспрямований відбір випускників, а самі випускники зможуть швидко і без додаткової підготовки адаптуватися в цих організаціях до виконання різних форм роботи у виробничих колективах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варій М.Й., Козир М.М., Коваль М.С. Військова психологія і педагогіка: посібник /За аг. ред. М.Й. Варія. - Львів: вид-во «Сполом», 2003. - 624 с.

2. Василюк Ф.Е. Психология переживания: Анализ преодоления критических ситуаций. - М.: Изд-во МГУ, 1984. - 200с.
3. Волович В.Г. Человек в экстремальных условиях природной среды. - М.: Мысль, 1980.- 190с.
4. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А., Пономаренко В.А. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях: психологический аспект. - Минск: Изд-во БГУ, 1984.- 207с.
5. Екстремальна психологія: Підручник / За заг. ред. проф. О.В.Тімченка - Х.: УЦЗУ, 2007. - 502 с.
6. Крайнюк В.М. Психологія стресостійкості особистості: Монографія. - К.: Ніка-Центр, 2007. - 432 с.
7. Пономаренко В.А., Дьяченко М.И. и др. Готовность к деятельности в направленных системах: Психологический аспект. - Минск, 1985.- 200 с.

УДК 159.9

Кушніренко К.О. аспірант кафедри Київського національного торговельно-економічного університету

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ПСИХОДІАГНОСТИЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІОГРАФІЇ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦІАЛІСТІВ БАНКІВСЬКОЇ СФЕРИ

У статті представлені методичні підходи психодіагностичного інструментарію вивчення психологічних особливостей професіографії діяльності спеціалістів банківської сфери. Описані основні етапи дослідження даної тематики, особливості їх проведення та часові межі дослідження. З'ясовано та описано комплекс психодіагностичних методик для вивчення особливості діяльності спеціалістів банківської сфери.

Ключеві слова: методика, метод, психодіагностичний інструментарій, комплекс, діяльність, спеціалісти, банківська сфера.

В статье представлены методические подходы психодиагностического инструментария изучения психологических особенностей профессиографии деятельности специалистов банковской сферы. Описаны основные этапы исследования данной тематики, особенности их проведения и временные рамки исследования. Выяснено и описано комплекс психодиагностических методик для изучения особенности деятельности специалистов банковской сферы.

Ключевые слова: методика, метод, психодиагностический инструментарий, комплекс, деятельность, специалисты, банковская сфера.

Постановка проблеми. Актуальність вивчення психологічних особливостей діяльності спеціалістів банківської сфери обумовлено зростанням потреби банківських структур у хороших спеціалістах, оскільки конкуренція між банками зростає з кожним днем, усі банки пропонують приблизно однакові процентні депозитні та кредитні відсотки, таким чином, саме завдяки професійності та психологічній відповідності працівника певній посаді банк

стає конкурентно спроможним, конкурентно стійким. (Максименко С.Д., Мазаракі А.А., Корольчук М.С, Крайнюк В.М., Карамушка Л.М., Філь О.А., Бодров В.А., Зеєр Е.Ф., Клімов Є.А., Сушко Н.М., Данілічева Н.А., Гаврилов М.М, Чіжов Н.А.).

Під час розгляду теоретико-методологічних передумов і методик дослідження психологічних особливостей професіографії діяльності спеціалістів банківської сфери ми керувалися сформованим у сучасній психології рівнем розуміння її наукової методології, насамперед загальною методологією як діалектичним підходом до явищ дійсності; частковою методологією як сукупністю методологічних підходів і принципів, що застосовують у психології стосовно досліджуваної проблеми; методологією як сукупністю конкретних методичних прийомів психологічного дослідження [1; 2; 3; 4].

Мета статті: представити методичні підходи психодіагностичного інструментарію вивчення психологічних особливостей професіографії діяльності спеціалістів банківської сфери.

Завдання: з'ясувати комплекс психодіагностичних методик для вивчення психологічних особливостей професіографії діяльності спеціалістів банківської сфери.

Виклад основного матеріалу. Дослідження психологічних особливостей професіографії діяльності спеціалістів банківської сфери передбачає наступні етапи:

- обґрунтування програми дослідження (постановка проблеми, визначення об'єкта і предмета дослідження), вивчення теоретичних аспектів, аналіз літератури, збір необхідної інформації з проблеми дослідження;
- визначення психодіагностичного інструментарію методів та методик дослідження, для безпосереднього проведення емпіричної частини роботи;
- обробку результатів (кількісну й аналітичну обробку отриманих даних), визначення ефективності застосування психокорекційної програми, формулювання висновків і рекомендацій.

Перший етап дисертаційної роботи полягає у розробці програми дослідження (постановка проблеми, визначення об'єкта та предмета дослідження), вивчення теоретичних аспектів, аналіз літератури, збір необхідної інформації з проблеми наукового пошуку.

На другому етапі обґрунтовано методи та методики дослідження і комплексну модель емпіричного дослідження психологічних особливостей професіографії діяльності спеціалістів банківської сфери та проводиться емпірична частина роботи .

Другий етап дослідження проводиться безпосередньо із працівниками банку «Київська Русь», які безпосередньо працюють з клієнтами. Дослідження дає змогу вивчити особливості діяльності спеціалістів банківської сфери.

Третій етап включає обробку та аналіз отриманих результатів дослідження, написання тексту дисертації, формулювання висновків і рекомендацій.

Така організація дослідження відповідає меті та завданням роботи, основні етапи якої відображено у таблиці 1.

Для успішного проведення психодіагностичного дослідження здійснено обґрунтування та підбір адекватних методик.

Значну роль у вирішенні проблеми діагностики професійної діяльності спеціалістів банківської сфери займає розробка адекватних методів її діагностики.

Таблиця 1

Етапи, завдання та обсяг досліджень

№ з/п	<i>Етапи та завдання дослідження</i>	Кількість учасників експерименту
I.	1. Підготовчий (2012–2013 рр.). Здійснити теоретичний аналіз сучасної психологічної літератури стосовно психологічних особливостей професіографії діяльності спеціалістів банківської сфери.	
II.	Емпіричний: (2013–2014 рр.). 2. Обґрунтувати психодіагностичний інструментарій дослідження . 3. Розробити концептуальну модель емпіричного дослідження особливостей діяльності спеціалістів банківської сфери . 4. Визначити портрет ідеального працівника за рахунок експертної оцінки.	200 працівників
III.	Завершальний (2014–2015 рр.). 5. Узагальнити результати теоретичного та емпіричного дослідження.	
	Всього обстежено:	200

У нашому дисертаційному дослідженні ми дотримуємось принципів психодіагностики системної професіографії – принцип комплексності, цілеспрямованості, особистісного підходу, надійності, диференціації, перспективності й реальності. Такий підхід дає змогу розробити концептуальну модель емпіричного дослідження [1; 2; 4].

В наш час існує велика кількість методик, які дають змогу оцінити когнітивну, комунікативну, емоційно-вольову та мотиваційну сферу особистості, але відсутній інформативний блок методів для дослідження професійної діяльності спеціалістів банківської сфери.

Ґрунтуючись на результатах теоретичного аналізу дослідження актуальними для розв'язання наукового завдання щодо з'ясування психологічних особливостей професіографії діяльності спеціалістів банківської сфери визначено комплекс методик для дослідження індивідуально-психологічних властивостей, емоційно-вольової саморегуляції, мотиваційної,

когнітивної та комунікативної сфер обстежуваних протягом професійної діяльності.

Щодо вибору методик для проведення нашого дослідження, то в роботі використовувались найбільш валідні, інформативні, та репрезентативні, компактні за часом та технікою виконання методики, які зарекомендували себе при проведенні аналогічних досліджень як надійні та інформативні [1; 3; 4].

При підготовці набору діагностичних методик враховувалась необхідність характеристики надійності, які і зумовили вибір психологічного інструментарію.

Рівень суб'єктивного контролю визначали за методикою розробленою Є.Ф. Бажаним та іншими на основі шкали локусу контролю Дж. Роттера. Ціннісні орієнтації за методикою М. Рокича. Спрямованість особистості за допомогою орієнтаційної анкети, вперше опублікованої Б. Бассом у 1967 р. За допомогою методики «Діагностика самооцінки та рівня домагань» Дембо – Рубінштейн в модифікації Прихожан визначається середня міра рівня домагань і самооцінки людини; визначається ступінь диференційованості рівня домагань і самооцінки. Індивідуально-психологічні особливості з'ясували за допомогою особистісного опитувальника Айзенка та 16-ти факторного особистісного опитувальника Р.Б. Кеттела. Методика діагностики рівня соціальної фрустрованості Л.І. Вассермана (модифікація В.В. Бойко) дає змогу дослідити ступень незадоволення особистості соціальними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності. Мотиваційну сферу особистості вивчали за допомогою методики «Професійна мотивація».

Використані методики за обсягом дослідження приведено у табл. 2

Таблиця 2

Методики досліджень

№ з/п	Назва методики	Кількість досліджень
1.	Методика дослідження рівня суб'єктивного контролю (розроблена Є.Ф. Бажаним на основі шкалі локусу контролю Дж. Роттера)	200
2.	Методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич)	200
3.	Методика «Спрямованість особистості» на основі анкети Б. Басса.	200
4.	Методика «Діагностика самооцінки та рівня домагань» (Дембо-Рубінштейн в модифікації Прихожан)	200
5.	Особистісний опитувальник Айзенка	200
6.	16-ти факторний особистісний	200

	опитувальник Р.Б. Кеттела	
7.	Методика «Діагностика рівня соціальної фрустрованості» (Л.І. Вассермана в модифікації В.В. Бойко)	200
8.	Методика «Професійна мотивація»	200

У кожній із названих методик виділено найбільш інформативні показники, що мають специфічну інтерпретаційну спрямованість.

Наразі зазначимо, що залучення в методичний апарат дослідження надійності конкретних методик, здійснюється з урахуванням багатьох критеріїв, серед яких: концептуальна обґрунтованість, висока валідність, психометрична надійність, можливість співставлення отриманих результатів з результатами інших авторів [1; 3; 4]. Надійність вимагає, щоб критерій був стабільним, стійким і суттєво не відхилявся від одного дослідження до другого. Валідність показує, чи дійсно досліджений показник вимірює явище, яке нас цікавить. Зазначені вимоги обумовили вибір наступних методів і методик обстеження, збору психологічної й соціально–психологічної інформації.

Цікавим та актуальним для нашого дослідження є блок методик для дослідження психологічних особливостей професіографії діяльності спеціалістів банківської сфери.

Дослідження суб'єктивного контролю розроблений Є.Ф. Бажіним та ін. на основі шкали локусу контролю Дж. Роттера [3].

Методика дослідження дозволяє порівняно швидко й ефективно визначити рівень сформованості суб'єктивного контролю як в однієї, так, водночас, і в кількох осіб. Кожного досліджуваного належить забезпечити індивідуальним текстом опитувальника і бланком для відповідей з нумерацією тверджень, яка відповідає тексту опитувальника. Методика містить 44 запитання.

Локус контролю – це характеристика вольової сфери людини, яка відображає її нахил приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім силам або власним здібностям і зусиллям. Приписування відповідальності за результати своєї діяльності зовнішнім силам називається екстернальним, або зовнішнім, локусом контролю, а приписування відповідальності власним здібностям і зусиллям – інтернальним, або внутрішнім, локусом контролю.

Таким чином, можливі два полярних типи особистостей залежно від локалізації контролю: екстернальний та інтернальний. Будь-якій людині властива певна позиція на континіумі від екстернального до інтернального типу.

Методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокіча) [3].

Система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості і складає основу її відносин до навколишнього світу, до інших

людей, до себе самої, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності, основу життєвої концепції і «філософії життя».

Найбільш поширеною в даний час є методика вивчення ціннісних орієнтації М. Рокича, заснована на прямому ранжуванні списку цінностей. Методика М. Рокича була адаптована в 70-і рр. А. Гоштаутасом, А.А Семеновим і В.А. Ядовим в СРСР. У процесі адаптації список термінальних цінностей був істотно змінений – частково з культурних, частково з політичних причин.

М. Рокич розрізняє два класи цінностей:

термінальні – переконання в тому, що кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути;

інструментальні – переконання в тому, що якийсь образ дій або властивість особистості є кращим в будь-якій ситуації.

Цей поділ відповідає традиційному поділу на цінності - цілі і цінності - засоби.

Респонденту пред'являють два списки цінностей (по 18 у кожному) або на аркушах паперу в алфавітному порядку, або на картках. У списках досліджуваний присвоює кожній цінності ранговий номер, а картки розкладає по порядку значимості.

Методика визначення спрямованості особистості на основі анкети Б.Басса, яка була вперше опублікована у 1967 році [5].

Анкета складається з 27 пунктів - суджень, для кожного з яких можливі три варіанти відповіді, що відповідають трьом видам спрямованості особистості. Респондент повинен вибрати одну відповідь, що найбільше виражає його думку або відповідає реальності, і ще один, який, навпаки, найбільш далекий від його думки або ж найменш відповідає реальності. Відповідь «найбільше» одержує 2 бали, «найменше» – нуль. Невибрана відповідь – 1 бал. Бали, набрані за всіма 27 пунктами, підсумовують для кожного виду спрямованості окремо.

Спрямованість особистості – це сукупність стійких мотивів, поглядів, переконань, потреб та устремлінь, що орієнтує людину на певну поведінку і діяльність, досягнення щодо складних життєвих цілей. Спрямованість завжди соціально обумовлена і формується в онтогенезі в процесі навчання і виховання, виступає як властивість особистості, що виявляється у світоглядній, професійної спрямованості, у діяльності, пов'язаної з власним захопленням, заняттям чим-небудь у вільний від основної діяльності час. За допомогою методики виявляють такі спрямованості:

1. Спрямованість на себе (Я) – орієнтація на пряму винагороду й задоволення безвідносно до роботи й співробітників, агресивність у досягненні статусу, владність, схильність до суперництва, дратівливість, тривожність

2. Спрямованість на спілкування (ОС) – прагнення за будь-яких умов підтримувати відносини з людьми, орієнтація на спільну діяльність, але часто на шкоду виконанню конкретних завдань або наданню щирої допомоги людям, орієнтація на соціальне схвалення, залежність від групи, потреба в прихильності й емоційних відносинах з людьми.

3. Спрямованість на роботу (Д) – зацікавленість у вирішенні ділових проблем, виконання роботи якнайкраще, орієнтація на ділове співробітництво, здатність відстоювати в інтересах справи власну думку, що корисно для досягнення спільної мети.

Методика діагностики самооцінки та рівня домагань Т.В. Дембо – С.Я. Рубінштейн в модифікації А.М. Прихожан [5]. Кожна людина оцінює свої здібності, можливості, характер тощо. Рівень розвитку кожної якості, сторони людської особистості можна умовно зобразити вертикальною лінією, нижня точка якої буде символізувати найнижчий розвиток цієї якості, а верхня – найвищий. На бланках намальовані сім таких ліній. Вони позначають: 1) здоров'я, 2) розум, здібності, 3) характер, 4) авторитет у однолітків, 5) цілеспрямованість, 6) зовнішність, 7) впевненість у собі. Під кожною лінією підписано, що вони позначають.

На кожній лінії рисою (-) необхідно відзначати, як людина оцінює розвиток цієї якості, сторони особистості зараз. Після цього хрестиком (x) – при якому рівні розвитку цих якостей, сторін особистості людина була б задоволені собою або відчували гордість за себе.

Отже, «-» – рівень розвитку якості, сторони особистості зараз;

« X » – такий рівень розвитку якості, сторони особистості, до якого ви прагнете, досягнувши який ви будете задоволені собою.

За допомогою цієї методики ми можемо визначити:

1. Рівень домагань
2. Висота самооцінки.
3. Розбіжність між рівнів домагань і висотою самооцінки.

Основне значення при характеристиці індивідуальних варіантів ставлення до себе мають: середній показник самооцінки і ступінь диференційованості самооцінки.

Методика «Особистісний опитувальник Айзенка» призначена для оцінки симптомокомплексу екстраверсії-інтроверсії й нейротизму (емоційної стабільності).[3] В основу свого опитувальника Г. Айзенк (1964) поклав дві основні якості ВНД, котрі, як вважає більшість дослідників, визначають всю різноманітність типів особистості. Це екстраверсія-інтроверсія й емоційно-вольова нестабільність, або нейротизм. Автор пов'язує екстра- та інтроверсію з вираженістю процесів збудження й гальмування в корі головного мозку. При цьому типових екстраверта та інтроверта він розглядає як полярно протилежні особистості.

Екстраверт впевнений у собі, ризикує, гарячкуватий, діє під впливом моменту, імпульсивний, безтурботний, оптимістичний, любить спілкуватись. Його емоції та почуття не контролюються.

Інтроверт – спокійний, стриманий й віддалений від усіх, крім самих близьких людей. Він завжди контролює свої почуття, рідко буває агресивним, любить порядок та серйозність прийняття рішень.

Нейротизм – емоційна збудженість, схильність до психопатології в емоційній сфері. Індивід з вираженим нейротизмом емоційно нестійкий і характеризується переважно не вольовою, а емоційною регуляцією.

Фактори екстраверсія-інтроверсія й нестабільність-стабільність (нейротизм) вважають незалежними, і в сполученні вони можуть характеризувати той чи інший тип особистості, тип темпераменту.

16-факторний особовий опитувальник Р. Б. Кеттелла (16-FPO-187-A).[5]

Текст методики «16-факторний особовий опитувальник» Р.Б. Кеттелла, варіант А (16 ФЛ О-187, форма А) є необхідним для детальнішого вивчення особи, особливо для осіб з вищим рівнем освіти і культури, студентів і випускників вищих учбових закладів, дорослих з достатнім і всіляким життєвим досвідом. Інтерпретація результатів опитувальника здійснюється по стінах, перехід до яких від «сирих» балів виробляється по таблиці нормування. Основні 16 факторів: замкнутість – товариськість, інтелект, емоційна нестабільність – емоційна стабільність, підпорядкованість – домінантність, стриманість – експресивність, низька нормативність поведінки – висока нормативність поведінки, боязкість – сміливість, жорсткість – чутливість, довірливість – підозрілість, практичність – мрійливість, прямолінійність – дипломатичність, спокій – тривожність, консерватизм – радикалізм, конформізм – нонконформізм, низький самоконтроль – високий самоконтроль, розслабленість – напруженість

Методика діагностики рівня соціальної фрустрованості Л.І. Вассермана (модифікація В.В. Бойко) дає змогу дослідити ступень незадоволення особистості соціальними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності. Результати дослідження дають змогу зробити висновок про дезорганізуючі емоційні стани [5].

Фрустрацію часто порівнюють з гнівом і розчаруванням. Вона тим більша, чим важливішою є мета для людини. Фрустрація – це емоційна відповідь на ситуацію, коли різні обставини перешкоджають людині досягти своєї мети. Виділяють внутрішні та зовнішні причини фрустрації. Внутрішні включають особистісні недоліки, зокрема, брак упевненості у собі чи страх ситуацій, що перешкоджають досягнути мети. Зовнішні причини фрустрації включають різні зовнішні умови та обставини. На фрустраційну ситуацію кожен реагує по-різному: одна людина може подолати перешкоду на шляху до мети, розв'язавши проблему раціонально; інша, потерпівши невдачу, може бути фрустрована і діяти нераціонально.

Запропонована методика дає змогу виявити дезорганізуючі емоційні стани особистості такі як депресія, апатія, гіпотимія, розгубленість, тривога, страх, маревні настрої тощо.

Методика професійна мотивація призначена для вивчення мотивів професійної діяльності.[3] Серед них умовно виділено чотири основні групи:

1. мотиви власної праці;
2. мотиви соціальної значимості праці;
3. мотиви самоствердження в праці;
4. мотиви професійної майстерності.

Під мотивацією традиційно розуміються спонукання, що викликають активність і визначають її спрямованість. Мотивація, зумовлюючи поведінку і діяльність, впливає на професійне самовизначення, на задоволеність людини

свою працю. Професійна мотивація – це дія конкретних спонукань, що зумовлюють вибір професії та тривале виконання обов'язків, пов'язаних з цією професією. Професійна мотивація формується в молоді під впливом факторів навколишньої дійсності, роботи з професійної орієнтації, проведеної в школі або у відповідних центрах профорієнтації.

Висновки. Комплексний та індивідуальний підхід, системність у розумінні індивідуальності людини, аналіз результатів емпіричних та статистичних методів дослідження та пов'язаних з ними безпосередніх проблем, дали змогу нам розробити та застосувати методологічну схему, яка дозволить всесторонньо продіагностувати та вивчити психологічні особливості професіографії діяльності спеціалістів банківської сфери. Розв'язання завдань психодіагностики надає передумови для створення концептуальної моделі емпіричного дослідження та розробки професіограми спеціалістів банківської сфери.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности: [учеб. пособ. для вузов]. – [2-е изд.] / Бодров В.А. – М.: ПЕРСЭ, 2006. – 511 с.
2. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика: [учебник для вузов] – [2-е изд.] / Бурлачук Л.Ф. – СПб.: Питер, 2011. – 384 с.
3. Корольчук М.С. Теорія і практика професійного відбору / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 536 с.
4. Максименко С.Д. Експериментальна психологія: [підручник] / С.Д. Максименко, Е.Л. Носенко. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 360 с.
5. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии: [учеб. пособие] / под общ. ред. А.А. Крылова, С.А. Маничева. – СПб.: Питер, 2003. – 562 с.

УДК: 159.9.019.4

Лазоренко О.В., ад'юнкт кафедри педагогіки та психології Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

ПРОГРАМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ПРИКОРДОННИХ НАРЯДІВ ДО ДІЙ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЇЇ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ

У статті розглядаються результати експерименту щодо підвищення рівня психологічної готовності прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах засобами авторської програми психологічної підготовки. Обґрунтовано етапи програми психологічної підготовки прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах. Досліджено вплив розробленої програми на рівень розвитку мотиваційно-пізнавального, емоційно-вольового та операційного компонентів психологічної готовності прикордонників, які залучаються до несення служби в прикордонних нарядах. За результатами аналізу формувального експерименту показано доцільність застосування авторської програми для підвищення рівня

психологічної готовності прикордонників до надійних та ефективних дій з охорони державного кордону.

Ключові слова: психологічна підготовка, психологічна готовність, компоненти психологічної готовності, прикордонники.

В статті розглядаються результати експерименту щодо підвищення рівня психологічної готовності пограничних нарядів до дій в екстремальних умовах за допомогою авторської програми психологічної підготовки. Обґрунтовані етапи програми психологічної підготовки пограничних нарядів до дій в екстремальних умовах. Досліджено вплив розробленої програми на рівень розвитку мотиваційно-пізнавального, емоційно-вольового та операційного компонентів психологічної готовності пограничників, які приваковуються до несення служби в пограничних нарядах. За результатами аналізу формуючого експерименту показано цілесобразність застосування авторської програми для підвищення рівня психологічної готовності пограничників до надійних та ефективних дій по охороні державної межі.

Ключевые слова: программа психологической подготовки, компоненты психологической готовности, пограничный наряд.

Постановка проблеми. У сучасних умовах перед прикордонним відомством постають складні завдання, пов'язані із необхідністю протидії наявним загрозам національній та економічній безпеці на державному кордоні. Ці завдання нерідко доводиться виконувати в екстремальних умовах, оскільки професійна діяльність прикордонників пов'язана із значними фізичними та психоемоційними навантаженнями та ризиком для життя та здоров'я. Сьогодні до вже відомих джерел загроз прикордонній безпеці додаються відносно нові, специфічні чинники екстремальності – це різноманітні форми прояву тероризму та екстремізму, що вимагає, насамперед, удосконалення підготовки персоналу до реагування на надзвичайні та нестандартні ситуації на державному кордоні.

Досвід практичної діяльності прикордонних нарядів показує, що ефективність протидії правопорушенням на державному кордоні значною мірою визначається наявністю науково обґрунтованої системи підготовки фахівців загалом та психологічної підготовки зокрема. Ці обставини, а також важливе значення психологічної готовності персоналу до дій в складних умовах охорони кордону та відсутність цілеспрямованої системи підвищення її рівня в охоронців кордону зумовлюють **актуальність** розробки окремої програми психологічної підготовки прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанню психологічної підготовки правоохоронців та військовослужбовців присвячено праці багатьох науковців. Серед них особливе місце займають дослідження В. Андросюка, О. Бандурки, В. Барка, П. Корчемного, І. Ліпатова, І. Приходько, О. Тімченка, Л. Шестопахової та ін. Зміст та форми підготовки особистості до правоохоронної діяльності на державному кордоні представлено в роботах Ю. Гур'янова, С. Мула, Є. Потапчука, О. Сафіна та ін., проте проблему

психологічної готовності прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах з наукової точки зору в психології практично не розроблено.

Узагальнення наукових джерел [4-6] вказує на те, що психологічна підготовка – це система цілеспрямованого впливу, яка здійснюється з метою формування та закріплення у фахівців психологічної готовності та стійкості, переважно на основі самовдосконалення особистісних та розвитку професійно важливих якостей, набуття досвіду успішних дій в екстремальних умовах.

Зарубіжні дослідники підкреслюють, що прикордонна безпека Європейського Союзу залежить від надійності, професіоналізму персоналу прикордонних служб і його здатності до взаємодії. Цю мету можливо реалізувати забезпечивши високоякісну підготовку співробітників, сформувавши у них професійне ставлення і потребу до постійного вдосконалювання своїх знань і навичок [8, с. 22].

Безпосередньо процес формування психологічної готовності до певного виду діяльності науковці висвітлюють по різному, однак спільним для всіх досліджень є те, що цей процес здійснюється шляхом формування всіх її компонентів в умовах спеціально організованого навчання, що спрямоване на розвиток функціональних процесів та оволодіння теоретичними знаннями та практичними вміннями.

Метою даної статті є обґрунтування змістовних аспектів програми психологічної підготовки прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах та висвітлення основних результатів експериментальної перевірки її ефективності.

Виклад основного матеріалу. На підставі ґрунтовного аналізу літературних джерел, які розкривають різні аспекти підготовки особистості військовослужбовців та правоохоронців до діяльності в різних умовах (О. Корнев, В. Лефтеров, О. Тімченко, І. Приходько та ін.), та результатів експериментального вивчення особливостей розвитку психологічної готовності у прикордонників, які залучаються до несення служби в прикордонних нарядах, ми дійшли висновку, що загальна структура програми психологічної підготовки прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах має містити три етапи:

1) інформаційно-психологічна підготовка (ознайомлення із психологічними особливостями несення прикордонної служби та розвиток мотивації щодо якісного виконання службових завдань);

2) розвиток психічної саморегуляції (мета: оволодіння засобами саморегуляції психічної діяльності; розвиток умінь самостійно долати психологічні труднощі несення прикордонної служби);

3) удосконалення практичної складової діяльності (мета: формування впевненості у діях в типових екстремальних ситуаціях несення прикордонної служби).

При розробці програми психологічної підготовки прикордонних нарядів ми враховували:

1) структуру психологічної готовності прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах (мотиваційно-пізнавальний, емоційно-вольовий, операційний компоненти);

2) специфіку професійної діяльності прикордонних нарядів з охорони державного кордону (особливу державну та суспільну значущість, складність, екстремальність, наявність значних психологічних труднощів, відповідальність тощо);

3) обмеженість у часі на проведення заходів професійно-психологічної підготовки персоналу прикордонних підрозділів у зв'язку із жорстко регламентованим графіком служби прикордонників (позмінне заступлення на службу, прибуття в підрозділ лише на момент заступлення на службу (за 1 годину) тощо).

Метою програми є підвищення у прикордонників рівня психологічної готовності до успішного подолання психологічних труднощів оперативно-службової діяльності, а також ефективне застосування ними психологічних знань та вмінь для виконання службових завдань у будь-якій обстановці. Набуття таких знань та навичок є важливою умовою для ефективного виконання широкого спектру професійних функцій у різноманітних напружених та екстремальних службових ситуаціях.

Ефективність розробленої нами програми психологічної підготовки прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах була перевірена нами під час експериментального дослідження.

Реалізацію експерименту планувалось здійснити у три етапи: 1-й етап – констатуючий експеримент першого порядку (встановлення наявного на початку експериментального дослідження стану психологічної готовності прикордонних нарядів (контрольної та експериментальної груп) до дій в екстремальних умовах; 2-й етап – формувальний експеримент (безпосереднє здійснення експериментального впливу на прикордонні наряди за допомогою різноманітних форм та засобів психологічної підготовки); 3-й етап – констатуючий експеримент другого порядку (аналіз та інтерпретація результатів експериментального дослідження; формулювання висновків і рекомендацій).

Експеримент проводився на базі Південного, Західного та Північного регіональних управлінь Державної прикордонної служби України. Основними об'єктами дослідження було обрано 3 відділи прикордонної служби, у кожному з яких було створено по 2 групи: експериментальну та контрольну. До їх складу увійшли всі категорії персоналу, який призначається для виконання завдань з охорони державного кордону.

Зауважимо, що всі групи перебували приблизно в однакових соціально-психологічних умовах здійснення оперативно-службової діяльності. Змінним параметром стала лише система психолого-педагогічних заходів впливу, апробація який відбувалась лише в межах експериментальної групи. Показники контрольної вибірки були еталоном для порівняння з показники експериментальних груп, з якими проводилася робота згідно програми психологічної підготовки прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах.

Під час експерименту ми намагались відстежити, яким чином розроблена нами програма вплине на розвиток мотиваційно-пізнавального, емоційно-

вольового та операційного компонентів психологічної готовності прикордонних нарядів, а також як це в цілому вплине на ефективність їх професійної діяльності.

За результатами аналізу наукової літератури з цього питання та роботи з експертами, компоненти психологічної готовності ми трактували як критерії її сформованості, а розгорнутий зміст компонентів – як їхні показники. Загалом було визначено такі критерії психологічної готовності прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах: мотиваційно-пізнавальний, емоційно-вольовий та операційний.

Враховуючи те, що в практиці психологічних досліджень не існує надійного інструментарію щодо визначення рівня сформованості психологічної готовності, ми використали сукупність методик, які, на нашу думку, найкраще відображають особливості її структури: опитувальник оцінки рівня та видів мотивації «МАС» (автор М. Кубишкіна) [2, с. 415], опитувальники для діагностики особистості на мотивацію до успіху та мотивацію до уникнення невдач (Т. Елерса) [2 с.379-382]; опитувальник сила волі у професійній діяльності (Джерелюк) [1, с. 273], тест-опитувальник дослідження вольової саморегуляції (Зверкова та Ейдмана) [1, с. 275], опитувальник для оцінки рівня стурбованості (тривожності) Дж. Тейлор (адаптація Немчинова) [1, с. 215]; опитувальник для визначення схильності до ризику (за О. Шмельовим) [1, с. 248], оцінка комунікативних та організаторських здібностей (КОЗ) [1, с. 185], тест «Діагностика самооцінки і впевненості у собі в критичних ситуаціях» [1, с. 325]. Для отримання достовірних даних ми використовували і інші методики експериментального дослідження, зокрема: анкетування (авторську анкету «Готовність до дій в екстремальних ситуаціях»), індивідуальні та групові бесіди, спостереження, збір та узагальнення незалежних характеристик, аналіз результатів оперативно-службової діяльності та ін.

Для порівняння та аналізу результатів формувального експерименту в експериментальних та контрольних групах до початку та після завершення формувального експерименту використовувався непараметричний статистичний критерій χ^2 – Пірсона, який призначено для зіставлення емпіричного розподілу ознаки, а також зіставлення двох або більше емпіричних розподілів однієї і тієї самої ознаки [7, с. 113].

Підбираючи методи для психологічної підготовки прикордонних нарядів, ми намагались створити певну систему, враховуючи при цьому етапність формування готовності до діяльності в екстремальних умовах, структуру психологічної готовності прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах (мотиваційно-пізнавальний, емоційно-вольовий, операційний компоненти) і типові умови її реалізації. Зазначимо, що кожний із визначених етапів програми психологічної підготовки має свою мету і методики, які мають практичну спрямованість та доступні для вивчення. Розподіл годин за етапами програми психологічної підготовки подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Розподіл годин за етапами програми психологічної підготовки прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах

№ з/п	Назва етапу програми	Лекції	Практичні заняття	Усього годин
1.	Інформаційно-психологічна підготовка	2	-	2
2.	Розвиток психічної саморегуляції	1	12	13
3.	Вдосконалення практичної складової діяльності	-	6	6
Усього		3	18	21

Першим етапом програми психологічної підготовки прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах визначено інформаційно-психологічну підготовку. Мета цього етапу полягає в озброєнні прикордонників інформацією про характерні екстремальні ситуації професійної діяльності, закономірності функціонування психіки і поведінки людей у звичайних та екстремальних умовах, а також розвиток мотивації щодо якісного виконання службових завдань у цих умовах (формування мотиваційно-пізнавального компоненту).

З огляду на це учасникам експерименту читались такі лекції: «Психологічні особливості професійної діяльності прикордонних нарядів», «Динаміка виникнення негативних психічних станів у прикордонників та особливості їх попередження». При розробці лекційного матеріалу ми прагнули до того, щоб лекція стала не тільки джерелом певних психологічних знань для персоналу, а й водночас могла б виконувати консультативні та орієнтовні функції щодо подальшого саморозвитку та самовдосконалення, що постає важливим мотивом, який спонукає людину працювати над собою та розвиватися. Усвідомленню і прийняттю своєї ролі захисника кордонів держави, формуванню ціннісно-сміслової регуляції життєдіяльності сприяло також проведення бесід, які реалізовувались на всіх етапах нашої програми.

Другим етапом програми психологічної підготовки прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах нами визначено розвиток психічної саморегуляції, метою якого є формування у прикордонників високої емоційно-вольової стійкості та інших важливих психологічних якостей, необхідних для успішного виконання поставлених перед ними завдань та ефективних дій в екстремальних умовах несення служби. В основу цього етапу було покладено навчання прикордонників прийомам аутогенного тренування за комплексною методикою В. Лобзіна та М. Решетнікова [3], яка була адаптована нами до умов життєдіяльності прикордонного підрозділу. Сутність цієї методики полягає в розвитку в прикордонників здатності до самостійного впливу на свої регулюючі психологічні та нервові механізми певними вправами і прийомами. Для роз'яснення мети, сутності та можливостей аутотренінгу щодо підвищення ефективності значущої для суб'єкта правоохоронної діяльності та психологічної готовності до її виконання в умовах впливу екстремальних чинників перед виконанням основних вправ аутотренінгу прикордонникам прочитана лекція «Аутотренінг: фізіологічні та психологічні основи методу». Після ознайомлення з вправами аутотренінгу на практичних заняттях під керівництвом психолога та оволодінням прийомами їх застосування,

прикордонники вдосконалювали ці навички у вільний від служби час (формування емоційно-вольового компоненту).

Для реалізації третього етапу авторської програми ми, на основі аналізу існуючого досвіду ефективних дій в екстремальних ситуаціях, аналізу помилкових дій, вимог керівних документів, які регламентують нормативний порядок дій прикордонників у тих чи інших умовах, склали опис типових проблемних обставин з можливими варіантами розвитку подій та деталізацією варіантів дій прикордонників. Як основна була висунута ідея прагнути найбільш повного засвоєння діяльності в типових ситуаціях прикордонної служби, намагатися доповнити і розширити уявлення про способи дій, труднощі, з якими стикаються прикордонні наряди, стани при виконанні конкретних задач в екстремальних умовах. Для закріплення та удосконалення у прикордонників практичних навичок і вмінь, набутих під час першого та другого етапів програми, формування впевненості в діях у типових екстремальних ситуаціях несення прикордонної служби ми розробили три практичних заняття, які проводились в часи професійної підготовки (формування операційного компоненту).

Перше заняття «Психологічна підготовка прикордонних нарядів до дій в умовах виникнення стихійних лих, аварій і техногенних катастроф» мало за мету формування психологічної готовності прикордонних нарядів до дій в умовах впливу психотравмуючих чинників природного та техногенного характеру. Метою другого заняття «Технології вирішення конфліктів під час несення прикордонної служби» було засвоєння навиків доцільної поведінки щодо подолання типових конфліктних ситуацій між прикордонними нарядами та соціальними суб'єктами у сфері охорони державного кордону. Третє заняття «Психологічна підготовка прикордонних нарядів до діяльності, пов'язаної із попередженням та припиненням правопорушень у сфері охорони кордону» спрямовувалося на підготовку психіки прикордонників до ефективної практичної діяльності в умовах активної протидії правопорушників з прикордонних питань.

З урахуванням позитивного досвіду впровадження малих рольових ігор в практику підготовки персоналу прикордонних підрозділів, основу практичних занять склали рольові ігри, як окремий метод активного навчання, у процесі яких формуються певні правила ефективної діяльності в екстремальних умовах, розвивається евристичне мислення під час вирішення складних завдань, відбувається краще розуміння логіки дій інших людей і на основі цього, розвивається здатність діяти більш цілеспрямовано і рішуче відповідно до конкретної ситуації.

Заняття проводились 2-3 рази на тиждень тривалістю 1-2 години (залежно від специфіки занять та черговості заступлення прикордонників на службу) і були включені до програми підготовки персоналу підрозділів охорони кордону.

Встановлення рівнів психологічної готовності прикордонних нарядів здійснювалося на основі шкали бажаності Харрінгтона [7] з урахуванням досвіду її використання у психолого-педагогічних дослідженнях (високий (3,51-5,00), середній (2,50-3,50) і низький (1,00-2,49)).

За результатами використання програми психологічної підготовки прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах проведено порівняльний аналіз впливу комплексу психолого-педагогічних засобів на компоненти психологічної готовності прикордонних нарядів контрольних та експериментальних груп (табл. 2).

Таблиця 2

Порівняльний аналіз рівнів розвитку психологічної готовності персоналу прикордонних підрозділів до дій в екстремальних умовах контрольної та експериментальної груп (до і після застосування авторської програми, %)

Критерії готовності	Рівні	Контрольна група (n ₁ =105)			Експериментальна група (n ₂ =107)		
		до	після	зміна	до	після	зміна
Мотиваційно- пізнавальний	низький	20,00	18,1	-1,9	17,76	8,41	-9,35
	середній	53,33	52,38	-0,95	57,94	52,34	-5,6
	високий	26,67	29,52	+2,85	24,30	39,25	+14,95
Емоційно-вольовий	низький	21,90	20,0	-1,9	19,63	9,35	-10,28
	середній	58,10	59,0	-1,9	66,36	63,55	-2,81
	високий	20,00	22,8	+2,8	14,01	27,1	+13,09
Операційний	низький	20,95	17,14	-3,81	18,69	8,41	-10,28
	середній	60,00	62,86	+2,86	61,68	57,94	-3,74
	високий	19,05	20,0	+0,95	19,63	33,65	+14,02

На основі даних Табл. 2, можна стверджувати, що зміни в розподілі контрольної групи прикордонників за рівнями психологічної готовності до дій в екстремальних умовах не значні, що зумовлено випадковими причинами. Водночас, в експериментальній групі чітко прослідковуються зміни в розподілі прикордонників за рівнями готовності – спостерігається тенденція збільшення кількості персоналу з високим рівнем психологічної готовності до діяльності та зменшення кількості фахівців з низьким та середнім рівнями психологічної готовності. Ці позитивні зміни свідчать про дієвість авторської програми психологічної підготовки прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах.

Достовірність отриманих результатів підтвердили і методи математичної статистики – критерій Фішера φ^* [7, с. 158], обрахунок емпіричного значення якого довів, що розподіли персоналу контрольних і експериментальних груп за мотиваційно-пізнавальним, емоційно-вольовим і операційним критерієм відрізняються між собою на рівні значущості $p \leq 0,05$, тобто надійність оцінок не менша 95 %.

У цілому отримані експериментальні дані дозволяють стверджувати, що переважна більшість прикордонників – учасників експериментальної групи, показала більш високі результати, ніж прикордонники контрольної групи.

Що стосується *мотиваційно-пізнавального критерію*, то за основними його показниками після формувального етапу експерименту ми спостерігали як якісні так і кількісні зміни. Зокрема, результати опитування в експериментальній групі щодо переважаючих психічних станів прикордонників виявили, що на 21,51% збільшилась кількість прикордонників, які відчувають

спокій, бадьорість, впевненість у собі в екстремальних умовах несення служби. Майже у два рази збільшилась кількість персоналу, який для подолання труднощів застосовує елементи саморегуляції емоційно-вольового стану (з 25,23% до 50,74%).

Змінилися також дані щодо мотиваційної спрямованості персоналу прикордонних підрозділів. Зокрема в експериментальній групі стало менше тих, у кого визначено низьку мотивацію досягнення успіху в професійній діяльності прикордонника (на 11,22%) та збільшилась кількість осіб з низькою мотивацією уникнення невдач (на 12,15%). На 15,89% збільшилась кількість прикордонників, у яких домінує мотив досягнення мети. Таким чином, за мотиваційно-пізнавальним критерієм ми спостерігаємо позитивну динаміку формування психологічної готовності прикордонників до дій в екстремальних умовах.

Щодо *емоційно-вольового критерію*, то після формувального етапу експерименту рівень сформованості психологічної готовності до дій в екстремальних умовах у прикордонників експериментальної групи також зріс. Зокрема, високий рівень сили волі у професійній діяльності продемонстрували 54,47% фахівців (у контрольній групі – 28,57%). Одночасно на 13,08% зменшилась кількість персоналу з низьким рівнем тривожності (у контрольній групі таких змін не зафіксовано). Можна констатувати, що в цілому у прикордонників експериментальної групи відбулась позитивна динаміка розвитку якостей емоційно-вольової сфери, яка представлена емоційною стійкістю, врівноваженістю і самовладанням, дисциплінованістю, відповідальністю, зібраністю й іншими професійно значущими якостями, які мають особливе значення для дій в екстремальних умовах.

Також, підвищився рівень сформованості психологічної готовності прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах за *операційним критерієм*, який характеризує наявність вмій та навичок дій в екстремальних умовах несення служби. Так, на початку формувального експерименту високий рівень схильності до ризику, як риси характеру, що має важливе значення для психологічного прогнозування процесів прийняття рішення в екстремальній ситуації, показали 17,76% прикордонників експериментальної групи, то частка таких прикордонників після формувального експерименту зросла до 25,23%. Водночас на 11,21% зменшилась кількість персоналу, який не проявляє рішучості та наполегливості під час виконання службових завдань. Важливим показником операційного критерію є рівень розвитку комунікативних та організаторських здібностей прикордонників. Отримані результати дозволяють стверджувати, що в експериментальній групі на 13,09% збільшилась кількість фахівців, які характеризуються високим та дуже високим рівнем комунікативних здібностей, а високий та дуже високий рівень організаторських здібностей показали 83,23% опитаних, що на 18,69% більше, ніж під час попереднього заміру.

Отже, на нашу думку, можна говорити про те, що впровадження програми психологічної підготовки прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах сприяє підвищенню рівня психологічної готовності

прикордонників до надійних та ефективних дій з охорони державного кордону в складних умовах несення служби.

Висновки. Таким чином, результати формувального експерименту дають можливість стверджувати, що на підвищення рівня розвитку основних компонентів (мотиваційно-пізнавального, емоційно-вольового та операційного) психологічної готовності прикордонних нарядів істотно впливає застосування програми психологічної підготовки прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах. Підвищення рівня розвитку компонентів психологічної готовності допомагає прикордонникам ефективніше виконувати службові обов'язки з охорони державного кордону.

Експериментальне дослідження створює підґрунтя для розробки та впровадження практичних рекомендацій прикордонникам щодо саморозвитку емоційно-вольової стійкості для подолання негативних психічних станів, які можуть виникати під час прикордонної служби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Діденко О. В. Психологічна діагностика особистості прикордонника та прикордонних колективів : навчально-методичний посібник / О. В. Діденко, М. М. Поліщук. – Хмельницький. : вид-во НАДПСУ ім. Б. Хмельницького, 2009. – 340 с.
2. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2002. – 512 с.
3. Лобзин В. С. Аутогенная тренировка: справочное пособие / В. С. Лобзин, М. М. Решетников. – Л.: Медицина, 1986. – 280 с.
4. Прикладна психологія службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку : підручник / І. І. Приходько, І. І. Ліпатов, Л. Ф. Шестопалова та ін. – Х. : Акад. ВВ МВС України, 2012. – 336 с.
5. Психологічна підготовка водіїв внутрішніх військ МВС України до керування транспортним засобом в екстремальних умовах діяльності : навч. посіб. / Я. В. Мацегора, І. І. Приходько, С. Т. Полторак та ін. – Х. : Акад. ВВ МВС України, 2013. – 126 с.
6. Психологічна робота з особовим складом сил охорони правопорядку щодо виконання службово-бойових завдань під час організації та проведення міжнародних великомасштабних спортивно-масових заходів : навч. посіб. / І. І. Приходько, О. В. Тімченко, С. Т. Полторак та ін. – Х. : Акад. ВВ МВС України, 2013. – 197 с.
7. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : ООО Речь, 2003. – 350 с.
8. Common Core Curriculum for Border Guard Basic training in the European Union (CCC 2012). Produced by FRONTEx Agency in cooperation with EU Member States and Fundamental rights organisations Warsaw, Rondo ONZ 1, 2012. – 343 p.

Рецензент: доктор психологічних наук, професор, Потапчук Є. М.

УДК: 159.9(477)

Мілорадова Н.Е., к. психол. н., доцент, професор кафедри психології та педагогіки факультету з підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки та кримінальної міліції у справах дітей ХНУВС;

Попова Г.В., к. психол. н., доцент, доцент кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами НТУ «ХПІ»

ЦІННІСНА СФЕРА ПРАЦІВНИКІВ МІЛІЦІЇ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ З РІЗНОЮ ТРИВАЛІСТЮ ПЕРЕБУВАННЯ НА СЛУЖБІ

У статі представлені результати дослідження змін ціннісної сфери працівників громадської безпеки з різною тривалістю перебування на службі. Отримані дані свідчать про негативний вплив професійної діяльності на ціннісні орієнтації частини досліджуваних правоохоронців, що проявляється у звуженні кола важливих видів діяльності, засобів їх досягнення та розподілу життєвого часу.

Ключові слова: цінності, зміни ціннісної сфери особистості, значимі види діяльності, працівники міліції громадської безпеки, термін служби в правоохоронній діяльності.

В статье представлены результаты исследования изменений ценностной сферы сотрудников милиции общественной безопасности с различной продолжительностью пребывания на службе.

Полученные данные свидетельствуют о негативном влиянии профессиональной деятельности на ценностные ориентации у части исследуемых правоохранителей. Это проявляется в сужении круга важных видов деятельности, средств их достижения и распределения жизненного времени.

Профессиональная деятельность правоохранителей с течением службы влияет на ценностную сферу личности, регламентирует направления активности, средства ее реализации и время, затрачиваемое на определенную активность. У правоохранителей меняются ценностные представления относительно общественной значимости профессиональной деятельности, возможности получить высокий статус в обществе, фиксируется противоречивое и критическое отношение к коллегам, к профессиональной деятельности, возможности получения высокого статуса в обществе.

У части правоохранителей возникает ситуация работоголизма, профессиональная деятельность выступает наибольшей ценностью (выше семьи и других жизненных ценностей), что очень ограничивает личность и может привести к профессиональной деформации.

Ключевые слова: ценности, изменения ценностной сферы личности, значимые виды деятельности, сотрудники милиции общественной безопасности, продолжительность пребывания на службе.

Постановка проблеми. Діяльність правоохоронних органів завжди знаходилась під пильним оком суспільства, оскільки вона в тій чи іншій мірі зачіпає інтереси всіх його членів і її результати безпосередньо впливають на забезпечення безпеки особистості, суспільства та держави, реалізацію їх законних інтересів. Професійна діяльність правоохоронних органів пов'язана з багатьма моральними проблемами, які породжуються специфікою цілей, змісту, форм, методів та засобів їх діяльності. Вже одне те, що забезпечувати правопорядок, спокійне життя громадян доводиться з використанням засобів

примусу та обмеження прав особистості, викликає цілий комплекс протиріч як у суспільній, так і в індивідуальній свідомості. В цих умовах особливе значення набуває чітка постановка суспільством завдань, які стоять перед правоохоронними органами, визначення їх функцій та повноважень, можливих та припустимих засобів боротьби з правопорушеннями.

Надання суспільством працівникам правоохоронних органів не лише правової, але і моральної санкції на проведення відповідної діяльності по охороні та захисту прав громадян з використанням владних повноважень покладає на них високу відповідальність за чітке та точне дотримання законності, з одного боку, та, з іншого боку, – меж допустимості дій, пов'язаних з виконанням службових обов'язків. І в першому, і в другому випадках мова йде про моральні вимоги до поведінки правоохоронців, яка повинна базуватися на відповідних ціннісних орієнтаціях, сформованість яких безпосередньо впливає на виконання ними професійних обов'язків.

В сучасних умовах кризи суспільства **актуальним** є дослідження комплексу питань, що стосуються системи цінностей працівників органів внутрішніх справ, зокрема: характеристики життєвих та правових цінностей, що визначають типи праворозуміння в умовах різних суспільних змін; особливості змін ціннісної сфери особистості с плинном служби в правоохоронній сфері.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ціннісні орієнтації – це важливий структурний компонент особистості, який відіграє в житті людини організуючу, спрямовуючу та регулятивну роль. Ціннісні орієнтації визначають спрямованість прагнень, потягів, дій особистості. Для суспільства система стійких ціннісних орієнтацій людини є показником того, що можна від неї очікувати. Про соціальну позицію особистості, її духовний розвиток в цілому можна говорити, виходячи з того, на досягнення яких цінностей вона спрямовує свої зусилля, які об'єкти для неї є найбільш важливими.

Багато дослідників (Л. Кольберг, В. Франкл, М. Рокіч, А. Маслоу, О. Здравомислов, Б. Братусь, Д. Леонтьєв, В. Ядов, та ін.) приділяли увагу проблемі сформованості системи ціннісних орієнтацій особистості, її структурі, функціональності [3; 7; 8; 9]. Важливим є питання про місце ціннісних орієнтацій в структурі особистості. Сучасні дослідники розглядають систему ціннісних орієнтацій особистості, пов'язуючи її з мотиваційною [5; 7] або змістовною сферами особистості [1; 2].

Зв'язок ціннісних орієнтацій з мотиваційною сферою особистості відмічає Б.Ф. Поршнев, на думку якого, основа особистості полягає в функції вибору. Вибір припускає перевагу одного мотиву над всіма іншими. Але для цього повинні бути приводи, і таким приводом є цінність, «оскільки цінність – єдина міра співставлення мотивів» [6].

Аналізуючи структуру змістовної сфери особистості, Д.А. Леонтьєв відносить особистісні цінності до змістовних структур найбільш високого ієрархічного рангу. На його думку, цінності не є суто психологічним утворенням. Їх можна розглядати так же як соціальне явище, продукт життєдіяльності суспільства та соціальних груп. Проте поряд з формами свого

існування в структурах суспільної свідомості цінності суспільства подані також у структурі особистості у вигляді інтеріоризованих цінностей суспільства в формі особистісних цінностей. Індивідуальні цінності вказують напрямок бажаного перетворення дійсності, виступають джерелом сенсів. У свідомості особистісна цінність відображається в формі ціннісних орієнтацій [2].

Таким чином, система ціннісних орієнтацій як елемент структури особистості, в якому найбільш ярко виявляється цілісність людської свідомості та поведінки, має інтегративний характер [8], формується на вищому рівні розвитку особистості та регулює поведінку і діяльність особистості в найбільш значимих ситуаціях її соціальної активності, в яких виражається відношення особистості до цілей життєдіяльності та до засобів реалізації цих цілей.

Однією з найважливіших характеристик системи ціннісних орієнтацій є багаторівневність, яка проявляється в її ієрархічній будові. Критеріями ієрархії виступає особистісна значимість, що включає в себе різні змістовні аспекти, обумовлені впливом різних типів та форм соціальних відносин [1; 2; 8]. Вершину ієрархії цінностей особистості, на думку В.А. Ядова, «...складає «життєвий ідеал» – соціально-політичний та моральний образ бажаного майбутнього.

Ефективність дій професіонала в правоохоронній сфері, зокрема працівників міліції громадської безпеки, визначається в тому числі й тим, що спонукає його працювати, вірити та цінувати головне. Саме працівники цього підрозділу найбільш частіше безпосередньо спілкуються з представниками різних верств суспільства, та саме на них випадає найбільший тягар підтримки правопорядку і законності в буремні періоди суспільного життя. Важливою є проблема дослідження ціннісної сфери правоохоронців, що діють в умовах суспільних змін, мають досвід змін цінностей, можливо відчують особисту кризу. Також важливим є питання, як змінюється ціннісна сфера особистості працівників міліції громадської безпеки з плином часу служби.

Метою емпіричного дослідження є відстеження трансформації цінностей працівників міліції громадської безпеки в залежності від того, скільки років вони працюють в даній сфері.

Виклад основного матеріалу. Для проведення дослідження по визначенню особливостей сприйняття життєвих цінностей правоохоронцями з різним терміном служби нами було опитано 77 працівників ОВС у віці від 20 років до 50 років.

Першу групу досліджуваних склали: працівники міліції громадської безпеки, які мають стаж служби до 5 років. Це 27 курсантів Харківського національного університету внутрішніх справ, які навчаються на останньому курсі факультету з підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки та кримінальної міліції у справах дітей, середній вік в групі – 21 рік. В цій групі 44,4 % осіб жіночої статі та, відповідно, 55,6 % – чоловічої статі.

Другу групу склали працівники міліції громадської безпеки (26 працівників підрозділів Жовтневого РВ та Московського РВ ГУМВСУ в Харківській області), які мають стаж служби від 6 до 10 років, середній вік в

групі – 28 років. Серед опитуваних: 30,8 % осіб жіночої статі та 69,2 % – чоловічої.

Третю групу (24 опитуваних) склали працівники міліції громадської безпеки, які мають стаж служби від 11 до 15 років – працівники Жовтневого РВ та Московського РВ ГУМВСУ в Харківській області. Середній вік в групі – 43 років. Серед опитуваних: 20,8 % осіб жіночої статі та 79,2 % – чоловічої.

Для дослідження цінностей працівників міліції громадської безпеки використовувались наступні методики:

1. Методику дослідження цінностей особистості М.В. Коржа, яка дозволяє встановити цінність певного виду діяльності (чому надають перевагу), наявність засобів для їх реалізації та час, який людина витрачає на цю діяльність.[4].

3. Анкету, яка включає запитання щодо професійної діяльності, спілкування, морального вибору та інш.

Для математико-статистичної обробки отриманих даних ми використовували t-критерій Стюдента та критерій Фішера [5].

У ході нашої роботи ми порівняли окремо цінність певних видів діяльності (Табл. 1), наявність засобів для їх здійснення (Табл. 2) та кількості часу, який витрачається на здійснення діяльності (Табл. 3) у правоохоронців всіх трьох досліджуваних груп.

Таблиця 1

Порівняння цінності певних видів діяльності у правоохоронців з різним стажем служби

№	Вид діяльності	Цінність (в балах)			P ₁	P ₂	P ₃
		До 5 р.	6-10 р.	11-15 р.			
1.	Суспільна робота	4,4±0,16	4,2±0,46	4,5±0,51	-	-	-
2.	Мистецтво	4,3±0,18	3,9±0,39	4,2±0,38	-	-	-
3.	Хобі	4,9±0,23	4,3±0,18	4,3±0,30	0,05	-	-
4.	Професія	4,7±0,31	4,5±0,24	4,7±0,29	-	-	-
5.	Пізнання	4,6±0,60	4,4±0,81	4,6±0,32	-	-	-
6.	Спілкування	4,9±0,42	4,3±0,13	4,6±0,27	0,05	-	-
7.	Успіх	4,7±0,36	3,8±0,47	4,4±0,19	0,05	-	-
8.	Спорт	4,8±0,22	4,1±0,61	4,2±0,42	-	-	-

Як бачимо, цінними для правоохоронців є переважно професія та спілкування, але для досліджуваних першої групи спілкування є більш значимим, ніж для досліджуваних другої групи, так же, як і успіх ($p \leq 0,05$). Найменш значимим як для першої, так і для третьої групи досліджуваних є мистецтво, а для другої групи – успіх.

Що ж стосується засобів, які є у правоохоронців для реалізації зазначених вище видів діяльності, то у всіх трьох групах досліджуваних першість займає успіх.

Крім того, явно простежується тенденція зменшення засобів для реалізації такого виду діяльності як пізнання ($p \leq 0,001$). Це можна пояснити тим фактом, що працівники міліції громадської безпеки мають небагато власного часу, який вони могли б витратити на власний розвиток. У повсякденному ж житті вони застосовують на практиці ті знання, які отримали ще коли навчалися.

Таблиця 2

Порівняння наявності засобів для здійснення певних видів діяльності у правоохоронців з різним стажем служби

№	Вид діяльності	Засоби (в балах)			P ₁	P ₂	P ₃
		До 5 р.	6-10 р.	11-15 р.			
1.	Суспільна робота	3,8±0,25	3,1±0,24	3,4±0,27	0,05	-	-
2.	Мистецтво	2,1±0,48	2,3±0,51	2,4±0,16	-	-	-
3.	Хобі	3,5±0,67	3,0±0,45	2,9±0,43	-	-	0,05
4.	Професія	4,1±0,39	3,2±0,16	3,8±0,22	0,05	-	-
5.	Пізнання	4,2±0,15	3,5±0,54	2,6±0,31	-	-	0,001
6.	Спілкування	3,0±0,16	3,8±0,72	3,5±0,32	0,05	-	-
7.	Успіх	4,8±0,42	4,2±0,32	4,4±0,43	0,05	-	-
8.	Спорт	3,8±0,31	3,2±0,45	3,6±0,18	-	-	-

Менш достовірною є тенденція зменшення засобів для реалізації хобі та успіху. Проте, хоч ми і не можемо говорити про статистично значимі відмінності, ми бачимо, що наявність засобів для реалізації хобі зменшується: у першій групі досліджуваних їх наявність оцінили в середньому на 3,5 бали (за 5-ти бальною системою), у другій групі – на 3,0, а у третій групі ми бачимо, що засобів взагалі не вистачає – 2,9 балів. Це можна пояснити знову ж виходячи зі специфіки діяльності працівників міліції громадської безпеки, тобто катастрофічним дефіцитом вільного часу та взагалі можливості повноцінного відпочинку.

Далі представлені дані, щодо того, скільки часу витрачається на реалізацію певних видів діяльності (Табл. 3).

Таблиця 3

Порівняння кількості часу, який витрачається для здійснення певних видів діяльності працівників громадської безпеки з різним стажем служби

№	Вид діяльності	Час (в балах)			P ₁	P ₂	P ₃
		До 5 р.	6-10 р.	11-15 р.			
1.	Суспільна робота	2,3±0,53	2,5±0,15	2,0±0,54	-	-	-
2.	Мистецтво	1,7±0,37	1,3±0,35	1,6±0,14	-	-	-
3.	Хобі	2,4±0,28	1,6±0,40	1,6±0,26	-	-	0,05
4.	Професія	2,6±0,29	3,2±0,22	3,5±0,33	-	-	0,05
5.	Пізнання	2,5±0,27	2,3±0,19	2,6±0,25	-	-	-
6.	Спілкування	2,8±0,41	3,0±0,27	2,7±0,57	-	-	-

7.	Успіх	2,6±0,32	2,1±0,53	3,0±0,45	-	-	-
8.	Спорт	1,8±0,18	2,6±0,34	2,2±0,12	0,05	-	-

Як бачимо, у правоохоронців всіх трьох груп найбільше часу витрачається на професію та спілкування. Крім того, працівники міліції громадської безпеки першої групи також багато часу витрачають на досягнення успіху, в другій групі – на спорт, а у третій – на пізнання.

Найменше часу витрачають на мистецтво у всіх трьох групах. Також, в першій групі «ігнорують» спорт, в другій та третій – хобі.

Крім того, є помітною тенденція збільшення витрачання часу на професійну діяльність.

В ході дослідження правоохоронцям з різним терміном перебування на службі пропонували анкету, яка включала питання щодо сприйняття ними різних життєвих цінностей.

На запитання: «Чи докладаете Ви зусиль для того, щоб підтримувати дружні стосунки з колегами по службі?» працівники міліції громадської безпеки зі стажем до 5 років давали переважно ствердну відповідь; у відповідях правоохоронців зі стажем від 6 до 10 років вже частіше зустрічається відповідь «рідко», але немає жодної відповіді «ніколи», а у правоохоронців зі стажем служби від 11 до 15 років відповідь «ніколи» має місце аж у 33,3 % відповідей.

На запитання: «Чи виникали у Вас фантазії в яких Ви досягли великих висот?» опитувані першої групи відповідали ствердно (14,8 % відповідей «завжди» та жодної відповіді «ніколи»), другої групи – теж ствердно, але відповідь «завжди» зустрічається рідше (7,7 %), третьої групи – негативно (з'являється відповідь «ніколи» - 33,3 %, жодної відповіді «завжди»).

На запитання: «Чи готові Ви поступитися своїми принципами, якщо цього вимагає Ваше оточення?» відповідь «завжди» не зустрічається в жодній з досліджуваних груп, загалом же переважає відповідь «ніколи».

На запитання: «Чи виникало у Вас бажання змінити професію?» лише у відповідях досліджуваних першої групи зустрічається варіант «завжди» (3,7 %), відповідь «часто» зустрічається у всіх трьох групах в незначній кількості (до 5%), але, в залежності від тривалості перебування правоохоронців на цій службі, така відповідь зустрічається частіше.

На запитання: «Чи думали Ви про те, що сім'я для Вас важливіше за роботу, гроші, друзів і т.ін.?» досліджувані всіх трьох груп дали ствердну відповідь, до того ж у досліджуваних третьої групи взагалі зустрічається лише два варіанти відповіді: «завжди» та «часто» – 33,3 % та 66,7 % відповідно.

На запитання: «Чи буває так, що Ви поступаєтеся своїми інтересами заради інтересів іншої людини?» досліджувані всіх трьох груп дали ствердну відповідь.

На запитання анкети: «Чи буває так, що Ви підносите професійні інтереси вище за інтереси сім'ї?» у жодній з трьох груп не дали відповіді «завжди», а відповідь «часто» зустрічається лише у опитуваних третьої групи (16,7 %).

Висновки. Ціннісні орієнтації особистості – це ієрархічно організована інтегративна система усвідомлених цінностей, яка об'єднує вищі прошарки

мотиваційно-потребової та змістовної сфер особистості та безумовно впливає на реалізацію її професійної діяльності. Професійна діяльність працівника міліції громадської безпеки є пліним служби впливає на ціннісну сферу особистості правоохоронця, регламентує напрями активності, засоби її реалізації та час, що витрачається на певну активність.

В усіх групах досліджуваних найбільше засобів та часу приділяють професійної діяльності та досягнення в ній успіху. В повсякденному житті правоохоронці реалізують такі цінності як допомога іншим та милосердя. Найбільше засобів і часу у них спрямовується на реалізацію успіху, професійну діяльність та спілкування.

Правоохоронці з невеликим стажем служби витрачають також багато часу на спорт, хобі, пізнання, а ті, що тривалий час працюють в ОВС, майже весь час витрачають на професію та спілкування.

С пліним служби змінюються ціннісні уявлення щодо суспільної значущості професійної діяльності, можливості отримати високий статус у суспільстві. Можна констатувати, що у правоохоронців є пліним служби фіксується суперечливе та критичне ставлення до колег, самої праці правоохоронця. Не викликає сумнівів високе значення для опитуваних сім'ї як життєвої цінності, але за специфічних умов праці з пліним часу на службі у частини правоохоронців виникає ситуація работоголізму, робота виступає цінністю вищою за сім'ю та інші життєві цінності, що дуже обмежує особистість та може приводити до її професійної деформації та, навіть, деструкції.

Проведене дослідження дає підставу говорити про вплив професійної деформації не лише на емоційну сферу працівників міліції громадської безпеки, але і на їх ціннісні орієнтації. Проблема профілактики деформації та деструкції особистості правоохоронця є пліним служби є актуальною психологічною проблемою, що потребує подальшої уваги науковців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жуков Ю. М. Ценности как детерминанты принятия решения. Социально-психологический подход к проблеме / Ю. М. Жуков // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М., 1976. – С. 254-277.
2. Леонтьев Д.А. Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения во времени / Д.А. Леонтьев // Психологическое обозрение. – М., 1998. – № 1. – С. 13-25.
3. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб., Издат. Питер, 2006. – 352с.
4. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: Учебное пособие. / Д.Я. Райгородский. – Самара: Издат. Дом «БАХРАХ-М», 2004.- 672 с.
5. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб.: Речь, 2002.- 254 с.
6. Поршнев Б.Ф. Функция выбора – основа личности / Б.Ф. Поршнев // Проблемы личности: материалы симпозиума. – М., 1969. – С. 344-349.

7. Фромм Э. Быть или иметь? / Э. Фромм. – М., 1990.- 288 с.
8. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990.- 276 с.
9. Ядов В.А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: Диспозиционная концепция. / В.А. Ядов. – 2-е расширенное изд. — М.: ЦСПиМ, 2013. — 376 с.

УДК: 159.9:614.87/.88

Миронец С.М., к. психол. н., доцент, доцент кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету

ПСИХОЛОЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ РЯТУВАЛЬНИКІВ МІЖНАРОДНОГО КЛАСУ

У статті наведено актуальний стан та перспективи розвитку ДСНС України на шляху до набуття українським корпусом рятувальників повноправного членства в Міжнародній консультативній групі ООН з проведення пошуково-рятувальних операцій в умовах міста - "ІНСАРАГ". Наведені деякі особливості психологічного забезпечення діяльності фахівців зведених рятувальних загонів у складі міжнародних гуманітарних місій.

Ключові слова: рятувальники, Міжнародна консультативна група ООН, "ІНСАРАГ", пошуково-рятувальна операція.

В статье показано актуальное состояние и перспективы развития ГСЧС Украины на пути к обретению украинской корпусом спасателей полноправного членства в Международной консультативной группе ООН по проведению поисково-спасательных операций в условиях города - "ИНСАРАГ". Показаны некоторые отличия психологического обеспечения деятельности специалистов сводных спасательных отрядов в составе международных гуманитарных миссий.

Ключевые слова: спасатели, Международная консультативная группа ООН - "ИНСАРАГ", поисково-спасательная операция.

Постановка проблеми: в умовах трансформації сучасного суспільства, які відбуваються в Україні, великого значення набуває діяльності зведених рятувальних підрозділів. Особливо гостро постає питання їх підготовки до виконання завдань під час реагування на комбіновані види надзвичайних ситуацій. Україна, обравши шлях Європейської інтеграції взяла на себе зобов'язання привести всі стандарти з підготовки та діяльності рятувальних підрозділів, до тих, що діють у Європі.

Водночас, незважаючи на великий досвід залучення українських рятувальників до участі у міжнародних рятувальних операціях, відповідного статусу "рятувальник міжнародного класу", вони на цей час, не набули. **Актуальність** досліджуваної проблема полягає у необхідності вироблення нових стандартів до формування таких підрозділів, відбору та атестації персоналу, всебічного забезпечення їх діяльності, в тому числі і соціально-психологічного.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми діяльності рятувальників у різних аспектах присвячені праці: Садкового В.П., Перелигіної Л.А. (2004) – стосовно попередження розвитку у рятувальників посттравматичних розладів; Тімченка О.В., Миронця С.М. – стосовно регуляції прояву негативних психічних станів та реакцій у рятувальників під час діяльності в екстремальних умовах; О.П.Євсюкова (2008), О.С.Колесніченка (2011), І.І.Назаренко (2013) – стосовно формування готовності до діяльності в екстремальних умовах; В.М.Крайнюк (2009), М.С. Корольчука (2004, 2010) – стосовно стресостійкості рятувальників та формування у них стійкості до професійного стресу; Куфлієвського А.С. (2007) – стосовно професійного вигорання рятувальників та інші.

Отже, можемо стверджувати, що існує багато наукових досліджень, які присвячені вивченню психологічних особливостей діяльності рятувальників "взагалі", що ж до проблем, які спрямовані на формування системи заходів з підготовки висококваліфікованих фахівців рятувальної справи, які могли б бути сертифікованими за міжнародними стандартами, то таких досліджень у цілісно вираженому аспекті нами не виявлено. А питання психологічного забезпечення діяльності таких формувань, на теренах України взагалі відсутні.

Не існує і нормативно-методичної бази щодо системи оцінки й обліку професійно-значимих психологічних і психофізіологічних якостей не тільки для даного контингенту, але й для інших рятувальників. Зокрема, таких нормативних актів не розроблено для медиків – рятувальників, які здебільшого залучаються до участі у складі міжнародних рятувальних загонів на рівні з рятувальниками.

Водночас, подібні праці могли б мати не тільки теоретичне, але й практичне та прикладне значення, оскільки вони сприятимуть удосконаленню системи відбору, підготовки й ефективного психологічного забезпечення діяльності зазначеної категорії фахівців рятувальної справи, що й спонукало нас до вивчення зазначеної проблеми.

Метою даної статті є визначення проблемних питань пов'язаних із входженням українських фахівців до міжнародного корпусу рятувальників та визначення напрямів щодо їх розв'язання, зокрема і в сфері їх психологічного забезпечення.

Виклад основного матеріалу. З проголошенням Україною курсу на Євроінтеграцію постає питання про приведення діяльності рятувальних підрозділів у відповідність до Європейських стандартів, зокрема визначення механізмів та критеріїв надання фахівцям ДСНС України статусу рятувальника "міжнародного класу". Шлях до розв'язання зазначеної проблеми знаходиться в площині діяльності Організації об'єднаних націй (ООН), яка здійснюється у сфері міжнародної гуманітарної діяльності.

Багато хто уявляє ООН як організацію, яка займається в основному питаннями підтримки миру й безпеки. Насправді цьому присвячено менш 30% діяльності ООН, а переважно її робота пов'язана з розвитком і наданням гуманітарної допомоги. Система ООН, будучи єдиним всесвітнім інститутом по

сприянню розвитку найбідніших районів світу, реалізуючи свої спеціальні програми, допомагає поліпшити життя мільйонам людей [5].

За допомогою цих програм система ООН надає допомогу в розмірі понад 25 млрд. дол. приблизно 135 країнам щорічно: близько 5 млрд. виділяється у вигляді безоплатних субсидій і понад 20 млрд. - у вигляді позик. Організація надає допомогу біженцям, бідним і голодним, сприяє виживанню дітей, охороні навколишнього середовища, боротьбі зі злочинністю й поширенням наркотиків, захисту прав людини, рівноправності жінок і демократії, врегульовує збройні конфлікти тощо [2].

Україна, за часів отримання статусу незалежної держави приймає активну участь у наданні допомоги країнам постраждалим від надзвичайних ситуацій під егідою ООН, міжнародних організацій а також на двосторонній основі, зокрема:

- ліквідація наслідків потужних землетрусів в центральній-азійському регіоні (Туреччина, 1999р.; Індія, 2001 р.; Іран, 2003-2004рр.; Пакистан, 2005р.; Киргизії в, 2008р);

- надання допомоги при ліквідації наслідків паводку в Угорщині в 1999 та 2010 р.р., Польщі в 2010 р., Молдові в 2010 р.

- участь у міжнародній місії з визволення заручників українських моряків з піратського полону (Судан, Сомалі, 2009р.);

- надання медичної та гуманітарної допомоги в наслідок військово-політичного конфлікту (Лівія, 2011р.);

- організація евакуації громадян України із зони військових дій (Ізраїлю, Сирії, Лівану, 2012-2013 рр.) та ін. [4]

На даний час в українському корпусі рятувальників діяльність міжнародного характеру покладено на Державне підприємство "Мобільний рятувальний центр України" (ДП МРЦ), яка здійснюється відповідно до наказу МНС України від 15.08.2007 "Про здійснення міжнародного співробітництва в системі МНС", положень міжнародних актів у сфері запобігання та реагування на надзвичайні ситуації, які належать до компетенції ДСНС України (більше 30) та інших нормативно-правових актів України, які регулюють порядок виконання заходів міжнародного характеру [1].

Саме на ДП МРЦ покладено реалізацію плану набуття українським корпусом рятувальників повноправного членства в Міжнародній консультативній групі ООН з проведення пошуково-рятувальних операцій в умовах міста - "ІНСАРАГ"

ІНСАРАГ – всесвітня мережа, що об'єднує більше 80 країн і організацій під керівництвом Організації Об'єднаних Націй (ООН). ІНСАРАГ займається питаннями пов'язаними з проведенням пошуково-рятувальних робіт (ПРР), має на увазі визначення мінімальних міжнародних стандартів, для пошуково-рятувальних загонів (ПРЗ) і методології міжнародної координації при реагуванні на землетруси у відповідності з керівництвом ІНСАРАГ, схваленим Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 57/150 від 2002 року "Підвищення ефективності координації міжнародної допомоги при проведенні пошуково-рятувальних операцій в горах"

Міжнародна консультативна група з питань пошуку та порятунку (ІНСАРАГ) була створена в 1991 році. Це стало наслідком реалізації ініціатив представлених спеціалізованими міжнародними пошуково-рятувальними загонами (ПРЗ), які працювали разом по ліквідації наслідків землетрусів в Мексиці в 1985 році і у Вірменії в 1988 році. З тим, щоб не дублювати існуючі структури група була сформована в рамках наявних координаційних гуманітарних механізмів під егідою Організації Об'єднаних Націй (ООН). Тому Секретаріат групи організаційно входить до складу відділу підтримки польової координації (FCSS) управління надзвичайних служб (ESB) Управління ООН з координації гуманітарних питань (УКГП ООН) [5].

Під егідою ООН ІНСАРАГ у 2002 році добила успішного прийняття Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 57/150 від 16.12.2002 "Підвищення ефективності і зміцнення координації міжнародної допомоги при проведенні пошуково-рятувальних операцій у містах". Резолюція особливо підкреслює, що кожна держава в першу чергу несе відповідальність за надання допомоги жертвам стихійних лих, що сталися на його території, і тому постраждала держава має відігравати головну роль «в ініціюванні, організації, координації та наданні гуманітарної допомоги на своїй території».

У резолюції також роз'яснюється, що міжнародні пошуково-рятувальні загони (ПРЗ) є додатковими силами існуючого національного потенціалу, такому як національна рятувальна служба, а також підкреслюється важливість своєчасної координації діяльності всіх цих ресурсів. Резолюції підкреслюється необхідність технічного озвучування запиту про надання міжнародної допомоги, зокрема в галузі проведення пошуково-рятувальних робіт (ПРР) після землетрусу призвів до обвалення будівель і споруд, у разі, якщо постраждала держава не в силах самотійно впоратися з наслідками подібної надзвичайної ситуації.

Основною метою ІНСАРАГ є надання сприяння в питаннях координації дій між різними ПРЗ, які реагують на міжнародному рівні на надзвичайні ситуації пов'язані з обваленням будівель і споруд , в основному , в результаті землетрусів. Такого роду координації група досягає шляхом забезпечення взаємодії реагуючих підрозділів ще до настання надзвичайних ситуацій. Різного роду робочі зустрічі фахівців є основою для багатьох практичних домовленостей між ними, спрощують процес взаємодії при реагуванні на реальні лиха та катастрофи. Основна інформація про те, як міжнародні ПРЗ домовилися працювати знаходиться в Керівництві ІНСАРАГ, яке є діючим документом, що визначає принципи, слідувати яким домовлено всередині групи.

ІНСАРАГ складається із декількох груп і поділяється за географічним принципом. Усі ці елементи підзвітні міжнародним органам Керівної групи ІНСАРАГ на раціональному рівні і разом з тим гарантує, що вони реалізуються в одному ключі з рішеннями прийнятими на глобальному рівні.

Вважається, що багато в чому саме ця резолюція лежить в основі тих успіхів, які група змогла домогтися за останні 20 років. Основною метою ІНСАРАГ є надання сприяння в питаннях координації дій між різними ПРЗ, які

реагують на міжнародному рівні на надзвичайні ситуації пов'язані з обваленням будівель і споруд, в основному, в результаті землетрусів.

У 2009 р. Україною було подано заявку до Секретаріату ІНСАРАГ про наміри проходження міжнародної атестації Державним Підприємством Мобільний Рятувальний Центр до ІНСАРАГ. Того ж дня ДП МРЦ був зареєстрований в мережі ІНСАРАГ. У 2011 р. було подано заявку щодо міжнародної атестації пошуково-рятувальної команди ДП МРЦ в системі ІНСАРАГ. У результаті цього атестацію української команди було призначено на червень 2014 р. Успішне проходження атестації дасть можливість у подальшому розширити співпрацю з ООН і залучати ДП МРЦ ДСНС України до міжнародних місій.

Вимоги до кваліфікації "рятувальника міжнародного класу" передбачають: Кваліфікація "рятувальник вищої категорії" ("майстер міжнародного класу") присвоюється: основному складу ДП МРЦ, який має стаж роботи рятувальника першого класу 2 роки, відповідає вимогам рятувальника першого класу, має вищу технічну або медичну освіту та сертифікати, що засвідчують якість підготовки, відповідають міжнародним зразкам та дозволяють у разі потреби виконувати роботи у складі міжнародних аварійно – рятувальних формувань без додаткової підготовки, володіти на розмовному рівні однією із західноєвропейських мов [1].

На сьогоднішній день ДП МРЦ на постійній основі залучено до заходів, які проводяться наступними підрозділами міжнародних організацій:

Офісу координації гуманітарних справ ООН;

Програми розвитку ООН в Україні;

Організації з безпеки та співробітництва в Європі;

Центру моніторингу та інформації Європейської Комісії;

Євроатлантичного центру НАТО з реагування на катастрофи;

Корпусу сил Співдружності Незалежних Держав;

Міжнародної дорадчої консультативної групи ООН з проведення пошуково-рятувальних операцій в умовах міста - "ІНСАРАГ";

Організації Чорноморського економічного співробітництва;

Організації за демократію та економічний розвиток – ГУАМ [5].

Інші підрозділи міжнародних організацій, які приймають участь у забезпеченні безпеки та антитерористичної діяльності під час проведення заходів за участю великої кількості людей.

У цьому аспекті діяльність рятувальних підрозділів є винятково-важливою не тільки з точки зору їх професійного вишколу та матеріально-технічним забезпеченням, але й морально-психологічним станом рятувальників, зокрема їх мотиваційною спрямованістю, здатністю долати великі емоційні та фізичні навантаження тощо.

Діяльність таких підрозділів завжди утруднена впливом чисельних психологічних чинників, які як правило пов'язані з загрозою для життя і здоров'я, напруженням, обумовленим необхідністю рятування постраждалих, різноманітними засобами негативного впливу на психіку фахівця. Значну частину таких впливів дозволяє мінімізувати спеціальна та психологічна

підготовка професійних контингентів, які приймають участь у ліквідації НС, й досвід ведення аварійно-рятувальних робіт.

Водночас, навіть самий висококваліфікований рятувальник, відчуває при роботі в зоні НС виражене фізичне і ще більше значиме емоційне навантаження. Більше того, чим вища кваліфікація рятувальника, і чим більш складні задачі йому доводиться розв'язувати, тим вищим виявляється його психічне напруження, тим більш високі вимоги висовуються до його психологічних якостей.

Рівень розвитку цих якостей в значній мірі визначається здатністю рятувальників до оволодіння відповідними навичками, їх схильністю до навчання, і в цілому, їх професійної працездатності. Далеко, не всі люди володіють такими якостями. Недостатня їх вираженість, інколи може бути непомітною у повсякденному житті, а в екстремальних ситуаціях (які є буденними для рятувальників) може проявлятися неочікувано і ярко, суттєво знизить ефективність праці, бути причиною важких за своїми наслідками помилок і зривів у професійній діяльності.

Їх дефіцит може бути також причиною загострення і розвитку деяких психічних і психосоматичних розладів. Тому оцінка таких якостей на перших етапах становлення фахівця в професії й подальше їх врахування при підготовці рятувальника й організації його праці є необхідною умовою успішної діяльності [3].

Фундаментальними психофізіологічними основами оцінки адаптації людини до діяльності в умовах загрози для життя і здоров'я і, як наслідок, його професійної придатності є теорія загального адаптаційного синдрому Г. Сельє (1966), теорія емоційного стресу Р.Лазаруса (1970) і концепція психічної адаптації Ф.Б. Березіна (1988), розробки П.К.Анохіна (1975), П.В. Сімонова (1981).

Розкривають уявлення про функціональні стани фахівців, діяльність яких відбувається в екстремальних умовах, також праці В.П.Зінченка (1974), В.И.Медведева (1982), М.С. Корольчука (1996) та інших фізіологів праці, психологів К.К.Платонова (1960), В.А.Бодрова (1984), Ф.Б.Ломова (1984) та ін. Нарешті, механізми порушення психічної адаптації до діяльності в подібних умовах розкривають праці психіатрів Г.К.Ушакова (1978), Ю.А.Александровського (1991) та ін.

Оцінка ступеня вираженості і структури професійно-значимих психологічних і психофізіологічних якостей рятувальників, яка відбувається в рамках психофізіологічного відбору має значення також для медико-психологічного забезпечення діяльності і в тому числі медичного контролю й експертизи працездатності, для проведення реабілітаційно-відновлювальних заходів, удосконалення психологічної підготовки фахівців тощо [3].

На виняткову роль аналізу психологічних і психофізіологічних якостей в оцінці й прогнозуванні поведінки і працездатності людини в особливих умовах вказує весь досвід медицини і психології екстремальних станів, військової медицини і в, першу чергу, її авіаційної і космічної галузей.

Варто зазначити, що ступінь розробленості проблеми професійного відбору осіб "ризиконебезпечних" професій, в тому числі рятувальників у різних міністерствах і відомствах суттєво відрізняються.

Найбільший досвід в даному напрямі накопичено стосовно військових спеціалістів. За останні роки, з утворенням в центральному органі виконавчої влади у сфері цивільного захисту Психологічної служби, дане питання досить глибоко пропрацьовано в Державній службі України з надзвичайних ситуацій

Рятувальники різних кваліфікаційних категорій суттєво відрізняються між собою за багатьма професійно значимими характеристиками. Серед таких характеристик – рівень освіти, спеціалізація, стаж і досвід роботи (у тому числі у складі міжнародних гуманітарних місій), стан здоров'я тощо. Чим вищий рівень кваліфікації рятувальника, тим жорсткіші вимоги до його професійних характеристик.

Отже, на сьогодні однією з пріоритетних задач ДСНС України є атестація пошуково-рятувальної команди «Мобільного рятувального центру» в системі ІНСАРАГ.

Управління з координації гуманітарних питань ООН (УКГП) забезпечує функціональну взаємодію гуманітарної спільноти в сфері реагування на надзвичайні ситуації. Одним із мандатів організації, що зазначений в резолюції Генеральної Асамблеї ООН 2816 (XXVI) 14 грудня 1971 року, є забезпечення реалізації принципів функціонування та координування взаємодії в межах всієї системи реагування.

До складу УКГП ООН входять такі головні структурні *елементи*: міжнародна дорадча консультативна група ООН з проведення пошуково-рятувальних операцій в умовах міста (ІНСАРАГ); система з координації та оцінки наслідків катастроф (ЮНДАК); система гуманітарної цивільно-військової координації.

Під час участі в заходах міжнародного характеру виконуються наступні завдання: надання іншим країнам та отримання гуманітарної та/чи інших видів допомоги під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій; забезпечення досягнення, підтримання та використання в повсякденній роботі міжнародних стандартів для підрозділів які залучаються до запобігання та реагування на НС та проведення пошуково-рятувальних та інших операцій; поширення досвіду та участь в удосконаленні національних стандартів з питань проведення пошуково-рятувальних робіт з метою їх адаптації до міжнародних норм і стандартів; підвищення готовності та можливостей в питаннях, пов'язаних з реагуванням на НС; підвищення ефективності взаємодії з підрозділами національних та міжнародних організацій в питаннях спільного надання допомоги у випадках НС; участь у міжнародних тендерах та подальша реалізація міжнародних проектів на контрактній основі.

Можливі форми співробітництва:

повне членство - передбачає покриття витрат, пов'язаних із участю представників України у місіях ООН, через спеціальні фонди ООН;

залучення до місій окремих фахівців країни – форма не передбачає окремого фінансування на проведення заходів співробітництва, але потребує фінансування до підготовки фахівців на спеціалізованих курсах ООН;

приєднання до системи ООН з гуманітарної цивільно-військової координації (не передбачає окремого фінансування на проведення заходів співробітництва, але потребує фінансування до підготовки фахівців на спеціалізованих курсах ООН);

започаткування та проведення процедур стосовно довгострокового співробітництва з Женевським міжнародним центром із гуманітарного розмінування;

участь у місіях ООН на контрактній основі спільно з іншими країнами чи окремими організаціями;

участь у міжнародних навчаннях відповідно до Фінансованого ЄС Проекту з запобігання, готовності та реагування на катастрофи природного та техногенного характеру для країн Східного партнерства (Україна, Республіка Вірменія, Республіка Білорусь, Грузія, Республіка Молдова та Азербайджанська Республіка) Флагманської ініціативи ЄС, яке заплановано в Україні у червні 2014 року;

Станом на початок березня 2014 року вже 111 рятувальників ДП МРЦ в складу команди отримали сертифікати щодо проходження курсу. Підготовлено комплект необхідних документів для надання повноважень на підписання Меморандуму про взаєморозуміння між ДСНС України та Управління з координації гуманітарних питань ООН. Представники команди продовжують також вдосконалювати знання англійської мови”.

Висновки. Отже аналіз діяльності рятувальних загонів, їх залучення до участі в міжнародних гуманітарних місіях з надання допомоги постраждалим країнам у наслідок великомасштабних надзвичайних ситуацій ставить нові завдання перед корпусом рятувальників щодо підвищення рівня підготовки, зокрема готовності до діяльності у складі міжнародних гуманітарних організацій.

Уведення стандартів Міжнародної консультативної групи ООН з проведення пошуково-рятувальних операцій в умовах міста "ІНСАРАГ" дозволить вийти на якісно новий рівень професійного вишколу Українського корпусу рятувальників.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку, на нашу думку, мають бути спрямовані на розроблення комплексу заходів всебічного забезпечення рятувальників зведених рятувальних загонів у тому числі і психологічного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Наказ МНС України від 15.08.2007 "Про здійснення міжнародного співробітництва в системі МНС".
2. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 57/150 від 16 грудня 2002 "Підвищення ефективності та зміцнення координації міжнародної допомоги при проведенні пошуково-рятувальних операцій у містах"

3. Миронець С.М. Формування психологічної готовності рятувальників міжнародних гуманітарних місій / С. М. Миронець Вісник Національного університету оборони України. Зб-к наук. праць. – К. : НУОУ, 2013. – Вип. 3 (34). – С. 254 – 259.

4. Миронець С.М. Психологічні особливості утворення та супроводу діяльності міжнародних гуманітарних місій / С.М. Миронець. Проблеми екстремальної та кризової психології. [Збірник наукових праць]. Вип. 14. Ч. II – Х.: НУЦЗУ, 2013. – С. 215 – 221.

УДК 159.9:351.743.(477)

Мовмига Н.Є., здобувач кафедри соціології та психології факультету права та масових комунікацій ХНУВС (м. Харків).

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ КОГНІТИВНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЖИТТЄВИХ ДОМАГАНЬ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ

Стаття присвячена дослідженню гендерних особливостей когнітивних характеристик життєвих домагань майбутніх правоохоронців. Проаналізовано гендерні відмінності змісту та рівня диференційованості життєвих домагань курсантів хлопців та дівчат молодших та старших курсів. Визначено особливості проектування ними власного життєвого шляху, стратегічність, структурованість та значущість планування у часі поставлених цілей. Розкрито змістові аспекти чоловічих та жіночих індивідуалізованих характеристик курсантів молодших та старших курсів у самоописаннях. Зокрема, особливості і якості особистості, ступінь прояву гендерних стереотипів у самооцінці особистості, подібних або відповідних традиційному гендерному стереотипу та перевагу соціальних або індивідуальних характеристик. Досліджено рівень виразності маскулінних і фемінінних характеристик особистості курсантів та ступінь їх конформності до гендерних норм поведінки.

Ключові слова: когнітивні характеристики, життєві домагання, життєвий сценарій, самоописання, майбутні правоохоронці.

Стаття посвящена исследованию гендерных особенностей когнитивных характеристик жизненных притязаний будущих правоохранителей. Проанализированы гендерные отличия содержания и уровня дифференцированности жизненных притязаний курсантов ребят и девушек младших и старших курсов. Определены особенности проектирования ими собственного жизненного пути, стратегичность, структурированность и значимость планирования во времени поставленных целей. Раскрыты содержательные аспекты мужских и женских индивидуализированных характеристик курсантов младших и старших курсов в самоописаниях. В частности, особенности и качества личности, степень проявления гендерных стереотипов в самооценке личности, подобных или соответствующих традиционному гендерному стереотипу и преимущество социальных или индивидуальных характеристик. Исследован уровень выразительности маскулинных и фемининных характеристик личности курсантов и степень их конформности к гендерным нормам поведения.

Ключевые слова: когнитивные характеристики, жизненные притязания, жизненный сценарий, самоописания, будущие правоохранители.

Постановка проблеми. Проблема життєвих домагань на сьогодні стає однією з центральних у дослідженні особистості, її соціальної ефективності,

успішності, професійної та життєвої самореалізації. Її наукове розв'язання відображає високе стремління людини бути активним творцем власного життя, самовизначатися у світі на основі усвідомлення себе та власного потенціалу.

Дослідження “життєвих домагань” обмежуються переважно визначенням їхнього рівня та його залежності від вираження тих чи інших стійких особистісних характеристик, чи наявності певної психопатології. Життєві домагання являють собою узагальнене уявлення про себе, про те, на що претендує, має надії, чого очікує людина від життя, чого вона хоче і вважає, що достойна отримати від життя, тобто є складовою і основою формування життєвої перспективи.

Життєві домагання майбутніх правоохоронців, як соціально-психологічний механізм самоздійснення і саморозгортання особистості, дозволяють моделювати бажане майбутнє відповідно до осмислених поставлених життєвих завдань і соціальних очікувань. Когнітивні ж характеристики життєвих домагань, на нашу думку, відображають перспективний характер досягнень курсантів на їх життєвому шляху у близькій та більш далекій перспективі бажаного майбутнього.

Тому **метою** нашої статті є дослідження гендерних особливостей когнітивних характеристик життєвих домагань майбутніх правоохоронців

Виклад основного матеріалу. У нашому емпіричному дослідженні зазначених когнітивних характеристик метою було визначити особливості усвідомленого ставлення курсантів до свого майбутнього (образу майбутнього), що відображене у їх самостійному плануванні структурованого в часі життєвого сценарію, прогнозуючи власну успішність на основі емоційної задоволеності в залежності від гендерної ідентичності особистості.

Вибірку дослідження склали курсанти ХНУВС (м. Харкова), які навчаються за спеціальностями “правознавство”, “правоохоронна діяльність”, “громадська безпека” у кількості 225 осіб, серед них на першому курсі навчаються 115 осіб, з них 63 хлопців та 52 дівчат, вік досліджуваних 17–20 років, на 4 курсі – 110 осіб, серед яких 48 дівчат та 62 хлопці, вік досліджуваних 21–26 років. Для досягнення мети дослідження нами було проаналізовано відмінності досліджуваних показників хлопців та дівчат молодшого курсу у порівнянні з старшим (випускним) курсом, що дозволило визначити певну динаміку. У дослідженні було застосовано методики: 1) Методика “Оцінка рівня життєвих домагань” за Л.А. Лепіховою та Т.М.Титаренко [2, с. 197, 269, 415–416]; 2) Методика “Лінія життя” Л.А. Лепіхової та Т.М.Титаренко [2, с. 269]; 3) Опитувальник М. Куна “Хто Я” в модифікації Л.М. Ожигової [1, с. 189–191]; 4) Опитувальник орієнтації особистості на гендерні ролі С. Бем в модифікації М.В. Буракової [1, с. 181–184].

Оцінювання життєвих домагань дозволило визначити рівень диференційованості життєвих домагань курсантів на основі контент-аналізу, шляхом співвідношення отриманих відповідей з різними групами домагань (табл.1). З метою перевірки статистичної значущості відмінностей в розходженнях результатів по групах досліджуваних використано

параметричний критерій – t-критерію Стьюдента, розроблений В. Госсеттом [3–5].

Таблиця 1

Життєві домагання майбутніх правоохоронців

Життєві домагання	Групи	1 курс	4 курс	p
Бути самостійним, успішним, матеріально забезпеченим, мати житло, автомобіль	хлопці	0,79	0,54	p<0,01
	дівчата	0,43	0,36	p<0,05
Кар'єрне зростання, висока посада, високе звання	хлопці	0,71	0,82	p<0,01
	дівчата	0,42	0,48	–
Сім'я, діти, злагода в родині	хлопці	0,52	0,67	p<0,05
	дівчата	0,64	0,88	p<0,01
Закінчити ВНЗ та здобути вищу освіту	хлопці	0,62	0,44	p<0,01
	дівчата	0,48	0,45	–
Професіоналізм, службові досягнення	хлопці	0,56	0,69	p<0,01
	дівчата	0,41	0,44	–
Саморозвиток особистісний та професійний	хлопці	0,28	0,31	–
	дівчата	0,36	0,41	p<0,05

Примітка: p – асимптотичне значення, рівень значущості t-критерію (p-рівень).

Як видно з таблиці 1, для хлопців 1 курсу найбільш виразними виявилися домагання стати самостійними, успішними та матеріально незалежними від батьків, мати власне житло, автомобіль (0,79), зробити кар'єру, займати високі посади (0,71), на третій позиції – закінчити ВНЗ та здобути вищу освіту (0,62), менш виразним є прагнення стати професіоналом (0,56). Дівчата 1 курсу більш орієнтовані вийти заміж та мати гарну сім'ю (0,64), закінчити ВНЗ та здобути освіту (0,48). У хлопців 4 курсу переважають домагання зробити кар'єру (0,82), стати професіоналом та мати службові досягнення (0,69), мати гарну сім'ю (0,67). Для дівчат 4 курсу найбільш виразним є прагнення вийти заміж та мати гарну сім'ю (0,88), вони планують народження дітей, намагаючись узгодити його в часовій перспективі з навчанням та майбутньою службовою діяльністю, знижується прагнення здобути освіту та бути самостійною, що пояснюється наближенням досягнення цього. Прагнення дівчат бути професіоналом та зайняти високу посаду стають більш актуалізованими. Виявлено, що проблема особистісного та професійного саморозвитку в цілому найменш актуальні як для хлопців так і для дівчат обох курсів, при чому для дівчат 4 курсу показники зростають та виявилися дещо вищими за хлопців (вони зазначають про наміри закінчити магістратуру, написати й захистити в майбутньому дисертацію).

В цілому ж отримані результати, на нашу думку, є адекватними формуванню та розвитку у курсантів почуття реальності сьогодення, об'єктивності стосовно власних тактичних і стратегічних життєвих перспектив. Виявлено, що у курсантів-хлопців старшого курсу знижується актуальність прагнення щодо закінчення ВНЗ порівняно з прагненням стати успішним та

самостійним, а у дівчат знижується прагнення здобути освіту та досягти матеріальної забезпеченості, оскільки вони узгоджуються з бажанням мати гарну сім'ю та народити дітей, що виходять на перший план у структурі їх життєвих домагань. Психологічні особливості проектування власного життєвого шляху, визначені за допомогою Методики “Лінія життя” Л.А. Лепіхової та Т.М. Титаренко показали стратегічність та структурованість планування у часі досягнення поставлених цілей курсантами 4 курсу порівняно з 1 курсом, водночас, якщо дівчата більше орієнтовані мати гарну родину (вийти заміж, народити дітей, то хлопці планують прогнозоване просування по посадах та отримання чергового звання, досягнення матеріальної стабільності та успіху.

За опитувальником М. Куна “Хто Я” в модифікації Л.М. Ожигової було проаналізовано самоописання майбутніх правоохоронців (табл. 2).

Таблиця 2

Самоописання майбутніх правоохоронців

Теми самоописань	Групи	1 курс	4 курс	p
Зовнішність	хлопці	0,42	0,44	–
	дівчата	0,82	0,74	p<0,01
Емоційна сфера	хлопці	0,38	0,35	–
	дівчата	0,77	0,68	p<0,05
Ставлення до себе, самооцінка	хлопці	0,65	0,62	–
	дівчата	0,71	0,70	–
Ділові якості, активність, творчість, цілеспрямованість	хлопці	0,52	0,63	p<0,05
	дівчата	0,45	0,61	p<0,01
Професійна ідентичність	хлопці	0,34	0,56	p<0,01
	дівчата	0,32	0,53	p<0,01
Інтереси, захоплення, навички	хлопці	0,47	0,45	–
	дівчата	0,31	0,35	–

Результати контент-аналізу показали, що для хлопців 1 курсу перші позиції у самоописаннях займають характеристики ставлення до себе, самооцінки (0,65), ділові якості, активність та цілеспрямованість (0,52), а також інтереси та захоплення (0,47). У дівчат же на 1 курсі домінують зовнішність (0,82), емоційна сфера (0,77), ставлення до себе (0,71). У хлопців 4 курсу домінують у самоописаннях ділові якості, активність та цілеспрямованість (0,63), ставлення до себе (0,62), професійна ідентичність (0,56), а у дівчат – зовнішність (0,74), ставлення до себе (0,70), емоційна сфера (0,68).

Таким чином, у дівчат першого курсу на перших позиціях зовнішність та емоційна сфера, а у хлопців – ставлення до себе, самооцінка та ділові якості. У старшокурсників же ставлення до себе дівчат стає майже рівнозначним з зовнішністю, а ділові якості, активність та цілеспрямованість хлопців навіть переважає за ставлення до себе. У старшокурсників обох статей з переходом на старші курси планомірно зростає професійна ідентичність, що детерміновано навчанням за спеціальністю. Для курсантів 1 курсу обох статей характерними є

загальні тенденції кількісного переважання індивідуальних характеристик над соціальними. З переходом на старші курси відбувається поступове вирівнювання цих характеристик. Щодо стереотипних характеристик майбутніх правоохоронців, то варто зазначити про загальну тенденцію переважання відповідних гендерних стереотипних характеристик як у хлопців так і у дівчат обох курсів. Водночас відзначимо тенденцію до зростання прояву чоловічих гендерних стереотипних характеристик, переважно пов'язаних з професійним полем, у самоописаннях дівчат старшого курсу порівняно з молодшими, що може бути обумовлено специфікою навчання та оволодінням ними фаховими знаннями у правоохоронній галузі.

Визначення рівня виразності маскулінних і фемінінних характеристик особистості і ступеня конформності до гендерних норм поведінки проводилося за допомогою Опитувальника орієнтації особистості на гендерні ролі С. Бем в модифікації М.В. Буракової (табл.3).

Таблиця 3

Орієнтованість на гендерні ролі майбутніх правоохоронців

Шкали	Групи	1 курс	4 курс	p
Маскулінні риси	хлопці	62,6	64,2	–
	дівчата	34,4	43,5	p<0,01
Фемінінні риси	хлопці	35,5	34,7	–
	дівчата	67,2	65,4	–

Результати дослідження обраних курсантами чоловічих або жіночих характеристик показали ступінь маскулінності та фемінінності з погляду відповідності соціальним очікуванням – їх узгодженості з культурними конструктами. Як видно з таблиці 3, хлопці обох курсів демонструють конформність гендерним нормам та показують переважання маскулінних гендерних ролей, а дівчата показують фемініні риси у гендерних нормах поведінки. Однак у дівчат 4 курсу значущо зростає показник маскулінності порівняно з 1 курсом, що свідчить про тенденцію до збільшення у гендерних моделях їх поведінки маскулінних рис узгоджених в соціокультурному контексті. Тому зазначимо, що рівень конформності стосовно гендерних норм поведінки у хлопців старших курсів виявився вищим за дівчат.

Висновки. Таким чином, у курсантів 1 курсу життєві домагання є більш амбітними та диференційованими порівняно з курсантами 4 курсу, домагання яких виявилися більш реалістичними та інструментально-структурованими, що показує вплив життєвого та професійного досвіду, набутого ними під час навчання у ВНЗ. Виявлено більш виразну стратегічність та структурованість планування у часі досягнення поставлених цілей курсантами 4 курсу порівняно з 1 курсом, при цьому у хлопців вищою є стратегічність, а у дівчат структурованість. З переходом на старші курси у майбутніх правоохоронців планомірно зростає професійна ідентичність, знижується ступінь переважання індивідуальних характеристик над соціальними у самоописаннях. Відзначається

тенденція до зростання прояву чоловічих гендерних стереотипних характеристик дівчат старшого курсу. У хлопців старших курсів рівень конформності стосовно гендерних норм поведінки є вищим за дівчат.

Отримані результати показують деяку неузгодженість у динаміці зміни життєвих домагань майбутніх правоохоронців, що пояснюється жорстким впливом реалій сьогодення, пов'язаних з реформуванням правоохоронної системи, з одного боку, а також зміщенням ціннісних акцентів у світосприйнятті сучасної молоді – з іншого. Втім, така картина лише вимагає бути доповненою результатами дослідження за мотиваційно-ціннісним та операційно-регуляційним критеріями життєвих домагань майбутніх правоохоронців на етапі фахової підготовки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воронцов Д. В. Гендерная психология общения / Д. В. Воронцов. – Ростов н/Д: Изд-во ЮФУ, 2008. – 208 с.
2. Життєві домагання особистості: [монографія] / [Т. М. Титаренко І. В. Лебединська, Н. В. Анікіна, О. Я. Кляпець та ін.] ; за ред. Т. М. Титаренко. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 456 с.
3. Климчук В. О. До проблеми використання Т-критерію Стьюдента у психології / В. О. Климчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – № 6 (135). – С. 21–28.
4. Максименко С. Д. Експериментальна психологія: [підручник] / С. Д. Максименко, Е. Л. Носенко. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 360 с.
5. Наследов А. Д. SPSS: Компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках / А. Д. Наследов. – СПб. : Питер, 2005. – 416 с.

УДК [159.922.1:351.74](477)

Нежута А.В., к. психол. н., викладач кафедри соціології та психології факультету права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ОПТИМІЗАЦІ ПРОЦЕСУ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ПРАВООХОРОНЦІВ В ГЕНДЕРНОМУ АСПЕКТІ

В даній статті визначені основні напрямки оптимізації процесу професійного самовизначення правоохоронців та сформульовані практичні рекомендації щодо оптимізації процесу професійного самовизначення правоохоронців в гендерному аспекті.

Ключові слова: професійне самовизначення, особистість, професійна діяльність, професійна підготовка, мотивація, правоохоронці, адаптація, професіоналізм, практичні рекомендації, оптимізація.

В данной статье определены основные направления оптимизации процесса профессионального самоопределения правоохранителей и сформулированы практические

рекомендации по оптимизации процесса профессионального самоопределения правоохранителей в гендерном аспекте.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, личность, профессиональная деятельность, профессиональная подготовка, мотивация, правоохранители, адаптация, профессионализм, практические рекомендации, оптимизация.

Постановка проблеми. Специфіка сучасної правоохоронної діяльності вимагає від працівників органів внутрішніх справ ґрунтовних юридичних знань, розвиненої правової та психологічної культури, сформованих умінь і навичок, морально – психологічної стійкості та фізичної підготовки. На сьогоднішній день у зв'язку з реформуванням системи правоохоронних органів у напрямку подальшої демократизації, гуманізації, посилення захисту прав і свобод людини (згідно Указу Президента України № 311 від 15.02.2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів») загострилася проблема плинності кадрів, особливо серед молодих фахівців. Проблема реформування торкнулася професійно-психологічної підготовки майбутніх та молодих спеціалістів органів внутрішніх справ, виконання ними професійних обов'язків, ставлення правоохоронців до своєї професії. Всі ці фактори впливають на процес професійного самовизначення правоохоронців.

Професійне самовизначення - це не просто вибір професії, це пошук і знаходження людиною особистісного сенсу в професійній діяльності, яка обирається, опановується та вже виконується, а також – знаходження сенсу у самому процесі самовизначення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемою професійного самовизначення займалися такі вітчизняні та зарубіжні вчені як Є.О. Клімов, М.С. Пряжніков, Л.М. Мітіна, Л.І. Новікова, М.М. Захаров, І.С. Кон, В.С. Симоненко, К.О. Абульханова-Славська, С.М. Іконнікова, Д. Сьюпер, Д. Тідельман, О. Хара, Д. Холланд, Ф. Парсон, Х. Томз, Г. Рис та ін..

В сучасній психології проблема професійного самовизначення правоохоронців розкривається в працях таких вчених як О.М.Бандурка, С.П. Бочарова, Л.М. Балабанова, В.Л. Васильєв, І.В. Жданова, О.В. Землянська, О.В. Тімченко, Г.Є. Запорожцева, А.В. Москаленко, П.В. Макаренко, О.В. Ступакова, Л.О. Шевченко та ін..

Метою даної статті є: 1. визначення основних напрямків оптимізації процесу професійного самовизначення правоохоронців; 2. ознайомлення з практичними рекомендаціями щодо оптимізації процесу професійного самовизначення правоохоронців в гендерному аспекті.

Виклад основного матеріалу. Психологічне забезпечення навчальної та професійної діяльності правоохоронців здійснюється працівниками служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України (згідно наказу МВС № 842 від 28.07.2004р. «Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України»).

Заходи психологічного забезпечення сприяють цілеспрямованому розкриттю і розвитку здібностей особистості, зростанню її професіоналізму,

працездатності, збереженню здоров'я і самого життя працівників органів внутрішніх справ при виконанні ними оперативно-службових завдань.

За результатами нашого дисертаційного дослідження на тему «Психологічні особливості професійного самовизначення правоохоронців на засадах гендерного підходу» [8] в межах психологічного забезпечення навчальної та професійної діяльності правоохоронців (згідно наказу МВС № 842 від 28.07.2004р. «Положення про службу психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України» та «Положення про психолого-педагогічне супроводження навчально-виховного процесу у навчальних закладах МВС України») виділено основні напрямки оптимізації професійного самовизначення особистості курсантів та працівників ОВС з урахуванням гендерних розбіжностей:

1. *Профорієнтаційний* напрямок передбачає формування у майбутніх спеціалістів професійної перспективи, спрямованої на вибір професії і ствердження себе як суб'єкта професійної діяльності [1; 7]. Завданнями профорієнтації є:

- формування у людини установки на власну активність та самопізнання як основу професійного самовизначення та самоствердження;
- ознайомлення із світом професій, кон'юнктурою ринку праці, правилами вибору професії, своїми правами та обов'язками;
- забезпечення самопізнання та формування "образу я", як суб'єкта майбутньої професійної діяльності;
- формування умінь аналізу різних видів професійної діяльності;
- формування вміння співвідносити "образ я" з вимогами професій до особистості та кон'юнктурою ринку праці й створювати на цій основі професійний план та його перевіряти;
- перевірка можливостей для самореалізації на різних видах професійної діяльності;
- розвинення загальнолюдських та професійно - важливих якостей особистості [3; 4; 5; 6; 9].

За даними нашого дослідження слід відзначити, що серед курсантів першого курсу в ієрархії типів професійної мотивації, компенсаційний тип займає друге місце (дівчата $3,34 \pm 0,83$; ; хлопці $3,53 \pm 0,76$). Тобто курсанти, які обирають професію правоохоронця з метою подолання в собі слабких рис характеру (невпевненість, тривожність, замкненість, некомунікабельність та ін.) надалі, у більшості випадків, мають певні проблеми під час професійної адаптації до умов служби в ОВС, що свідчить про зниження працездатності і внаслідок, невідповідність професії здібностям та характеру правоохоронця. Отже відділенням психологічного забезпечення вищих навчальних закладів МВС доцільно посилити профорієнтаційну роботу серед абітурієнтів на навчання у ВНЗ системи МВС та курсантів, особливо першого та четвертого курсів, як хлопців, так і дівчат з метою формування адекватних мотивів вибору професії. Також кадровим службам системи МВС рекомендовано більш ретельно відноситися до професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в органи внутрішніх справ.

2. *Психодіагностичний напрямок* в межах нашого дослідження спрямований на оцінку особливостей професійного самовизначення правоохоронців за допомогою запропонованого комплексу психодіагностичних методик, а саме: методика вивчення професійної мотивації А.П. Москаленка, методика вивчення цінностей особистості Ш. Шварца, методика вивчення системи життєвих сенсів В.Ю. Котлякова; методика вивчення факторів привабливості професії В.О. Ядова, спрямована на діагностику факторів, які показують, що приваблює людину в обраній професії і що не приваблює; малюнковий тест на тему «Я працівник міліції» спрямований на визначення неусвідомлених аспектів ставлення працівників міліції до себе та до обраного виду діяльності; колірний тест відносин Є.Ф. Бажина та О.М. Еткінда для вивчення емоційних компонентів ставлення правоохоронців до самого себе, до певних професійних, правових і загальнолюдських явищ. Цей комплекс методик доцільно використовувати: при професійно-психологічному відборі кандидатів на навчання у вищі навчальні заклади системи МВС з метою визначення їх психологічної готовності до правоохоронної діяльності в органах внутрішніх справ України; для виявлення психологічних труднощів навчальної та професійної адаптації курсантів та працівників ОВС до службової діяльності; для вивчення психологічних особливостей працівників, які переміщуються на іншу посаду в системі МВС України, з метою визначення їх психологічних характеристик та прогнозування психологічної готовності до виконання ними певних оперативно-службових завдань; для вивчення психологічних особливостей працівників ОВС з метою визначення професійно-психологічної підготовки до виконання своїх функціональних обов'язків. За результатами дослідження практичним психологам системи МВС доцільно розробити професіограми щодо особливостей професійного самовизначення курсантів факультету слідства та дізнання та працівників слідчих підрозділів за гендерною ознакою та їх вплив на професійну діяльність. Крім цього рекомендовано проводити опитування з використанням комп'ютерної поліграфної техніки під час професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в органи внутрішніх справ України та навчання у вищих навчальних закладах МВС України, при здійсненні планових, періодичних обстежень правоохоронців з метою вивчення особливостей професійного самовизначення.

3. *Психокорекційний напрямок*, метою якого є формування та розвиток соціально-психологічної зрілості особистості, осмисленості професійної діяльності, трансформація негативних психологічних аспектів ціннісно-сислової, мотиваційної сфер особистості та системи ставлень до себе та до обраного виду діяльності.

Для підвищення професійної ідентифікації у правоохоронців, практичному психологу рекомендовано акцентувати увагу на системі ставлень, тобто доцільно розвивати наступні детермінанти:

- у курсантів першого та четвертого курсів, незалежно від статі, позитивне ставлення до свого керівництва, до виконання професійних обов'язків, до своєї кар'єри взагалі.

- у працівників ОВС жіночої статі позитивне ставлення до виконання професійних обов'язків, до себе, до свого майбутнього, до роботи; у чоловіків в межах своєї професії формування уявлення про можливість принесення користі суспільству, позитивне ставлення до свого керівництва, до роботи.

Нерозуміння особистістю свого місця в структурі професійних відносин зареєстровано майже у 25 % правоохоронців незалежно від статі та етапу професійного становлення – це є досить негативним чинником професійного самовизначення.

Для оптимізації процесу професійного саморозвитку курсантів та працівників ОВС, практичному психологу доцільно проводити професійно-психологічні тренінги з правоохоронцями-чоловіками та жінками:

- *тренінг пізнавальних якостей* включає тренінги з розвитку професійної пам'яті, професійної спостережливості й уваги, тренування з розвитку професійної чутливості;

- *комунікативний тренінг* спрямований на оволодіння навичками встановлення психологічного контакту і довірливих стосунків, здійснення психологічного впливу на осіб, які становлять оперативний інтерес;

- *психорегулюючі тренування* призначені для опанування навичками саморегуляції поведінкових реакцій, емоційно-вольових процесів, що дозволяють регулювати емоційні стани правоохоронців, знімати напругу, створювати певний позитивний настрій в професійній діяльності працівників ОВС. Слід відзначити за даними нашого дослідження, що такий вид тренінгу більш необхідний правоохоронцям чоловічої статі.

Крім цього рекомендовано ще використовувати *психологічне моделювання умов і труднощів службової діяльності* – це комплекс прийомів та засобів, що дозволяють створити зовнішні і внутрішні (психологічні) умови, близькі до реальних умов службової діяльності;

Не менш важливим методом психологічної підготовки вважається *метод психологічного аналізу і вирішення практичних завдань*, досягнення якого є реальна перевірка рівня професійно-психологічної підготовленості правоохоронців. Вирішення практичних ситуацій дозволяє правоохоронцям застосовувати отримані практичні знання, навички і вміння в службовій діяльності [2]. Серед сучасних психологів, які займалися проблемою впровадження тренінгових технологій у професійну діяльність правоохоронців, відомі Г.В. Попова, Л.І. Мороз, О.В. Тімченко, Д.А. Кобзін, А.П. Москаленко та інші.

Стосовно ціннісно-сислової сфери, рекомендовано підвищити орієнтацію у чоловіків – правоохоронців на стримування й попередження дій професійного характеру, які повинні відповідати соціальним і професійним очікуванням (цінність «конформність»); прагнення до розуміння людей, їх захисту, терпимість до них (цінність «універсалізм»); також підвищити орієнтацію у курсантів та працівників ОВС, незалежно від статі, на отримання задоволення від життя, від професійної діяльності (гедоністичний сенс життя), пізнання себе, життя (когнітивний сенс життя). Крім цього доцільно підвищити рівень адекватної професійної мотивації у практичних працівників ОВС, тому

що за даними нашого дослідження спостерігається тенденція зниження адекватних мотивів професійної діяльності у працівників слідчих підрозділів. Особливо це стосується правоохоронців чоловічої статі.

4. *Психопрофілактичний напрямок* в межах нашої роботи спрямований на застосування практичними психологами системи МВС психологічних та психофізіологічних засобів попередження виникнення станів перевтоми, психічного (емоційного) вигорання, нервово-психічної напруженості, деструктивних форм поведінки у курсантів та працівників ОВС, про що свідчать результати дослідження стосовно наявності у чоловіків і жінок таких непривабливих факторів професії, як невідповідність праці здібностям і характеру, наявність частого контакту з людьми, недостатня оцінка важливості праці в суспільстві, неможливість самовдосконалення, великий робочий день.

Для керівників підрозділів ОВС та атестаційних комісій слід звернути увагу на молодих спеціалістів, як чоловіків так і жінок зі стажем роботи до 3 років, які в своїй професійній діяльності все частіше зіштовхуються з так названою «навченою безпорадністю» - це коли дії відокремлені від результату. Тобто знання, вміння та навички, придбані за період навчання, правоохоронець прагне реалізувати в своїх професійних діях, але в результаті роботи з'ясується, що дії були марними. Ця ситуація призводить до зниженої працездатності, негативного ставлення правоохоронця до своїх професійних обов'язків, до своєї професії взагалі. Практичним психологам доцільно проводити індивідуальні та групові заняття профілактичного характеру з метою попередження виникнення у правоохоронців чинників, які сприяють формуванню негативного ставлення до своєї роботи, проблемній адаптації, також рекомендовано проводити профілактичні заняття з правоохоронцями, які мають постійний доступ до табельної вогнепальної зброї з метою попередження виникнення нервово-психічної напруженості, деструктивних форм поведінки.

5. *Психоконсультаційний напрямок* полягає в наданні курсантам та працівникам ОВС інформаційних послуг психологічного характеру для подолання певних професійних труднощів, що перешкоджають професійно-особистісному зростанню. Практичним психологам рекомендовано надавати психологічні послуги правоохоронцям – жінкам та чоловікам, для подолання труднощів в деяких аспектах професійного самовизначення, а саме: мотиваційна, ціннісно-сміслова сфери, система ставлень до себе та до своєї професії. Також надання консультативної допомоги чоловікам-правоохоронцям з метою поліпшення їх взаємодії з різними верствами населення, представниками засобів масової інформації. Крім цього проводити психологічне консультування з керівниками підрозділів ОВС та ВНЗ МВС з метою вдосконалення організації і проведення індивідуальної психопрофілактичної і соціально-психологічної роботи з курсантами та практичними працівниками ОВС.

6. *Провітницький напрямок* спрямований на осмислення психологічних чинників професійного самовизначення правоохоронців.

З керівниками підрозділів ОВС доцільно проводити заняття стосовно ознайомлення їх з практичними навчальними курсами, які курсанти вивчають

за період навчання у ВНЗ системи МВС, для того щоб бути інформованими щодо професійних навичок, умінь та знань молодих спеціалістів і на основі цього вимагати від них виконання відповідних професійних завдань. Також для адаптації в професійній діяльності молодий працівник повинен бути правдиво проінформований керівництвом підрозділів ОВС про всі особливості служби, тобто: про реально існуючу ситуацію, перспективи, пов'язані з матеріально-технічним забезпеченням підрозділу, зарплатою, матеріальним становищем працівника ОВС, житлом, харчуванням, формою. Це дозволить запобігти цілому ряду труднощів, пов'язаних з обманутими очікуваннями, халатним ставленням до служби, порушенням закону, дисципліни та звільненням.

За результатами нашого дослідження можна констатувати про негативне ставлення молодих працівників, незалежно від статі, до свого керівництва. Для подолання труднощів в установленні стосунків керівникам підрозділів доцільно було б цікавитися процесом адаптації не тільки з погляду оцінки дисципліни та результатів діяльності, але й з погляду особистісних переживань правоохоронця. Не можна оцінювати професійну діяльність молодого працівника за тими ж критеріями, що і професіонала. У ставленні до молодого правоохоронця слід уникати позиції «він молодий і нічого ще не заслужив». Витрачені зусилля на допомогу в професійній адаптації, систематичний контроль цього процесу призведе до успішного подолання труднощів адаптації і підвищення ефективності діяльності.

В роботі вищих навчальних закладів системи МВС доцільно проводити з курсовими офіцерами та професорсько-викладацьким складом заняття, спрямовані на практичне використання в навчально-професійній діяльності комплексу психологічних факторів, що сприяють осмисленню психологічних чинників професійного самовизначення курсантів, а саме: важливість професії в суспільстві, можливість самовдосконалення, можливість досягти соціального визнання та поваги, відповідність професії здібностям та характеру, вміння працювати в напрямку системи «людина – людина». Крім цього удосконалити як серед курсантів, незалежно від статі, так і серед працівників ОВС, організацію роботи щодо підвищення престижу професії працівника органів внутрішніх справ України та авторитету міліції.

Таким чином, визначення основних напрямків та надання практичних рекомендацій стосовно оптимізації процесу професійного самовизначення правоохоронців є сьогодні надзвичайно актуальним впровадженням в професійну діяльність правоохоронців, як чоловіків, так і жінок. Адже, корегуючи мотиваційну, ціннісно-смыслову сфери, систему ставлень правоохоронців до своєї професії, ми можемо досягти великих результатів, які в свою чергу позитивно вплинуть на виконання службових обов'язків, підняття морального духу правоохоронців та на особистість взагалі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анисимова Н.П. Профессиональная ориентация, профотбор и профессиональная адаптация молодежи / Н.П.Анисимова, И.В.Кузнецова. - Ярославль, 2000. - 119 с.

2. Гуменюк Л.Й. Психологія професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ : навчальний посібник / Л.Й.Гуменюк, І.В.Сулятицький. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 648 с.
3. Закатнов Д. О. Професіографія як засіб підготовки старшокласників до професійного самовизначення / Д. О.Закатнов // Теорет.-метод. проблеми виховання дітей та учн. молоді : зб. наук. пр. / АПН України, Ін-т проблем виховання. – К. ; Житомир, 2005. – Вип. 7. – С. 309–314.
4. Зеер Э.Ф. Психология профессионального самоопределения в ранней юности. Серия: Библиотека психолога / Э. Ф. Зеер, О.А.Рудей. - Издательства: МПСИ, МОДЭК, 2008. - 256 с.
5. Ірхіна С. М. Профорієнтація та професійно-психологічний відбір в органах внутрішніх справ України : навч. посіб. / С. М. Ірхіна. – К. : РАЦ КНУВС, 2007. – 91 с.
6. Колісник Т.П. Концепція професійної орієнтації старшокласників на службу в органах внутрішніх справ України // Проблеми становлення інноваційних підходів в сучасній освіті: Зб. наук. пр. // Проблеми сучасності: культура, мистецтво, педагогіка. – Харків-Луганськ: Стиль-Издат, 2004. – С.52 - 61.
7. Колісник Т.П. Організаційно-педагогічні умови професійної орієнтації старшокласників на службу в органах внутрішніх справ України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Т.П. Колісник. - Кіровоград, 2005.- 20 с.
8. Нежута А.В. Психологічні особливості професійного самовизначення правоохоронців на засадах гендерного підходу: дис. ...канд. психол. Наук: 19.00.06/ А.В. Нежута. – Х., 2012. – 204, [8] с.
9. Роша А.Н. Профессиональная ориентация и профессиональный отбор в ОВД: учебное пособие / А.Н. Роша. – М. : Академия МВД СССР, 1989. – 210 с.

УДК 159.9

***Овсяннікова Я.О.,** к. психол. н., старший науковий співробітник, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ*

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗАХИСТ ДОШКІЛЬНИКІВ В ОСЕРЕДКУ НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ

У статті порушено одне з найбільш актуальних, на сьогоднішній день, питань - робота з дітьми в умовах надзвичайної ситуації. Виділено та проаналізовано основні соціально - психологічні детермінанти, що призводять до помилкових дій психологів, які здійснюють роботу з дітьми в умовах надзвичайної ситуації. А також представлені результати дослідження, що стосуються особливостей надання психологічної допомоги дітям дошкільного віку в осередку надзвичайної ситуації.

Ключові слова: психологічна допомога, надзвичайна ситуація, вікові особливості, страхи, діти дошкільного віку.

В статті поднят один из наиболее актуальных на сегодняшний день вопросов - работа с детьми в условиях чрезвычайной ситуации. Выделены и проанализированы основные социально-психологические детерминанты, приводящие к ошибочным действиям психологов, осуществляющих работу с детьми в условиях чрезвычайной ситуации. А также представлены результаты исследования, касающиеся особенностей оказания психологической помощи детям дошкольного возраста в очаге чрезвычайной ситуации.

Ключевые слова: психологическая помощь, чрезвычайная ситуация, возрастные особенности, страхи, дети дошкольного возраста.

Постановка проблеми. Діти є найбільш складною категорією з точки зору проведення заходів з надання їм невідкладної психологічної допомоги.

Зазначимо, що допомога постраждалій дитині в корні відрізняється від аналогічної допомоги літній людині, жінці або іншим категоріям постраждалого населення і має свої особливості:

1. Для надання ефективної допомоги дітям, постраждалим внаслідок надзвичайної ситуації, необхідно дуже швидко визначати емоційний стан конкретної дитини, її загальний стан. Це не дає можливості використовувати весь звичний психологічний інструментарій, змушуючи психологів обмежуватися короткою бесідою і візуальною діагностикою.

2. Як показує досвід, в умовах того жаху, який звалився на дитину в результаті надзвичайної ситуації, діти, як і дорослі, в силу своїх психологічних особливостей не замислюються про збереження своєї психіки і, природно, не звертаються за психологічною допомогою. У цих умовах психолог сам є ініціатором спілкування.

3. Допомога дитині у відреагуванні на надзвичайну ситуацію.

4. Як правило, в осередку надзвичайної ситуації психологи прагнуть надати психологічну допомогу великій кількості людей, в тому числі і дітям. У більшості випадків це призводить до невинного нехтування їхніми психологічними особливостями.

Наш досвід роботи з дітьми постраждалими внаслідок надзвичайної ситуації державного та регіонального рівнів дозволяє виділити основні соціально - психологічні детермінанти, що призводять до помилкових дій наших колег психологів, які здійснюють таку роботу.

Головна помилка, яка властива більшості наших колег психологів це або повне, або часткове нерозуміння, не врахування, тих психологічних вікових особливостей, які притаманні дитині в її віці. Це призводить до кумулятивного нарощування помилкових дій і в кінцевому підсумку до неправильної взаємодії або повної відсутності взаємодії психолога і дитини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. При написанні статті були проаналізовані наукові праці видатних українських вчених, таких як О.В. Тімченко, В.Є. Христенко та ін., в яких наводяться загальні підходи надання невідкладної психологічної допомоги людям, що опинились в осередку лиха, висвітлюються основні методи, які використовують фахівці ДСНС України при роботі з різними категоріями постраждалого населення.

Мета. Виділити та проаналізувати особливості надання психологічної допомоги дитині дошкільного віку в умовах надзвичайної ситуації.

Виклад основного матеріалу. Діти – це окрема категорія постраждалих, яка має свої вікові особливості розвитку психіки, і які необхідно враховувати в першу чергу. Дитяча психіка, перебуваючи на тому чи іншому етапі формування і розвитку, дуже вразлива до різного роду стресів. Тому, і методи роботи з дітьми в осередку надзвичайної ситуації повинні бути зовсім іншими, ніж методи роботи з дорослими.

Саме тому, фахівцями науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ було проведено цикл досліджень, спрямованих на розробку дієвих методів і методик з надання екстреної психологічної допомоги дитині, яка волею долі опинилася в осередку надзвичайної ситуації. У дослідженні брали участь діти різних вікових груп: це діти дошкільного віку, молодшого шкільного віку. Дослідження проводилося в дитячих садках, загальноосвітніх школах, гімназіях, інтернатах.

На сьогоднішній день існує певна кількість вікових періодизацій психічного розвитку особистості. Так, що стосується дітей, то більшість науковців виділяють такі періоди психічного розвитку: немовляцтво, раннє дитинство, дошкільний вік, молодший шкільний вік, підлітковий вік, рання юність.

Оскільки психологічна робота з дітьми дошкільного віку в умовах надзвичайної ситуації є найбільш маловивченою, складною і відповідальною, то розглянемо дещо докладніше дану вікову категорію.

Хотілося б зазначити, що у більшості випадків в осередку надзвичайної ситуації діти дошкільного віку почуваються безпорадними, відчувають відсутність безпеки. І однією з головних потреб у маленьких постраждалих є потреба в безпеці і захищеності.

Для створення відчуття безпеки і захищеності в умовах надзвичайної ситуації, перш за все, необхідно допомогти дитині відреагувати на ситуацію, що склалася.

Звернемо увагу на те, якщо дитина перебуває під контролем батьків або близьких людей, психологу необхідно допомогти їй відреагувати на надзвичайну ситуацію. Без контролю дорослих не слід давати такої можливості постраждалій дитині. Вона повинна вийти з надзвичайної ситуації з почуттям безпеки і відреагувати на цю ситуацію в посткатастрофний період в більш контрольованій обстановці.

Однак, якщо дитина буде самостійно реагувати, то психологу припиняти цього не варто, а потрібно запросити медичних працівників для спільної роботи.

Крім цього у дітей дошкільного віку є психологічні вікові особливості, які не можна ігнорувати при наданні їм психологічної допомоги.

Так, у дошкільному віці діти ще погано визначають на «око» відстані між предметами, розмір приміщення, розміри предметів і т.д.

Кольори розрізняються, як правило, тільки основні, змішані просто не сприймаються або точніше не визначаються так, як вони визначаються дорослими.

Події, що відбуваються, дитина сприймає оповідно, не виділяючи головного і другорядного, надає особливу емоційну насиченість всього побаченого і почутого.

У цьому віці не до кінця сформовано сприйняття часу. Так, заповнений подіями час протікає швидше. Пустий, не заповнений час переоцінюється у більшу сторону.

При спілкуванні з дитиною, даної вікової категорії, необхідно завжди ставити конкретні, деталізовані, навідні питання, що мають завжди альтернативний вибір («так» чи «ні»). Альтернативність у питаннях обумовлена тим, що діти в цьому віці схильні в усьому погоджуватися з дорослими.

Особливістю пам'яті в цьому віці є те, що вона носить наочно-образний характер, тобто мислення асоціативно. Дитина не запам'ятовує предмети просто так, вона запам'ятовує їх у порівнянні з чимось і у зв'язку з чимось. Дитина не намагається запам'ятати те, що відбувається для того, щоб надалі розповісти побачене, її пам'ять носить мимовільний характер.

Увага в цьому віці також має відмінні риси. Діти ще не вміють підтримувати увагу протягом тривалого часу в одному і тому ж напрямку, не відволікаючись від інших предметів. У першу чергу, увагу дітей приваблює все яскраве, помітне, невідоме. Однак, іноді вона може бути досить інтенсивною і стійкою, але це відбувається в тому випадку, якщо дитина сприймає все, як гру.

Мислення в цей період характеризується як конкретне, узагальнення розвинене ще не в достатній мірі. І це ще раз показує, як важливо ставити дитині прості, конкретні, предметні питання, розділяючи тим самим побачені дитиною події на зрозумілі їй операції і дії.

Слід виділити таку особливість дитячої психіки, як надмірне використання своєї уяви. У цьому віці дитина в більшій мірі відходить від дійсності при переказі побаченого, ніж дорослий, вона змішує уявне з дійсним. Говорячи іншими словами, для дитини існує один світ. Уявне і дійсне для неї одне і те ж, одне «вплетене» в інше.

При характеристики мовлення слід відзначити, що лексика в цьому віці ще вкрай обмежена. Це означає, що іноді дитина розуміє, що від неї хочуть почути, але не може висловити це досить зрозуміло на вербальному рівні. Як правило, в цьому випадку вона вдається до асоціацій [1].

Ще однією важливою особливістю, на яку необхідно звертати увагу психологу при взаємодії з маленьким постраждалим в умовах надзвичайної ситуації є те, що дитина не може повністю виразити свій емоційний стан.

Також необхідною складовою для створення відчуття безпеки і захищеності у дитини дошкільного віку є врахування її страхів.

Почуття страху у дітей виникає досить часто. Страху у дитини можуть виникнути внаслідок перенесеної психотравматичної ситуації і боязні її повторення. Також в більшості випадків страху є результатом психологічного впливу дорослих людей (частіше за всього батьків): часте нагадування дитині про виникнення можливих неприємних ситуацій, супровід будь-яких самостійних дій дитини емоційно забарвленим попередженням про небезпеку, надмірна опіка або навпаки, сімейні проблеми, розмови в присутності дітей про

різні негативні явища (смертях, вбивствах, пожежах), усвідомлене залякування дитини казковими персонажами (баба-яга, лісовик, водяний), щоб домогтися слухняності та ін.

Наявність тих або інших дитячих страхів безпосередньо залежить від віку дитини.

У ході нашого дослідження було виділено три групи страхів, які притаманні дітям від 3-х до 5-ти років:

- 1 група – страхи, пов'язані з тваринами;
- 2 група – страхи, пов'язані з казковими персонажами;
- 3 група – страхи, пов'язані із загрозою для життя.

Розглянемо дещо докладніше кожен виділену групу страхів.

1 група – страхи, пов'язані з тваринами. В осередку надзвичайної ситуації особливо природного характеру, дуже часто разом з людьми страждають тварини і птахи, які проживають у даному регіоні. У дитини в цій ситуації може відбутися вторинна травматизація. Внаслідок того негативного досвіду, який був у неї раніше, і який у дитини закладений на підсвідомому рівні взаємодії або зустрічі з тією чи іншою твариною.

Слід зазначити, що на сьогоднішній момент невідомо, яких тварин і птахів бояться діти, як вони до них ставляться.

За результатами проведеного дослідження стало відомо, що практично 90% всіх опитаних дітей, віком від 3-5 років, бояться таких тварин як лисицю, вовка, тигра, лева. А серед птахів, як не дивно, саме сова, яку всі дорослі, особливо вчені, вважають символом мудрості, у дітей асоціюється з небезпекою і злом.

Тому, при розробці сценаріїв лялько - і казкотерапії, що проводяться в осередку надзвичайної ситуації, спеціалістам рекомендується відмовитися використовувати цих тварин.

У момент встановлення первинного психологічного контакту з дитиною, ми пропонуємо використовувати іграшки у вигляді кота, собаки, слона, зайця, білки, миші, свині й овечки. Також можна використовувати і іграшки птахів – це голуб, горобець, синиця, дятел, гусак, курка.

Крім того, враховуючи географічний регіон, в якому знаходиться Україна, то рекомендується в осередку надзвичайної ситуації використовувати саме образи собаки і кішки, так як вони створюють більшу безпеку для дитини. Причому не має значення, хлопчик це чи дівчинка.

2 група – страхи, пов'язані з казковими персонажами. Проведене дослідження показало, що негативними казковими героями є персонажі не тільки наших казок, мультфільмів і дитячих фільмів. Причому персонажі російських, українських і білоруських народних казок і персонажі зарубіжних мультфільмів у свідомості дітей перемішані:

- Баба - яга, відьми,
- Коцій безсмертний,
- Бармалей,
- Карабас - Барабас,

- Вовк,
- Тугарин Змій,
- Снігова королева,
- Тролі, ельфи, гноми.

Позитивними героями для наших дітей зараз є:

- Буратіно,
- Шрек,
- Айболит,
- Доктор Плюшева,
- Чіп і Дейл,
- Лунтик,
- Врятована Царівна,
- Феї Вінкс,
- Іван – рятівник,
- Богатирі: Альоша Попович, Ілля Муромець та ін.,
- Маша і Ведмідь.

Хотілося звернути увагу на те, що у сучасних дітей Шрек, Феї Вінкс і Айболіт допомагають людям, а Вовк - рятівник наприклад, за казкою Іван Царевич і Сірий Вовк, є злим і поганим для молодших дошкільників.

У кожного покоління свої герої і антигерої, в тому числі і казкові. Вони можуть нам подобатися чи не подобатися. Можуть викликати здивування або різке відторгнення. Однак – це реальність, яку не варто ігнорувати. Тому, подібні дослідження треба проводити кожні 5-7 років.

Як показує наш досвід, дітям, які знаходяться в осередку надзвичайної ситуації необхідно знати, що їх не залишать одних, що вони комусь потрібні і про них подбають. Тому повинні використовуватися тільки позитивні казкові герої.

Ми рекомендуємо при наданні психологічної допомоги дітям використовувати таких позитивних казкових персонажів:

- Шрек,
- Доктор Плюшева. Це сучасний аналог доктора Айболіта.
- Лунтик,
- Богатирі.

Так як ці казкові герої, на сьогоднішній день, для дітей віком від 3 - 5 років є найулюбленішими. І вони зможуть захистити маленького потерпілого «тут і зараз».

Відзначимо, що при роботі з дітьми в осередку надзвичайної ситуації не рекомендується використовувати негативних казкових персонажів. Тому що робота психолога відбувається в стислі терміни і часу немає на довгострокову психотерапію, і методи що використовуються, повинні бути швидкими і дієвими. А включення негативних казкових персонажів у елементи казко - і лялькотерапії, вимагає від фахівця чимало часу, щоб з маленьким постраждалим опрацювати надзвичайну ситуацію. Такий психотерапевтичний вплив на дитину має здійснюватися в посткатастрофний період.

3 група – страхи, пов'язані із загрозою для життя. За результатами проведеного дослідження, були виявлені основні страхи у дітей від 3-х до 5-ти років:

- страх самотності,
- страх темряви,
- страх знаходження дитини одного в замкнутому просторі,
- страх висоти,
- страх спізнитися куди-небудь (починає формуватися у дітей з 5-ти років),
- страх смерті,
- страх хвороби або зараження,
- страхи стихії, вогню, пожежі, війни.

Кожна дитина індивідуальна, і в кожній свої страхи, але є загальні страхи, які притаманні даному віковому періоду. Тому, в осередку надзвичайної ситуації необхідно мінімізувати всі страхи у дитини, не загострюючи її уваги на якомусь одному.

Однак, якщо дитина сама починає говорити про свої особисті страхи, то психологу їх потрібно обов'язково опрацьовувати. А якщо не вербалізує постраждала дитина свої страхи, то вони не опрацьовуються.

Робота зі страхами – це важливий елемент психологічної допомоги дитині. На сьогоднішній день існують різні способи і методи щодо подолання дитячих страхів, це малювання, ліплення з пластиліну, програвання ситуацій страху та ін. Але робота зі страхами повинна проводитися в посткатастрофний період, коли вплив на дитину негативних стрес-факторів надзвичайної ситуації усунуто.

Хотілося б відзначити, що в осередку надзвичайної ситуації можна купірувати певні загальні страхи. Такі як: страх темряви, страх самотності, страх знаходження дитини однієї в замкнутому просторі, страх стихії, вогню, пожежі, хвороби, травматизації і страх смерті.

- Так, страх темряви, мінімізується тим, що в приміщенні, де фахівець служби порятунку надає психологічну допомогу постраждалій дитині, має бути світло незалежно від часу доби.

- Страх самотності, купірується тактильним контактом у вигляді обіймів, дотиків, прогладжувань дитини або накриттям її ковдрою.

- Страх знаходження в замкнутому просторі, мінімізується, тим, що психолог в умовах надзвичайної ситуації знаходиться поруч з постраждалою дитиною, не залишає її одну.

- Страх висоти, страх запізнитися куди-небудь. При наданні екстреної психологічної допомоги в умовах надзвичайної ситуації ці страхи не актуальні, вони просто ігноруються.

- Страх стихії, вогню, пожежі, хвороби, травматизації, і страх смерті – це 6 страхів, які залишаються у дитини в осередку надзвичайної ситуації і які необхідно мінімізувати. Виникає питання: «Як це зробити?»

Зауважимо, що протилежністю цих страхів для дитини є почуття захищеності і безпеки. Тому, основним завданням психолога при роботі з дитиною є створення відчуття безпеки і захищеності у неї в осередку

надзвичайної ситуації. У цьому випадку необхідно використовувати метод «оточення любов'ю і добром». Щоб у дитини при спілкуванні з психологами служби порятунку виникали тільки позитивні емоції.

Хотілося б відзначити, для того щоб робота з дітьми в осередку надзвичайної ситуації була результативною, отримані нами результати дослідження потребують уточнення не рідше ніж кожні 5-7 років.

Висновки. Таким чином, психологічна робота з дитиною в осередку надзвичайної ситуації має свої особливості. Головним моментом при наданні невідкладної психологічної допомоги дітям дошкільного віку є створення у них відчуття безпеки і захищеності. Це відчуття можливо створити за допомогою таких складових як:

- допомога дитині у відреагуванні на надзвичайну ситуацію;
- врахування вікових психологічних особливостей дитини;
- врахування дитячих страхів. До цих страхів відносять: страхи, які пов'язані з тваринами, страхи, які пов'язані з казковими персонажами; страхи, які пов'язані з загрозою для життя.

А також важливим моментом, в умовах надзвичайної ситуації, є, те, що маленького постраждалого потрібно обов'язково оточити турботою, увагою і добром. Щоб він не відчував себе покинутим і самотнім у ситуації, що склалася.

Врахування вище перерахованих особливостей призводить до ефективного психотерапевтичного впливу на дитину дошкільного віку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кризова психологія [Текст] : навчальний посібник / За заг. ред. проф. О.В. Тімченка. К85 – Х. : НЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2010. – 383с.

УДК 159.9

Оніщенко Н.В. к. психол. н., старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ТИПІВ РЕАГУВАННЯ ПОСТРАЖДАЛИХ НА ВТРАТУ ВНАСЛІДОК НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ

У статті наведено розгляд проблеми виділення типології постраждалих, з якими доводиться працювати екстремальному психологу в осередку надзвичайної ситуації. Проводиться опис всіх особливостей поведінки та реагування постраждалого кожного типу на певну втрату внаслідок надзвичайної ситуації.

Ключові слова: постраждалих, надзвичайна ситуація, екстрена психологічна допомога.

В статье приведено рассмотрение проблемы выделения типологии пострадавших, с которыми приходится работать экстремальному психологу в очаге чрезвычайной ситуации.

Проводиться описання всіх особливостей поведінки і реагування постраждалого кожного типу на определенну втрату в результаті надзвичайної ситуації.

Ключеві слова: постраждалий, надзвичайна ситуація, екстрена психологічна допомога.

Постановка проблеми. Проблема оцінки стану постраждалої людини в умовах надзвичайної ситуації (НС) є однією з найскладніших та найбільш актуальних в аспекті надання екстреної психологічної допомоги всім, хто її потребує.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Звернення до науково-практичного доробку стосовно даної проблеми показало, що питаннями переживання постраждалими тих чи інших негараздів переймалась достатньо велика кількість науковців [1-8]. Проведений аналіз дозволив заключити, що дослідники здебільшого воліють дотримуватись одного вектору в дослідженнях наслідків перенесеної людиною втрати при НС – вивченню виключно посткатастрофних психічних порушень та проявів посттравматичних розладів. Можна сказати, що, на жаль, вчені, які займаються питаннями впливу перенесеної надзвичайної ситуації на особистість постраждалого, мало цікавляться питаннями реагування людини на конкретний вид втрати та проблемами її переживання.

Мета. Визначення та характеристика основних психологічних рис постраждалих з різними типами реагування на втрату, перенесену внаслідок надзвичайної ситуації.

Виклад основного матеріалу. Опис основних типів реагування постраждалими на втрату внаслідок надзвичайної ситуації було проведено за попередньо розробленою схемою, що містила в собі наступні дані: визначення характерних рис, що визначають вектор поведінки постраждалого; виявлення домінуючих механізмів психологічного захисту; опис особливостей поведінки постраждалої людини; представленість того чи іншого стану або реакції на втрату; наведення основних форм та методів екстреної психологічної допомоги. Спираючись на отримані дані, нам вдалось виділити п'ять типів реагування постраждалих на втрату внаслідок надзвичайної ситуації.

1-й тип – «Закритий». Цей тип постраждалих пов'язаний з відмовою особистості сприймати загрозові фактори впливу. За характером своєї дії постраждалі прагнуть не допустити негативну інформацію до усвідомлення.

1. *Характерна риса* - «блокування» інформації, яка поступає; довіряє тільки авторитетним джерелам.

2. *Механізми захисту:* «Заперечення», «Ігнорування», «Витиснення».

3. *Особливості:*

- ✓ повне або часткове заперечення того, що трапилось;
- ✓ відмова від участі у впізнанні, у проходженні інших обов'язкових процедур.

Ці постраждалі відрізняються небагатослівністю, пригніченістю, заглибленістю у свої думки і переживання. Поряд з запереченням травматичної для людини інформації, у цих постраждалих спостерігаються пригнічення,

розпач. На перший план виходять деяка скутість, загальмованість, пасивність, відчуженість від реальної ситуації.

Постраждалих цього типу можна помітити за виразним почуттям страху, тривоги та потребою позбутися травматичних факторів НС. Такий тип реагування визначається і домінуванням депресивних ознак в стані.

Відмітимо, що даний тип реагування достатньо виразно «читався» у переважної більшості жінок, які втратили внаслідок НС дитину. У них спостерігались вкрай негативні та гострі психічні стани, які характеризувались виразним протестом та запереченням факту смерті дитини. Приблизно у чверті постраждалих жінок, які пережили таку втрату, як відповідь на звістку про загибель дитини, було констатовано прояв ступорозних станів.

На пропозиції фахівців-психологів щодо надання психологічної допомоги, постраждалі реагують досить пасивно, говорять, що мало що може їм зараз допомогти. Такі постраждалі у переважній більшості можуть відмовлятися від психологічної підтримки та допомоги. Встановлення психологічного контакту з ними може зайняти більше часу, ніж з постраждалими інших типів, адже «закритими» ці постраждалі є не тільки від стресогенного впливу НС, а і від будь-яких контактів з оточуючими.

Серед постраждалих такого типу найбільший відсоток склали чоловіки (62,22%). Найменша кількість з таким типом реагування була відмічена серед літніх постраждалих.

4. Найбільш притаманні реакції: напруження; страх; порушення у сприйнятті часу; фрагментарне сприйняття того, що відбувається навколо. При цьому найчастіше такими постраждалими можуть демонструватися відстороненість, апатія, страх та тривога (див. табл. 1).

Таблиця 1

Рейтинг виразності основних реакцій, притаманних постраждалим 1-го типу

№	Основні реакції	%	Ранг
1.	Істерика	-	-
2.	Апатія	20,00	2
3.	Агресія, гнів	-	-
4.	Страх, тривога	14,33	3
5.	Відчай	12,86	4
6.	Ступор	12,05	5
7.	Рухове збудження	-	-
8.	Нервове тремтіння	9,66	6
9.	Відстороненість	31,10	1

5. Форми та методи екстреної психологічної допомоги. Загальмовані реакції, небажання контактувати та закритість – все це може ускладнювати роботу психолога. При встановленні психологічного контакту з постраждалим, перш за все необхідно зняти психологічні бар'єри, «пристосуватись» до постраждалого. У більшості випадків, саме через позначені особливості, психологам рекомендується використовувати методи *тілесно-орієнтованої*

терапії. Крім того можуть бути використані техніки активної та пасивної м'язової релаксації для досягнення соматичного та психологічного розслаблення та зняття зажимів.

Поряд з цим, психологами при роботі з постраждалими може застосовуватись масаж активних точок. Головною метою психологів, окрім всього іншого, є виведення цих постраждалих на рівень емоційної проробки психічної травми з подальшим її відреагуванням.

2-й тип – «Активний». Поведінка цих постраждалих визначається їх надто агресивною позицією, енергія якої спрямована здебільшого на джерело травматизації (у деяких випадках – на себе).

1. *Характерна риса* - «напад» на джерело травми; нікому не довіряє.

2. *Механізми захисту*: «Агресія», «Поворот проти себе».

3. *Особливості*:

- ✓ почуття провини;
- ✓ агресія на інших;
- ✓ аутоагресія;
- ✓ пошуки винуватців трагедії.

Переважає частина цих постраждалих відрізняється зневажанням елементарної безпеки. Вони можуть прагнути бути корисними, голосно призивати оточуючих допомагати іншим, можуть самі намагатись вступати в контакт з представниками служб порятунку з пропозиціями допомоги. Інша частина постраждалих може демонструвати виключно агресивну поведінку, спрямовану як на самостійно «призначених» винуватців трагедії, так і на випадкових свідків трагедії. Незважаючи на досить високий рівень активності, ці постраждалі нерідко відчуваються стомленими, виснаженими.

Характерними рисами постраждалих такого типу можна назвати дратівливість, необ'єктивне сприйняття інформації, яка надається, недовіру до тих, хто її транслює. Окремо слід відзначити те, що отримувані дані майже у всіх випадках переломлювались крізь призму власного бачення та трактування ситуації.

«Помітний» спосіб вираження реакцій у постраждалих даного типу неможна назвати демонстративним. Такі постраждалі не звертають уваги на оточуючих, їх поведінкою володіє страх, який і виступає поштовхом до активізації. В окремих випадках дії постраждалих даного типу реагування можна назвати умовно виваженими, але при цьому «читаються» тільки збентеженість, стурбованість та прояв намагання допомогти всім, хто потребує підтримки.

Серед постраждалих такого типу переважали чоловіки (75,44%). Найменша кількість з таким типом реагування була відмічена серед жінок (10,11%).

Постраждалі, яким властивий даний тип реагування можуть з недовірою ставитись до всіх фахівців, які працюють в осередку трагедії. Прийняття психологічної допомоги є характерним для більшості жінок та постраждалих похилого віку. Чоловіки ж воліють справлятись зі своєю втратою самотужки.

4. *Найбільш притаманні реакції*: агресивні прояви, гнів, істеричні форми поведінки, рухове збудження. Абсолютно всі реакції постраждалих даного типу «супроводжуються» проявами страху та тривоги. (див. табл. 2).

5. *Форми та методи екстреної психологічної допомоги*. Майже з усіма постраждалими психологами рекомендується проведення *індивідуального дебрифінгу*. Використовувалось *емпатійне (або активне) вислуховування*. При цьому з усіма постраждалими даного типу реагування рекомендовано застосовувати техніки *тілесно-орієнтованої терапії*.

Таблиця 2

Рейтинг виразності основних реакцій, притаманних постраждалим 2-го типу

№	Основні реакції	%	Ранг
1.	Істерика	19,97	2
2.	Апатія	-	-
3.	Агресія, гнів	23,35	1
4.	Страх, тривога	17,01	3
5.	Відчай	9,46	6
6.	Ступор	-	-
7.	Рухове збудження	10,86	4
8.	Нервові тремтіння	10,10	5
9.	Відстороненість	9,25	7

При встановленні психологічного контакту з цими постраждалими психологам можна використовувати директивні звернення, а також методи непрямого впливу задля переключення та сконцентрування уваги постраждалого на фахівця. Через високу динамічність психоемоційного стану постраждалих фахівцям-психологам основну увагу слід приділяти переробці пережитої травми не тільки на афективному, а і на когнітивному рівнях (*методи раціональної психотерапії*), що у подальшому може виявитись у прийнятті факту отриманої травми.

3-й тип – «Унікаючий». Поведінка визначається тенденцією свідомого уникнення стресогенних факторів, які сприймаються як джерело негативного впливу. Увагу та сприйняття людина спрямовує на ті справи, які допомагають їй відволіктись від загрози.

1. *Характерні риси* - «втеча» від факторів загрози, довіряє тільки собі.

2. *Механізми захисту*: «Ізоляція», «Заміщення».

3. *Особливості*:

- ✓ переключення на інший вид діяльності;
- ✓ «заклопотаність» іншими, менш важливими справами при не вирішенні існуючої проблеми;
- ✓ «віддає» або передоручає іншому виконувати те, що повинен робити в таких умовах сам.

Постраждалі з таким типом реагування характеризуються психомоторною загальмованістю та відстороненістю від травматичної події. У деяких випадках можуть спостерігатись ознаки заціпеніння. Сприйняття стресогенної ситуації у таких постраждалих може бути необ'єктивним та нереалістичним. Такі постраждалі відрізняються наявністю астеничних ознак, зниженим емоційним фоном, розгубленістю та дезорієнтацією. В сфері міжособистісних відносин такі постраждалі схильні знаходитись на дистанції, бути закритими, проявляють приховане бажання не контактувати. Людина майже все робить машинально. Міміка та жестикуляція збіднілі. Мова повільна, нечітка.

Серед постраждалих даного типу переважають люди похилого віку (38,15%). Найменша кількість з таким типом реагування відмічається серед жінок (25,26%).

4. *Найбільш притаманні реакції:* відмічається загальний апатичний стан, стривоженість у супроводі нервового тремтіння. Найбільш виразними рисами є відстороненість та відчай. Можуть бути присутні ознаки ступорозних станів (див. табл.3).

5. *Форми та методи екстреної психологічної допомоги*

При наданні постраждалим даного типу екстреної психологічної допомоги основний акцент ставиться на роботу щодо *відреагування травматичної ситуації*. Як тільки це трапляється, подальша робота психолога ДСНС полягає у нормалізації психоемоційного стану постраждалого за допомогою *індивідуального дебрифінгу*.

Слід підтримувати постраждалого у намаганні говорити про травматичну ситуацію стільки, скільки постраждала людина забажає. Необхідно включитись в обговорення ситуації таким чином, щоб в процесі обговорення постраждала людина пережила всі важкі моменти, вербалізувала їх та відреагувала.

Таблиця 3

Рейтинг виразності основних реакцій, притаманних постраждалим 3-го типу

№	Основні реакції	%	Ранг
1.	Істерика	-	-
2.	Апатія	26,93	1
3.	Агресія, гнів	-	-
4.	Страх, тривога	22,10	2
5.	Відчай	6,97	6
6.	Ступор	9,10	5
7.	Рухове збудження	-	-
8.	Нервові тремтіння	13,05	4
9.	Відстороненість	21,40	3

4-й тип – «Смиренний». Основу поведінки складає виразна потреба у прийнятті трагічної події, як данини, як того, що колись повинно було відбутись. Виразною є позиція фаталізму.

1. *Характерні риси* – змінення світогляду особистості; довіра вищим силам.

2. *Механізми захисту*: «Інтелектуалізація», «Сублімація».

3. *Особливості*:

- ✓ страх перед майбутнім;
- ✓ невпевненість у власних діях;
- ✓ сприйняття трагедії як кінця власного існування та втрати смислу подальшого життя.

Такий тип постраждалих характеризується абсолютною адекватністю поведінки. Очікування трагічних звісток може супроводжуватись високою напруженістю та намаганням контролювати свої емоції. Поведінка постраждалих є досить рівною. Вони самі можуть сповіщати родичів про трагедію та абсолютно всі дають згоду прийняти участь у процедурі впізнання. Навіть при наявності можливості не приймати участь у зазначеній процедурі, вони наполягають на цьому, сприймаючи це як покарання за свої гріхи, як те, що їм потрібно винести, як те, що вони повинні пройти.

При спілкуванні з психологом такі постраждалі легко йдуть на контакт, але всі намагання фахівців їм допомогти сприймають як безуспішні через сформовану установку, що їм нічого вже не допоможе. Досить виразними в таких випадках є ознаки депресивно-тривожних станів. При цьому поведінка, незалежно від змін умов надзвичайної ситуації, зберігає адекватні форми.

Основну частину постраждалих, у яких відмічено таку форму реагування, складають люди похилого віку (62,11%).

4. *Найбільш притаманні реакції: найбільш характерними реакціями»»* постраждалих цього типу реагування можна назвати апатію, страх, тривогу, відчай (див. табл. 4).

Таблиця 4

Рейтинг виразності основних реакцій, притаманних постраждалим 4-го типу

№	Основні реакції	%	Ранг
1.	Істерика	-	-
2.	Апатія	29,95	1
3.	Агресія, гнів	-	-
4.	Страх, тривога	24,10	2
5.	Відчай	23,44	3
6.	Ступор	6,16	6
7.	Рухове збудження	-	-
8.	Нервові тремтіння	10,25	4
9.	Відстороненість	7,10	5

5. *Форми та методи екстреної психологічної допомоги*. При проведенні заходів щодо надання екстреної психологічної допомоги, основну увагу слід приділити повному відреагуванню пережитої ситуації. Психолог використовує *техніки активного слухання та індивідуальний дебрифінг*. Слід також

враховувати ті особливості, що людина, яка знаходиться в важкому шоковому стані та демонструє ознаки ступорозної поведінки, може не реагувати на звернення до неї, «не чути», коли до неї звертаються, заперечувати сам факт ситуації, що склалась навколо неї тощо. Саме тому, психологічна робота з постраждалими, що знаходяться у шоковому стані, перш за все зводиться до хоча б часткового та тимчасового переключення людини з травмуючого об'єкту.

Психолог може принести такому постраждалому води, запропонувати відійти та почати з ним розмовляти, описуючи, що відбувається навкруги. Бесіду з таким постражданим слід будувати досить щільно, враховуючи абсолютно всі деталі та проговорювати їх. Бажано використовувати *прямі, чіткі директиви*, які у подальшому можуть підштовхнути постраждалого до афективного відреагування пережитої втрати.

Окрім цього, бажано використовувати спеціальні методи тілесно орієнтованої терапії: масаж активних точок, розслаблюючий масаж.

5-й тип - «Безпомічний». Основу поведінки складає виразна потреба у допомозі, в участі, в увазі з боку оточуючих. Ці люди потребують турботи, опіки та чіткого керування їхніми діями.

1. *Характерні риси* – безпомічність; демонстративність; довіра всім оточуючим.

2. *Механізми захисту*: «Регресія», «Відреагування».

3. *Особливості*:

- ✓ страх перед майбутнім;
- ✓ невпевненість у власних діях;
- ✓ безсилля, слабкість.

Такий тип постраждалих характеризується ярко виразним афективним компонентом у відповідь на реакцію. Основними рисами є розгубленість, дезорієнтація, порушення сприйняття та уваги. Мислення ригідне, але темп мови швидкий, іноді переривчастий. Такі постраждалі в одних випадках можуть бути дуже збудженими і демонструвати нав'язливе прагнення отримати підтримку та допомогу. У іншому випадку вони надто пригнічені, але тенденція до отримання зовнішньої допомоги залишається достатньо виразною.

Виразною рисою постраждалих даного типу реагування є те, що вони більше ніж інші сприймають свою втрату як найважчу. Такі особливості можуть обумовлювати і бажання розповісти «всьому світу» про свою трагедію і почути якомога більше слів співчуття. У випадку, коли належна, на їх думку, увага їм не приділяється, в поведінці можуть спостерігатись як агресивні прояви, так і ознаки істеричних форм поведінки.

Чоловіків з таким типом реагування зафіксовано не було. Основна частина постраждалих такого типу була відмічена серед жінок (56,77%).

4. *Найбільш притаманні реакції*:

Найбільш характерними реакціями постраждалих цього типу можна назвати рухове збудження, підвищену тривожність, нервову тремтіння та істеричні прояви (табл. 5.).

Рейтинг виразності основних реакцій, притаманних постраждалим
5-го типу

№	Основні реакції	%	Ранг
1.	Істерика	16,00	4
2.	Апатія	-	-
3.	Агресія, гнів	15,10	5
4.	Страх, тривога	17,95	2
5.	Відчай	15,00	6
6.	Ступор	-	-
7.	Рухове збудження	19,85	1
8.	Нервові тремтіння	16,10	3
9.	Відстороненість	-	-

5. Форми та методи екстреної психологічної допомоги

При організації роботи з постраждалими цього типу реагування, перш за все слід приділити увагу тому, що такі постраждалі схильні до формування психологічної залежності від фахівця-психолога, який надає підтримку, а також до гіперболізації почуттів та емоційних проявів. Основними формами роботи з таким постраждалим можна назвати активне слухання, індивідуальний дебрифінг

Слід обов'язково контролювати надмірне «захоплення» власними переживаннями з метою профілактики за циклювання на них.

Висновки. Підбиваючи підсумки опису типів реагування на той чи інший вид втрати, можемо відмітити, що жінкам найбільш властиво демонструвати 5-й тип реагування; постраждалі чоловіки зазвичай реагують на втрату двома засобами – їм притаманні 1-й та 2-й типи реагування; літні постраждалі найчастіше демонструють тип реагування «Смирений». 3-й тип реагування, за отриманими результатами, є рівномірно представленим у всіх групах досліджуваних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анцыферова, Л. И. Личность в тяжелых жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуации и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. — № 1. – С. 56-63.
2. Василюк, Ф. Е. Психология переживания: Анализ преодоления критических ситуаций / Федор Василюк. – М. : Прогресс, 1988. – 223 с.
3. Гнездилов, А. В. Психология и психотерапия потерь [Текст] / А. В. Гнездилов. – СПб. : Речь, 2002. – 162 с.
4. Дейтс, Б. Жизнь после потери [Текст] / Боб Дейтс; [пер. с англ. В. Челноковой]. – М. : Гранд-Фаир, 1999. – 304 с.
5. Психология экстремальных ситуаций [Текст] : хрестоматия / Сост. А. Е. Тарас, К. В. Сельченко. – Минск. : Харвест, 2000. – 480 с.

6. Трубицына Людмила Валентиновна. Переживание травмирующего события как проблема психологии личности [Текст] : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Трубицына Людмила Валентиновна. – Москва, 2005. – 201 с.
7. Herman, J. Trauma and Recovery / J. Herman. – New York : Basic Books, 1992. – 276 p.
8. Hobfoll S. E., The impact of resource loss and “traumatic growth” on probable PTSD and depression following terrorist attacks / Hobfoll S. E., Tracy M., Galea S. // Journal of Traumatic Stress. – 2006. – № 19. – P. 867–878.

УДК 159.922.7

Побідаш А.Ю., к. психол. н., начальник відділення впровадження психотренінгових технологій науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ

ОЦІНКА ОСНОВНИХ КОМПОНЕНТІВ ЖИТТЄВОЇ СТІЙКОСТІ МОРЯКІВ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЛИ В ПІРАТСЬКОМУ ПОЛОНІ

У статті наведено особливості життєвої стійкості та її компонентів у моряків - жертв піратського полону. Досліджено особливості впливу піратського полону на життєстійкість особистості. Розглянуто особливості адаптивності та нервово-психічної стійкості моряків, які перебували у піратському полоні.

Ключові слова: життєстійкість, піратський полон, адаптивність, нервово-психічної стійкості.

В статье приведены особенности жизненной стойкости и ее компонентов у моряков - жертв пиратского плена. Исследованы особенности влияния пиратского плена на жизнестойкость личности. Рассмотрены особенности адаптивности и нервно-психической устойчивости моряков, находившихся в пиратском плену.

Ключевые слова: жизнестойкость, пиратский плен, адаптивность, нервно-психическая устойчивость.

Постановка проблеми. Все більше українських моряків стають жертвами нападів піратів та потрапляють у їхній полон. При висвітленні даної проблеми більшість дослідників вивчають економічні наслідки від злочинної діяльності піратів, інші говорять про недосконалість нормативно-правового забезпечення сучасного мореплавства, і зовсім мало тих, хто розглядає соціальні, психологічні та фізіологічні наслідки для звичайного моряка, який перебував у такій надскладній та стресогенній ситуації.

Питання «психологічної вартості» такої ситуації для особистості моряка, який став жертвою піратського полону, є все більш актуальним. Вивчення життєстійкості, як особистісної якості моряка - жертви піратського полону дозволить більш детально виявити наслідки злочинного впливу піратів на психічне здоров'я плавскладу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемою життєстійкості особистості у закордонній психології займаються С. Кобейса, Д. Кошаба,

С. Мадді та інші [7; 8]. У вітчизняній психології поняття життєстійкості розробляється відносно нещодавно. Цією проблемою займаються Д.О. Леонтєв, О.І. Рассказова та інші [3; 4]. Наукові праці, що були б присвячені проблемі життєстійкості моряків, нам на жаль не зустрілися.

Метою даної статі є оцінка основних компонентів життєстійкості особистості моряків, які перебували у піратському полоні.

Виклад основного матеріалу. У сучасній психологічній науці при обґрунтуванні поняття «життєстійкість» використовується визначення, яке було запропоноване С. Мадді. Він виділив особливу особистісну якість «hardiness». Згідно з визначенням С. Мадді «hardiness» це психологічна живучість та розширена ефективність людини. Вона, на думку автора, є показником психічного здоров'я людини [7; 8].

Теорія С. Мадді про особливу особистісну якість «hardiness» виникла у зв'язку з розробкою ним проблем творчого потенціалу особистості та регулювання стресу. Ці проблеми найбільш логічно пов'язуються, аналізуються і інтегруються в межах розробленої ним концепції «hardiness». Через поглиблення атитюдів включеності, контролю і виклику (прийняття виклику життя), позначених як «hardiness», людина може одночасно розвиватися, збагачувати свій потенціал і впоратися зі стресами, що зустрічаються на життєвому шляху [7; 8].

С. Мадді визначив життєстійкість (hardiness) як систему переконань про себе, про світ, про відносини зі світом. Це диспозиція, яка, на думку автора, включає в себе три порівняно автономних компоненти: залученість, контроль, прийняття ризику. Виразність цих компонентів та життєстійкості у цілому перешкоджає виникненню внутрішньої напруги в стресових ситуаціях за рахунок стійкого опанування (hardy coping) зі стресами і сприйняття їх як менш значущих [7; 8].

Життєстійкість є однією з базових характеристик протидії стресу, наряду з копінг-ресурсами. Саме тому, розглядаючи проблему піратського полону, варто приділити неабияку увагу проблемі життєстійкості особистості. Ситуація піратського полону є для моряків неочікуваною, дуже хвилюючою та напруженою. Стресовий вплив злочинів піратів, направлених проти моряків, важко з чимось порівняти. Тож саме у цьому випадку ресурси особистості та її здатність протистояти стресам є чи не найважливішою характеристикою.

Сама по собі професія моряка є досить складною, небезпечною та важкою.

Наведемо хоча б для прикладу *основні стресові чинники професійної діяльності моряка за нормальних умов на судні* [5]:

- стрес-фактори, які пов'язані з природними умовами:
 1. Зміна погодних та кліматичних умов під час плавання.
 2. Зміна часових поясів.
 3. Бортова та кільова качка, удари хвиль у борти судна.
- стрес-фактори, які пов'язані з виробничими умовами:
 1. Шум та вібрація.
 2. Електромагнітне випромінення.

3. Хімічне забруднення повітря.
4. Збільшення інтенсивності експлуатації суден.
- соціально-психологічні стрес-фактори:
 1. Єдність зони відпочинку та праці.
 2. Постійна готовність до виконання професійної діяльності.
 3. Монотонність професійної діяльності.
 4. Дефіцит інформації.
 5. Групова ізоляція та самотність.
 6. Зниження рухової активності.
 7. Сексуальна депривація.
 8. Необхідність приймати рішення в умовах дефіциту часу.
 9. Загроза потрапляння у піратській полон [5].

Зважаючи на всі ці фактори та з метою забезпечення успішної професійної діяльності моряків весь майбутній плавсклад проходить систему професійного психофізіологічного відбору [1; 2]. Проте ця система є більш орієнтованою на фізіологічні та на психофізіологічні характеристики особистості[1; 2]. Це є закономірним, дивлячись на те, що умови праці моряків є дуже специфічними.

До того ж система професійного психофізіологічного відбору плавскладу та його професійної підготовки розрахована на нормальні умови праці у морі. Ситуація ж піратського полону є такою, що виходить за межі звичайної трудової діяльності моряків. Саме тому й немає ні підготовки моряків до даної ситуації, ні, тим паче, їх відбору за якостями, які були б корисними у такий ситуації.

За даними світової статистики піратська загроза з кожним роком стає все більш актуальною та небезпечною. Сумний досвід піратського полону моряків вже набули майже всі сучасні держави, які мають власний торговельний та пасажирський флот. Лише за підсумками 2010 року, кількість нападів на судна піратами збільшилася на 10%, у порівнянні з 2009 роком і склала 445 нападів. І це не дивлячись на посилене патрулювання небезпечних зон узбережжя Сомалі військовими кораблями міжнародних сил морської безпеки. З цих 445 нападів 53 атаки завершилися успіхом для піратів та призвели до захоплення ними суден. Нажаль ця сумна статистика відома не лише ЗМІ, а й насамперед морякам. Тобто не дивлячись на всі заходи для забезпечення захисту від нападів піратів моряки не можуть відчувати себе у достатній безпеці. Досить негативно цей факт впливає і на родичів моряків, які йдуть у рейс в небезпечну зону. Хвилювання, тривога, напружене очікування новин від моряків, саме це супроводжує близьких та родичів членів екіпажу, який йде до узбережжя Східної Африки [6].

На практиці кількість жертв піратів та їх нападів досить вагома. Лише за 2010 рік у полон був захоплений 1190 моряк. Для порівняння, у 2009 році було захоплено 1050 моряків. А отже, спостерігається хоча й не велике, проте все одно збільшення кількості жертв нападів піратів. Найсумніше те, що у 2010 році від рук піратів загинуло 8 моряків. Взагалі, 4185 моряків у 2010 році були атаковані та обстріляні піратами. На судах захоплених піратами у 2010 році

перебувало 1432 моряки. Ці дані говорять про досить суттєвий масштаб піратської загрози та її наслідків. Найбільше занепокоєння викликає поступове зростання кількості жертв піратів, розширення географії їхньої діяльності та погіршення поводження з захопленими моряками [6].

За даними Міжнародного морського бюро та Військово-морської розвідки США 26% моряків, які були атаковані піратами, захоплені у піратський полон. 59% відсотків моряків, захоплених піратами, було піддано жорстокому поводженню. 21% з загальної кількості захоплених у полон моряків пірати використовували як живий щит, близько до 15% було застосовано насильство. Тобто можна прогнозувати, що при потраплянні у полон до піратів лише третина моряків вийде з нього не ушкодженими, без серйозної загрози життю та здоров'ю.

Крім того, усі моряки, які потрапили до піратського полону, отримують психічні травми. Не менше психологічне навантаження несуть і їхні родичі та близькі [6].

На нашу думку, життєстійкість є однією з головних характеристик особистості моряка, яка дозволяє останньому вийти з ситуації захоплення у піратський полон з найменшою шкодою для власного психічного здоров'я.

Для виявлення психологічних особливостей життєвої стійкості моряків – жертв піратського полону нами було сформовано основну (експериментальну) та контрольну групи.

До експериментальної групи увійшло 37 моряків, які перебували у піратському полоні. Такий обмежений обсяг основної вибірки зумовлений особливостями режиму праці моряків (перебування у рейсі по декілька місяців) та добровільною основою участі у дослідженні.

До складу контрольної групи увійшло 52 моряки, які ніколи не перебували у піратському полоні та не піддавалися атаці піратів. Обсяг контрольної групи визначений особливостями формування основної групи. Також є важливою відповідність основних характеристик груп одна одній.

Для визначення особливостей адаптивності моряків – жертв піратського полону, нами було застосовано *багаторівневий особистісний опитувальник (МЛО) «Адаптивність» (А. Г. Маклакова та С. В. Чермяніна)*. Він призначений для вивчення адаптивних можливостей індивіда на основі оцінки деяких психофізіологічних і соціально-психологічних характеристик, що відображають інтегральні особливості психічного та соціального розвитку.

Для визначення особливостей адаптивності моряків, що були в піратському полоні з усіх шкал методики для подальшого розгляду нами були обрані шкали 3-го та 4-го рівня як найбільш інформативні. Отримані результати наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Рівні виразності основних показників адаптаційних здібностей моряків

Показники	1-ша група (стени)	2-га група (стени)
Поведінкова регуляція	9	7
Комунікативний потенціал	3	3

Моральна нормативність	7	6
Особистісний адаптаційний потенціал	6,33	5,33

Наведені дані дозволили зробити такі припущення. Аналізуючи показник «поведінкової регуляції» моряків, що були в піратському полоні, та порівнюючи його з результатами контрольної групи, ми бачимо, що він є вищим на 2 стени. Незважаючи на те, що показники двох груп знаходяться в діапазоні високого рівня виразності значення, можна сказати, що моряки 1-ї групи відрізняються трохи більшим рівнем прояву основних елементів поведінкової регуляції. Отже, можна припустити, що їм властиві більш адекватна самооцінка, вищий рівень нервово-психічної стійкості, а також наявність більшого соціального схвалення (соціальної підтримки) з боку оточуючих людей. При цьому зауважимо, що структурні елементи не є першоосною регуляції поведінки. Вони лише відображають співставлення потреб особистості, її мотивів, емоційного фону, настрою тощо. Система регулювання – це складне ієрархічне утворення. Інтеграція всіх її рівнів в єдиний комплекс і забезпечує стійкість процесу регуляції поведінки. Вплив піратського полону на психіку моряків, дія їхнього пресингу, призвели до підвищення рівня поведінкової регуляції. Моряки під час полону вимушені були контролювати свої поведінкові прояви та «тримати себе в руках». Цей вплив упродовж тривалого часу призвів до змін у поведінковій регуляції. Проте ці зміни не є радикальними та дуже значними.

«Поведінкову регуляцію», на наш погляд, можна пов'язати з такими особистісними якостями, як організованість, вміння бути стриманим, вміння зберігати спокій, терпіння і холонокровність. Саме ці якості були виділені моряками, які перебували в полоні, як одні з найважливіших для підтримання життєстійкості. Збільшення рівня виразності «поведінкової регуляції» ще раз підкреслює важливість цих якостей для життєстійкості моряків. Поведінкова регуляція є важливим компонентом особистості моряка – жертви піратського полону.

Показники «комунікативного потенціалу» в моряків обох груп однакові. Це, на наш погляд, пов'язане з тим, що моряки, перебуваючи в полоні, все одно перебувають у соціальній взаємодії. «Комунікативний потенціал» знаходиться на низькому рівні у обох групах. Комунікація між членами екіпажу є вкрай важливою, оскільки гарантує успішне виконання професійної діяльності. Низькі показники за шкалою «комунікативного потенціалу» в моряків можна пояснити, на наш погляд, тим, що спілкування на борту корабля є майже суто професійним, стислим і викликаним професійною необхідністю. Налагоджувати нові контакти морякам потрібно досить рідко, а отже, висока комунікабельність їм зазвичай не потрібна.

Проте за результатами анкетування моряків, що перебували в піратському полоні, можна виділити якості, пов'язані з комунікативним потенціалом, а саме: комунікабельність, вміння бути стриманим, запальність та демонстрація агресивної поведінки. Тобто під час полону необхідність соціальних контактів зростає, оскільки моряки практично завжди знаходяться в соціальному оточенні, їхній стан перебування пов'язаний з умінням побудувати відносини з

іншими людьми. Комунікативні можливості (чи вміння досягти контакту і взаєморозуміння з оточуючими) у кожної людини різні. Вони здебільшого визначаються наявністю досвіду і потреби спілкування, а також рівнем конфліктності. Але не дивлячись на потребу в комунікативних навичках під час полону, моряки не можуть швидко змінити рівень їх прояву, проте підкреслюють їх важливість для підтримання життєстійкості.

Аналізуючи результати за шкалою «моральної нормативності», можна відмітити, що рівень її прояву в моряків 1-ї групи є вищим, ніж у випробуваних контрольної групи. Результат 1-ї групи ставиться до високого рівня прояву «моральної нормативності», у 2-ї – до середнього. Це, на наш погляд, може бути пов'язане з тим, що моряки, які побували в полоні, більшою мірою навчилися тримати під контролем власні емоції та почуття. Вони виконують свої «соціальні ролі» для того, щоб зберегти своє життя та здоров'я від піратських покарань. Моряки з контрольної групи можуть більш гнучко поводитися у своїх колективах, без серйозних для них наслідків. Адже моральна нормативність забезпечує здатність адекватно сприймати індивідом пропоновану для нього певну соціальну роль. Основними компонентами процесу соціалізації є сприйняття морально-етичних норм поведінки та ставлення до вимог безпосереднього соціального оточення. Ці фактори й обумовлюють успішне співіснування поруч піратів і моряків.

Із рівнем «моральної нормативності», на наш погляд, пов'язані такі особистісні якості, що були виділені моряками, які були в полоні в анкеті, а саме: тактовність, толерантність, терпіння, вміння бути стриманим. Ці якості допомагають морякам підтримувати високий рівень життєстійкості особистості під час перебування в піратському полоні, адже правильна поведінка є запорукою безпеки особистості.

За результатами дослідження показники «особистісного адаптаційного потенціалу» є вищими в 1-й групі, проте показники обох груп знаходяться на середньому рівні. Професія моряка потребує певного рівня адаптаційних можливостей особистості. Саме тому, на наш погляд, показники «особистісного адаптаційного потенціалу» знаходяться на такому рівні. Вищі показники в досліджуваних 1-ї групи пов'язані, з нашої точки зору, з тим, що після перебування в піратському полоні моряки отримали певні навички та знання, які підвищують їхній загальний рівень адаптації. Вони вже є більш підготовленими до певних життєвих негараздів та несподіванок. Також важливим є те, що моряки – жертви піратського полону мають більші ресурси опору негативним факторам, адже тривалий стресовий вплив на організм викликає підвищення його опірності.

Таким чином, аналізуючи особливості адаптивності моряків можна виділити таке:

- загальний адаптаційний потенціал є вищим у моряків, які були в полоні піратів. Це пов'язане з навичками та знаннями, набутими в полоні, що допомагають морякам покращити свої адаптаційні можливості;
- також у моряків, які були у піратському полоні, вищими є показники «моральної нормативності» та «поведінкової регуляції». Це може говорити про

більший ступінь контролю своєї поведінки залежно від обставин та більший ступінь прийняття правил і норм. Цей компонент вочевидь отримав своє підкріплення в умовах жорстких обмежень і позбавлень полону та був достатньо ефективним.

В аспекті дослідження особливостей життєстійкості моряків, що мали досвід потрапляння до піратського полону, з метою продовження поглибленого вивчення основних її компонентів (за результатами факторного аналізу), нами був проведений аналіз сформованості нервово-психічної стійкості моряків.

Для вивчення особливостей нервово-психічної стійкості ми використали методикку «Прогноз», що містить у собі дві основні шкали: шкалу «відвертості» та шкалу «нервово-психічної стійкості». Аналіз отриманих результатів, на думку авторів методики, доцільно починати з шкали «відвертості». Отже, за вказаною шкалою моряки 1-ї групи отримали 4,31 бали, а моряки 2-ї групи набрали 3,78. Дещо більші результати за цією шкалою у 1-й групі, на наш погляд, можуть бути пов'язаними з тим, що моряки, які перебували в полоні, є більш психологічно закритими та стомленими тривалими моральними і фізичними навантаженнями. Проте результати можна вважати достовірними та їх можливо аналізувати далі.

На основі аналізу даних за шкалою «нервово-психічної стійкості» моряки 1-ї групи отримали 5,8 бали, а моряки 2-ї групи набрали 3,71. У результаті статистичної обробки отриманих даних можна сказати про наявність статистично значимих відмінностей за цією шкалою ($t = 2,58$, $p \geq 0,01$). Ці показники дають можливість оцінити нервово-психічну стійкість, яка є відображенням одночасно психічного та соматичного рівнів здоров'я індивіда. Нервово-психічна стійкість показує ризик дезадаптації особистості в умовах стресу, тобто тоді, коли система емоційного відображення функціонує в критичних умовах, спричинених як зовнішніми, так і внутрішніми факторами.

Аналізуючи відмінності між групами досліджуваних за рівнями нервово-психічної стійкості, можна виявити деякі особливості (див. табл. 2).

Високий рівень нервово-психічної стійкості частіше зустрічається в моряків 2-ї групи ($t = 2,53$; $p \geq 0,01$) порівняно з моряками 1-ї групи. Більша нервово-психічна стійкість моряків 2-ї групи пов'язана з тим, що вони за останній час не переживали сильних стресових впливів та їхні особистісні ресурси є ще достатньо сильними. Також важливу роль відіграє фактор професійного психологічного відбору. Адже, як відомо, нервово-психічна стійкість є одним із ключових моментів у відборі плавскладу.

Моряки 1-ї групи, навпаки, є сильно виснаженими тривалим перебуванням у піратському полоні. Їхні фізіологічні та психологічні ресурси спустошені. Хоча є велика ймовірність, що після реабілітації та відновлення організму моряків, які були в піратському полоні, вони будуть ще більш стійкими до дезадаптації в умовах стресу. Одним із факторів цього є те, що при проходженні професійного психологічного відбору вони повинні були мати достатній рівень нервово-психічної стійкості.

На середньому рівні нервово-психічної стійкості статистично значимих відмінностей не було знайдено. Це свідчить про те, що значна кількість як

звичайних моряків, так і тих, які були в полоні, мають достатній рівень нервово-психічної стійкості. Хоча у випадку моряків, які були в полоні піратів, можна сказати, що на середньому рівні могли опинитись і ті моряки, що раніше мали високий рівень нервово-психічної стійкості, однак через виснаження та втому втратили колишній рівень.

Низький рівень нервово-психологічної стійкості має більша кількість моряків 1-ї групи, ніж другої. На цьому рівні нервово-психологічної стійкості ми спостерігаємо статистично значимі розбіжності ($t = 2,69$; $p \geq 0,005$), що говорить про наявність стійкої тенденції до розбіжностей. Більшість моряків 1-ї групи перебувають у стані занепаду сил та особистісних ресурсів. Негативний вплив піратського полону в цьому випадку проявляється у вигляді зниження рівня опірності та стійкості психіки моряка до зовнішніх впливів.

Таблиця 2

Рівень нервово-психічної стійкості моряків

Рівні шкали нервово-психічної стійкості	1-ша група (%)	2-га група (%)	t	p
високий	34,33	41,26	2,53	0,01
середній	34,11	38,26	1,38	–
низький	31,56	20,48	2,69	0,005

Висновки. Таким чином, можна сказати, що ситуація піратського полону виснажує фізіологічні та психологічні ресурси особистості моряка. Вона призводить до тимчасового, на наш погляд, зниження рівня нервово-психічної стійкості та підвищення ризику дезадаптації особистості в умовах стресу, хоча в подальшому може сприяти підвищенню її рівня.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кокун О.М. Психофізіологія: Навчальний посібник / О.М. Кокун. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. - 184 с.
2. Корольчук М.С. Психофізіологія діяльності : Підручник / М.С. Корольчук – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. - 400 с.
3. Леонтьев Д.А. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации / Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М.В. Ломоносова. Вып. 1 / под ред. Б.С. Братуся, Д.А. Леонтьева – М.: Смысл, 2002. – 407 с.
4. Леонтьев Д.А., Рассказова, Е.И. Тест жизнестойкости / Д.А. Леонтьев — М.: Смысл, 2006. — 63 с.
5. Шафран Л.М. Теория и практика профессионального психофизиологического отбора моряков / Л.М. Шафран, Є.М. Псядло. – О.: Фенікс, 2008. – 292 с.
6. Hurlburt Kaija. The Human Cost of Somali Piracy / Kaija Hurlburt. – Louisville: Oceans Beyond Piracy, 2011. –33 p.
7. Khoshaba D., Maddi, S. Early Antecedents of Hardiness / D. Khoshaba, S. Maddi. – Consulting Psychology Journal, Spring 1999. Vol. 51, (n2), 1999. – P. 106-117.

8. Maddi S., Khoshaba, D. Hardiness and Mental Health. / S. Maddi, D. Khoshaba.– Journal of Personality Assessment, 1994 Oct, v63 (n2), 1994. – P. 265-274.

УДК 159.9: 159.94

Поляков І.О., к. психол. н., с.н.с., доцент кафедри пожежної та рятувальної підготовки НУЦЗУ;

Щербак С.М., викладач кафедри пожежної та рятувальної підготовки НУЦЗУ

ОСНОВНІ ПРИЧИНИ ТА ПРИВОДИ ЗДІЙСНЕННЯ ПОТЕНЦІЙНИМИ СУЇЦИДЕНТАМИ ФАТАЛЬНОГО КРОКУ

У своїй статті автори проаналізували основні існуючі концептуальні підходи щодо визначення феномену «суїцидального акту» та висвітлили основні причини та приводи здійснення потенційними суїцидентами фатальних кроків. Виділили десять спільних рис самогубства. Також навели основні емоційно - поведінкові порушення і ознаки суїцидальної поведінки: зовнішні, поведінкові і словесні маркери суїцидального ризику.

Ключові слова: суїцидальний акт, причини та приводи здійснення суїцидального акту, суїцидент-висотник.

В своей статье авторы проанализировали основные существующие концептуальные подходы к определению феномена «суицидального акта» и осветили основные причины и поводы осуществления потенциальными суицидентами роковых шагов. Выделили десять общих черт самоубийства. Также привели основные эмоционально-поведенческие нарушения и признаки суицидального поведения: внешние, поведенческие и словесные маркеры суицидального риска.

Ключевые слова: суицидальный акт, причины и поводы осуществления суицидального акта, суицидент-высотник.

Постановка проблеми. Останнім часом почастишали випадки суїцидальних спроб, що здійснюються в умовах територій висотних споруд (інші суїцидальні спроби ми не розглядали, так як попередження їх не входить до компетенції рятувальників ДСНС України). І рятувальники так чи інакше залучаються до попередження цих надзвичайних подій. Юридичну відповідальність несуть співробітники МВС України, рятувальники ДСНС діють з їх дозволу, оскільки рятувальники мають відповідну підготовку та спеціальне спорядження, що дозволяє дістатися до потенційного суїцидента та евакуувати його у безпечне місце.

Найважче у такій ситуації вмовити суїцидента не робити такого кроку та не спровокувати його на фатальний крок. Задля цього рятувальнику необхідно володіти певними психологічними знаннями та встановити із суїцидентом психологічний контакт. А вже потім, відмовивши його від скоєння суїцидального акту, швидко визначити безпечні шляхи для евакуації й здійснити його рятування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проаналізувавши ряд наукових робіт можемо зробити висновок, що багато дослідників вивчали

даний психологічний процес, а саме: А.Г. Амбрумовою, А. Беком, С.В. Бородіним, Д.С. Ісаєвим, А.С. Михліним, Г.Я. Пилягіною, В.А. Тихоненком, Е. Шнейдманом тощо.

Метою даної статті є висвітлення основних причин та приводів скоєння прилюдного суїцидального акту.

Виклад основного матеріалу. Для ефективних дій щодо встановлення психологічного контакту з потенційним суїцидентом в умовах висотних споруд в першу чергу необхідно виявити причини та приводи скоєння ним прилюдного суїцидального акту. Задля того щоб розкрити поставлене у статті завдання, визначимо основні поняття. Отже, *суїцид* – умисне самоушкодження зі смертельним результатом (позбавлення себе життя). Психологічний зміст найчастіше полягає в відреагування афекту, зняття емоційної напруги, догляду від тієї ситуації, в до торою людина волею-неволею опинився. Подібний стан добре ілюструють слова Станіслава Єжи Леца: «Буває, що не хочеться жити, але це зовсім не означає, що хочеться не жити».

До *суїцидальних чинників* відносять групи причин, мотивів і умов, що сприяють виникненню суїцидальної поведінки.

Перешкодою для здійснення суїциду можуть бути *антисуїцидальних фактори* особистості, знецінюються самогубство як спосіб вирішення проблем і формуючі антисуїцидальний бар'єр. Антисуїцидальних чинники - це окремі особистісні установки (переживання), що перешкоджають формуванню суїцидальної поведінки або реалізації суїцидальних дій. До них відносяться: емоційна прив'язаність до значимих близьких, відповідальність, наявність творчих планів, боязнь фізичного страждання тощо.

Розрізняють *етапи підготовки людини до скоєння самогубства* в тій чи іншій формі. Розглянемо їх докладніше на прикладі типології А.Г. Амбрумової і В.А. Тихоненко [1; 2; 8].

Виділяється *предсуїцид*, коли у людини з'являються спочатку розпливчасті думки, роздуми про відсутність цінностей життя, які виражаються у формулюваннях типу «жити не варто, втомився від такого життя», «коли все це скінчиться?», «Дістало все!», І тому подібне. Не мається чіткого уявлення про смерть, а є саме заперечення життя. Такі суїцидальні форми бувають властиві всім людям у тих чи інших ситуаціях.

Але якщо процес триває, то на другому етапі передсуїциду ми бачимо пасивні суїцидальні думки, які характеризуються уявленнями, фантазіями на тему позбавлення себе життя. Наприклад, «добре б померти, заснути і не прокинутися», «добре б захворіти небудь страшною хворобою!» І тому подібні роздуми, що виражають внутрішню готовність людини до суїциду.

На третьому етапі виникають *суїцидальні задуми*. Це активні форми суїцидальності. Йде розробка плану суїциду, продумується спосіб, вибирається час і місце дії.

Наступний етап - це *суїцидальні наміри*: коли прийнято рішення про самогубство - безпосередньо судження, виникають суїцидальні дії.

Як правило, суїцидальний намір - наслідок дезадаптації. Дезадаптація - це стан внутрішнього дисонансу, причому головне його джерело полягає в

потенційному конфлікту між установками *Я* і безпосереднім досвідом людини. Об'єктивні прояви дезадаптації виражаються певним типом поведінки, а суб'єктивні - широкою гамою психоемоційних зрушень (Амбрумова, Тихоненко, 1980) [1; 2; 8]. Особистісна дезадаптація може привести до формування суїцидальної поведінки у разі неможливості реалізувати базові ціннісні установки.

Едвін Шнейдман [8] виділяє *десять спільних рис самогубства*. Вони мають велике значення для розуміння того, що відбувається з людиною, а саме:

1. *Мета* кожного суїциду полягає у пошуку вирішення проблеми, що стоїть перед людиною і завдає йому інтенсивні страждання. Суїцид не є випадковою дією, він ніколи не буває безглуздим або безцільним. Він є частиною протестної поведінки, виходом зі скрути, психологічної кризи або нестерпної життєвої ситуації. Щоб зрозуміти причину самогубства людини, потрібно насамперед знати проблеми, вирішити які їй необхідно.

2. *Завданням* всіх суїцидентів є припинення свідомості (відхід з життя). Суїциденту приходиться в голову думка за допомогою самогубства відповісти на нестерпні життєві обставини або гідно вийти з ситуації нестерпної ситуації. Його стан характеризується надмірним душевним хвилюванням, сильним рівнем тривоги і високим летальним потенціалом - три обов'язкових складових суїциду. Після цього виникає іскра, яка провокує початок активного суїцидального сценарію.

3. *Стимулом* до скоєння більшості суїцидів є нестерпний психічний біль. Якщо припинення свого потоку свідомості - це те, до чого рухається суїцидент, то душевний біль - це те, від чого він прагне втекти. Суїцид найлегше представити як одночасний рух у напрямку до припинення свого потоку свідомості і втеча від психічного болю і нестерпного страждання. Ніхто не робить суїциду від радості, його не може викликати стан блаженства. У даному випадку мова йде саме про психічний біль, біль від відчуття болю. У клінічній суїцидології є правило: знизьте інтенсивність страждання - часом досить незначно, - і людина вибере життя.

4. Загальним для більшості суїцидів *стресором* є фрустровані психологічні потреби. Суїцид слід розуміти не як безглуздий і необґрунтований вчинок, самогубства відбуваються на підставі логічних передумов, способу мислення і зосередженості на певному колі проблем, вирішення про суїцид здається логічним людині, яка його здійснює. Суїцид скоюється через нереалізовані або незадоволені потреби. Задовольніть фрустровані потреби, і суїцид не сповниться.

5. Загальною *суїцидальною емоцією* є безпорадність-безнадія. Стикаючись з різними труднощами, ми знаходимо способи їх подолання. Коли ж виникла трудність виростає до розмірів нерозв'язної, на погляд суїцидента, проблеми, що супроводжується високим ступенем психологічного болю, виникає переважне почуття безпорадності-безнадійності: «Я нічого не можу зробити (окрім здійснення самогубства), і ніхто не може мені допомогти (полегшити біль, яку я відчуваю)».

6. У суїцидентів спостерігається загальне *внутрішнє ставлення до суїциду* - амбівалентність. У нас часто є дві протилежні думки з одного і того ж питання. Для самогубці типовим буває стан, при якому він одночасно намагається розкрити вени і волає про допомогу, і обидва ці дії є істинними і нелицемірними. Амбівалентність є найбільш характерним відношенням людини до суїциду: вона відчуває потребу здійснити його і одночасно бажає (і навіть планує) порятунком і втручання інших.

7. Самогубців об'єднує також загальний стан психіки - звуження когнітивної сфери. Синонімом слова «звуження» є «тунельний», різке обмеження соціальних ролей (або хороший, або мертвий), варіантів вибору поведінки (або чарівне дозвіл проблеми, або смерть). Важливо протидіяти «звуження» думок суїцидального підлітка через збільшення числа варіантів вибору рішення проблеми (більше двох).

8. Всі самогубці прагнуть до скоєння одного і того ж дії - втечі. До числа варіантів втечі відносяться, наприклад, відхід з будинку або сім'ї тощо. Суїцид в такому ряді вчинків є граничним, остаточною втечею. Сенсом самогубства є радикальна і прикінцева зміна декорацій. Втеча від проблеми, яку неможливо можна вирішити (наприклад, постійне насильство в сім'ї), часто перетворюється у втечу від життя.

9. Більшість суїцидентів прагне здійснити одну і ту ж комунікативну дію - повідомити оточуючим про свій намір. Клінічні психологи, аналізуючи випадки летального результату в ситуації суїцидів, відзначають наявність майже в кожному випадку явних доказів наближаючої летальної події.

10. Загальною закономірністю є відповідність суїцидальної поведінки стилям (паттернам) поведінки. Коли ми стикаємося з самогубством, то нас спочатку збиває той факт, що воно за своєю природою представляє собою вчинок, якому немає аналогів і прецедентів у попередньому житті людини. І все ж йому можна знайти глибокі відповідності в стилі і характері поведінки людини.

Причини суїциду дуже складні і численні. Їх можна шукати в біологічних, генетичних, психологічних і соціальних сферах людини. Незважаючи на те що люди зазвичай роблять суїцид в екстремальних ситуаціях, таких як публічне приниження, проблеми на роботі, зрада, більшість експертів припускає, що це скоріше привід для здійснення суїциду, ніж його причина.

Причини і мотиви суїцидальної поведінки. Незважаючи на те, що протягом століть вчені прагнули дати теоретичне обґрунтування суїцидальній поведінці, в даний час немає єдиної теорії, що пояснює природу самогубств, причини і мотиви суїцидальної поведінки. Серед безлічі концепцій виділяються три основні концепції суїциду: психопатологічна, психологічна і соціологічна. Психопатологічна концепція виходить з положення про те, що всі самогубці - душевнохворі люди, а суїцидальні дії - прояви гострих або хронічних психічних розладів. Робилася навіть спроба виділити самогубства в окрему нозологічну одиницю (suicidomania), а сама проблема вивчалася специфічними для медицини методами, тобто з точки зору етіології, патогенезу та клініки захворювання. Пропонувалися розробити методи фізіотерапевтичного та

медикаментозного лікування суїцидоманії (кровопускання, послаблюючі, холодні вологі обгортання тощо).

Е. Шнейдман [8] пропонує розглядати суїцид з точки зору психологічних потреб. Відповідно до його теорії суїцидальну поведінку визначають два ключових моменти: душевний біль, який виявляється сильнішим всього іншого; стан фрустрації чи спотворення найбільш значущої потреби особистості.

В.А. Тихоненко [7] пропонує наступну класифікацію: протест; помста; заклик (проявити увагу, надати допомогу); уникнути (покарання, стражданн); Самона Казані; відмова (від існування). Наприклад, в суїцидальних спробах можна виділити наступні мотиви. Це може бути сигнал дистресу: «Зверніть на мене увагу, мені погано ! » Також людина може намагатися маніпулювати іншими, наприклад , прийняти велику дозу таблеток, щоб змусити друга або подругу повернутися до нього. Інший варіант - прагнення покарати інших, можливо, сказати їм: «Ви пошкодуєте, коли я помру». Мотивами можуть стати і реакції на почуття провини або наслідок переживання сорому, страх зіткнення з хворобливою ситуацією, наслідок дії алкоголю або наркотичних засобів та багато іншого.

Якщо уважно спостерігати за суїцидентами, то можна вчасно помітити емоційно - поведінкові порушення і ознаки суїцидальної поведінки. Виділяються зовнішні , поведінкові і словесні маркери суїцидального ризику.

Поведінкові маркери:

- егоцентрична спрямованість на свої страждання,
- сльозливість,
- нудьга, смуток, зневіра, пригніченість, похмурість, злостивість, дратівливість;
- Гіпомімія (підвищена, часто неприродна міміка).
- Амимія (відсутність мімічних реакцій).
- Тихий монотонний голос, уповільнена мова, кратність або відсутність відповідей.
- Рухове збудження.
- Схильність до невиправдано ризикованих вчинків.
- Постійна туга, вибухи відчаю, посилення похмурого настрою, коли навколо багато радісних подій.
- Песимістична оцінка свого минулого, спогад неприємних подій.
- Песимістична оцінка свого нинішнього життя, відсутність перспектив у майбутньому.
- Активна взаємодія з оточуючими (прагнення до контакту, пошуки співчуття , звернення за допомогою до лікаря) або нелюдимість, уникнення контактів з оточуючими.
- Розширення зіниць, сухість у роті («симптоми сухої мови»), тахікардія, підвищений тиск, відчуття туги дихання, нестачі повітря, грудки в горлі, головний біль, безсоння або підвищена сонливість, відчуття фізичної важкості, біль в грудях, або ж в інших частинах тіла (голові, животі), запори, порушення менструального циклу (затримка)

Словесні маркери (висловлення):

- Прямі або непрямі повідомлення про суїцидальні наміри: «Хочу померти!», «Ти мене більше не побачиш!», «Я цього не винесу!», «Скоро все це закінчиться!».
- Жарти, іронічні висловлювання про бажання померти, про безглуздість життя («Ніхто з життя ще живим не йшов!»).
- Запевнення у своїй безпорадності і залежності від інших («Якщо з нею щось трапиться, то я не виживу, а піду слідом за нею!», «Якщо він мене розлюбить, я перестану існувати!» тощо).
- Самозвинувачення («Я нікчема! Нічого собою не уявляю», «Я геніальна нікчемність. Якщо, як каже одна хороша людина, самогубство - це природний відбір, то чому ж я не уб'юся нарешті?» тощо).
- Повідомлення про конкретний план суїциду («Я прийняв рішення. Це буде сьогодні. Алкоголь і таблетки я вже знайшов» тощо).

На жаль, ми не знайшли у науковій психологічній літературі єдиного погляду на те, чи існують певні закономірності, який саме вид суїцидального акту обере суїцидент.

Але деякі автори розглядали відмінності суїцидальної спроби з території висотних споруд від усіх інших видів суїцидальних спроб [7; 8]. Справа в тому, що не так важливо, що саме спричинило людину вилізти на висотну споруду, важливо те, що вона все ще вагається - завершувати спробу чи ні. Тому є великі шанси її відмовити від здійснення суїциду та врятувати їй життя. Досить часто трапляються випадки, коли людина хоче здійснити шантаж своїх близьких або ж шантаж соціальний. Тому обирає прилюдний акт, як певну соціальну акцію. І є категорія психічно хворих людей, з'ясувати причину спроби суїцидального акту майже не можливо.

Отже, категорії «суїцидентів-висотників» можна розділити на:

1. *Суб'єкти, у яких є причина для скоєння суїцидального акту, але інстинкт самозбереження втримує його і він, підсвідомо бере трохи часу на роздуми (є психічно здоровими людьми);*
2. *Суб'єкти, у яких не має ні причини, ні приводу для скоєння суїцидального акту, але є наміри для маніпулювання іншими людьми ціною свого життя (є психічно здоровими людьми).*
3. *Суб'єкти, у є причина для скоєння суїцидального акту через тяжкі психічні хвороби. Небезпечна категорія суїцидентів, з ними важко встановлювати контакт, майже неможливо підібратися, вони, як правило, завершують свої суїцидальні спроби (є психічно хворими людьми).*

Але всі ці категорії об'єднує підсвідоме прагнення опинитися над соціумом, стати вище людей, що принижували та ображали їх, піднятися над усіма проблемами.

Висновки. Підсумовуючи дані, отримані різними авторами [2; 7; 8], можна уявити якийсь узагальнений психологічний портрет суїцидента. Для нього характерна як занижена самооцінка, так і висока потреба в самореалізації. Це сенситивна, емпатійна людина зі зниженою спроможністю переносити біль. Його відрізняють висока тривожність і песимізм, тенденція до самозвинувачення і схильність до звуженого (дихотомічного) мислення. Також

зазначаються труднощі вольового зусилля і тенденція відходу від рішення проблем. Для більш повного і глибокого аналізу природи самовбивства велике значення має розуміння мотивів, що лежать в основі суїцидальних дій. У різних ситуаціях можуть діяти різні мотиви суїцидальної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амбрумова А.Г. Индивидуально-психологические аспекты суицидального поведения // Актуальные проблемы суицидологии / А.Г. Амбрумова - М., 1978.
2. Амбрумова А.Г. Предупреждение самоубийств / А.Г. Амбрумова - М., 1980.
3. Бек А. Методы работы с суицидальным пациентом // Журнал практической психологии и психоанализа / А. Бек - 2003. - №1.
4. Исаев Д.С. Психология суицидального поведения / Д.С. Исаев - Самара, 2000.
5. Китаев-Смык Л. А. Вероятностное прогнозирование и индивидуальные особенности реагирования человека в экстремальных ситуациях / Л. А. Китаев-Смык. – М.: Наука, 1983.
6. Пилягина Г.Я. К проблеме самоубийств на Украине // Материалы международной конференции психиатров / Г.Я. Пилягина - М., 1998.
7. Тихоненко В.А. Актуальные проблемы суицидологии / В.А. Тихоненко - М., 1978.
8. Шнейдман Э. Десять общих черт самоубийств и их значение для психотерапии // Хрестоматия по суицидологии / Сост. А.Н. Моховиков. - Киев, 1996.

УДК 159.9

Попов В.М. ад'юнкт кафедри загальної психології НУЦЗУ;

Астапенкова В.М., магістр соціально-психологічного факультету НУЦЗУ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕНОЇ БЕЗПОРАДНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ДСНСУ

У статті наводиться аналіз психологічних особливостей вивченої безпорадності працівників ДСНСУ, завдяки якому ми розглянули професійні деформації особистості, феномен вивченої безпорадності, її розвиток, та негативний вплив на професійну діяльність працівників ДСНСУ.

Ключові слова: професійна деформація, вивчена безпорадність, ДСНСУ, професійна діяльність.

В статье приводится анализ психологических особенностей выученной беспомощности работников ГСЧСУ, благодаря которому мы рассмотрели профессиональные деформации личности, феномен выученной беспомощности, ее развитие, и негативное влияние на профессиональную деятельность работников ГСЧСУ.

Ключевые слова: профессиональная деформация, выученная беспомощность, ГСЧСУ, профессиональная деятельность.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства в умовах постійних змін, соціальних стресів, зростають вимоги, що пред'являються до професійних якостей особистості. Проте здійснення ефективної професійної діяльності ускладнюється при зростанні ймовірності розвитку несприятливих психічних станів.

У зв'язку з цим, одним із пріоритетних завдань психології є дослідження специфічних соціально-психологічних явищ, до числа яких можна віднести і «вивчену безпорадність» серед професіоналів різних областей праці, а також розробка програм щодо їх попередження і корекції.

Сучасні психологічні дослідження, що стосуються працівників соціальних професій (лікарі, психологи, педагоги, юристи, військові та ін) показують схильність їх професійним деформаціям (Б.Д. Новиков, 1993; А.А. Реан, 1994; А.Р. Фонарьов, 1995; А.К. Маркова, 1996; Ю.А. Юдціц, 1998; Р.Є. Борисова, 1998; О.Д. Юрченко, 2000 та ін) [1].

До категорії працівників, схильних до ризику розвитку «вивченої безпорадності», відносяться і співробітники ДСНС, службова діяльність яких має свої відмінні характеристики. Так, виконання функціональних обов'язків пов'язане з підвищеною відповідальністю співробітників за свої дії. Несення служби нерідко відбувається в ситуаціях з непередбачуваним результатом, характеризується недостатньою визначеністю рольових функцій, психічними та фізичними перевантаженнями, необхідністю спілкуватися з найрізноманітнішим контингентом громадян і вимагає від співробітника рішучих дій і здатності піти на ризик. Ці специфічні особливості професійної діяльності роблять значний вплив на особистісні характеристики її представників і можуть призводити до розвитку у співробітників ДСНС явища професійної деформації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання про професійні деформації особистості є дуже важливим у наш час. Його актуальність пояснюється тим, що професійна діяльність є однією з провідних практично для кожної людини, і природньо, накладає свій відбиток на його особистість. Проблема впливу професії на особистість періодично виникає у фокусі уваги дослідників, але до теперішнього часу залишається актуальною і недостатньо розробленою. Так на початку ХХ століття відомий соціолог П. Сорокін для позначення особливого соціально-психологічного феномена ввів у науковий обіг спеціальний вираз «професійна деформація». У подальшому психологи також неодноразово приділяли увагу цій проблемі. Вона отримала свою окрему назву - проблема взаємозв'язку діяльності та особистості, професії і свідомості. Наприклад, у 1940 р. С.Л. Рубинштейн вважав наступну проблему особливо важливою і актуальною на даному етапі : «подолання абстрактного функціоналізму і перехід до вивчення психіки в конкретній діяльності, в якій вона не тільки проявляється, але і формується». Пізніше Б.Г. Ананьєв, А.А. Крилов, К.К. Платонов, А.Л. Свенцицький, і багато інших обговорювали і вирішували цю проблему. Е.А. Клімов у своїй останній книзі «Психологія професіонала» стверджує: «Область психологічного вивчення професій освоєна психологами, треба визнати, ще мало» [5].

І в наш час А.Л. Свенцицький, підбиваючи підсумки аналізу багатьох досліджень особистості та діяльності, дійшов висновку: «Проблема професійної деформації, майже зовсім не вивчена, хоча становить значний інтерес і в теоретичному, і в прикладному плані. Одне з найважливіших завдань полягає у формуванні гармонійно розвиненої особистості, а не однобокого професіонала. Але щоб ефективно вирішувати цю задачу необхідні компетентні рекомендації з боку психологів, а їх можна дати, лише ретельно вивчивши феномен «професійної деформації» [9].

У кожній професії існують свої комплекси психотравмуючих чинників, визначення яких вимагає конкретних емпіричних і експериментальних обстежень з метою їх виявлення для формування програми заходів з профілактики професійної деформації особистості.

Професійна деформація являє собою результат спотворення професійних і особистісних якостей працівника ДСНС під впливом негативних факторів діяльності і навколишнього середовища. Специфіка діяльності рятувальника, нерідко містить в собі елементи негативного впливу на особистість. За відсутності у співробітника достатнього рівня психологічної та моральної стійкості часто спостерігається розвиток його професійної деформації.

А оскільки тема нашої статті пов'язана з вивченою безпорадністю, ми і звернемо увагу саме на цей феномен.

Вивчена безпорадність пов'язана з пасивною, неадаптованою поведінкою людини. Вивчена безпорадність (*learned helplessness*) - це порушення мотивації в результаті пережитої суб'єктом невідконтрольної ситуації, тобто незалежності результату від прикладених зусиль («скільки не старайся, все одно без толку»). Синдром вивченої безпорадності був вперше описаний американськими психологами М. Селігманом і С. Майером на підставі експериментів на собаках при їх подразненні електричним струмом. Потім численні дослідження виявили існування цього феномена і у людей. Вивчена (навчена) безпорадність привернула велику увагу дослідників за кордоном [8].

Д. Хірто повторив експеримент з впливом на випробовуваних неприємного гучного звуку, який можна було перервати, підібравши комбінацію клавіш на пульті управління. За даними Д. Хірто, виявлено дві крайні групи людей : одна група (до якої увійшов кожен третій) взагалі не впадала в стан вивченої безпорадності; інша група (до неї увійшов кожен десятий випробуваний) не намагалася нічого протиставити наростаючого шуму, випробовувані сиділи біля пульта нерухомо, незважаючи на те що були навчені тому, як можна припинити дію звуку.

М. Селігман зазначає, що вивчена безпорадність формується до восьми років і відображає віру людини в ступінь ефективності його дій. Він вказує на три джерела формування безпорадності:

- 1) досвід переживання несприятливих подій, тобто відсутність можливості контролювати події власного життя; при цьому придбаний в одній ситуації негативний досвід починає переноситися і на інші ситуації, коли можливість контролю реально існує. До неконтрольованих подій М. Селігман відносив образи, що наносяться батьками (можна додати - і вчителями та вихователями

дитячих установ), смерть коханої людини і тварини, серйозну хворобу, розлучення батьків або скандали, втрату роботи ;

2) досвід спостереження безпорадних людей (наприклад, телевізійні сюжети про беззахисних жертв);

3) відсутність самостійності в дитинстві, готовність батьків все робити замість дитини .

Відносна стійкість вивченої безпорадності підтверджена Ф. Фінхам з співавторами М. Бернс і М. Селігманом, причому останні з названих авторів вважають, що безпорадність залишається на все життя.

Вивчена безпорадність характеризується проявом дефіциту в трьох областях - мотиваційної, когнітивної та емоційної. Мотиваційний дефіцит проявляється в нездатності діяти, активно втручаючись у ситуацію, когнітивний - у нездатності згодом навчатися того, що в аналогічних ситуаціях дія може виявитися цілком ефективним, і емоційний - у пригніченому або навіть депресивному стані, що виникає через безплідність власних дій [7].

Специфіка діяльності співробітників ДСНС містить у собі елементи негативного впливу на особистість співробітника і сприяє кризі мотиваційної сфери в професії, зниження професійно значущих цілей та інтересів, втрати задоволення службою, постійного відчуття фізичної втоми та емоційної спустошеності і, як наслідок, зростанню числа психосоматичних і соматичних захворювань. Це відбувається при відсутності у співробітника достатнього рівня психологічної та моральної стійкості, що призводить до розвитку професійної деформації, а зокрема і вивченої безпорадності.

Постановка завдання. Тому, вивчення особливостей феномену вивченої безпорадності як професійної деформації працівників ДСНСУ ми вважаємо доречним. Огляд цієї проблеми дозволить розробити ряд психокорекційних заходів, щодо попередження і подолання негативного впливу на професійну діяльність рятувальників. Метою даної статті є розгляд професійних деформацій особистості та психологічних особливостей вивченої безпорадності у працівників ДСНСУ.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом у всьому світі відзначається значне зростання числа аварій, стихійних лих, катастроф, тобто таких ситуацій, які характеризуються серйозною загрозою для життя, здоров'я і благополуччя людей. Надзвичайна гострота проблеми поставила необхідність підготовки та організації фахівців аварійно-рятувальних служб. Їх діяльність пов'язана зі значними фізичними і ще більш значущими нервово - емоційними навантаженнями. Вони завжди зобов'язані за родом служби адекватно реагувати на екстремальні ситуації, раціонально і безпечно будувати свою роботу, оперативно і ефективно приймати рішення для усунення наслідків надзвичайних ситуацій, активно працювати на межі своїх фізичних і психічних можливостей, надавати екстрену допомогу постраждалим і, саме головне, рятувати і зберігати життя людей. Ці обставини істотно підвищують вірогідність розвитку у навіть добре підготовлених рятувальників тих чи інших негативних змін функціонального стану, що виявляються у зниженні рівня психічної та психофізіологічної адаптації, що неминуче виявляється в

професійних помилках і зривах, зниженні працездатності, швидкого виснаження функціональних резервів організму, погіршення здоров'я. Відповідно з цим постає питання про вивчення деформацій, які виникають у співробітників ДСНС. Деструктивні зміни особистості досліджувалися в психоаналітичних теоріях (А. Адлер, З. Фрейд, Е. Фром, К. Юнг) як руйнівних тенденцій її розвитку. У вітчизняних психологічних концепціях становлення особистості констатувалися деструкції розвитку особистості (К.А. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, В.С. Мерлин, Л.А. Регуш, А.В. Філіпов). Отже, професійні деструкції об'єктивно супроводжують професійний розвиток особистості [2].

Професійна деформація - це руйнування, яке склалося у психологічній структурі особистості в процесі професійної праці. Немає розвитку без заперечення вже набутого. Виникнення і розвиток професійних деформацій знижує продуктивність виконання діяльності, негативно впливає на мотивацію і професійну позицію.

Відомо, що праця позитивно впливає на психіку людини. Стосовно ж до різних видів професійної діяльності прийнято вважати, що існує велика група професій, виконання яких призводить до професійних захворювань різного ступеня тяжкості. Дослідники відзначають також, що багаторічне виконання однієї і тієї ж професійної діяльності призводить до появи професійної втоми, виникнення психологічних бар'єрів, збіднення репертуару способів виконання діяльності, втрати професійних умінь і навичок, зниження працездатності [3]. Можна констатувати, що на стадії професіоналізації з багатьох видів професій відбувається розвиток професійних деформацій.

Розвитку професійних деформацій сприяє емоційна напруженість професійної праці. Часто повторювані негативні емоційні стани із зростанням стажу роботи знижують фрустраційну толерантність фахівця, що може призвести до розвитку професійних деструкцій.

Емоційна насиченість професійної діяльності призводить до підвищеної дратівливості, перезбудження, тривожності, нервових зривів. Внаслідок цього змінюється професійна мотивація, знижується професійна активність, спостерігається розчарування в професії, що провокує деструктивні зміни професійної спрямованості особистості, тобто вивчену безпорадність (Н.А. Батурін, Р.М. Грановська, Е.Ф. Зеєр, Н.В. Кузьміна, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна) [6].

Вивчена безпорадність - це психологічний стан, що виникає у людини після досить тривалого негативного впливу, уникнути якого не вдається. Данна стаття збагачує уявлення про вивчену безпорадність як деформацію професійної спрямованості особистості.

Активність особистості - необхідна умова прогресивного розвитку суб'єкта професійної діяльності. Активність особистості направляється мотивацією до досягнення. При низькому рівні мотивації досягнення у людини знижується активність, виникають складнощі у постановці цілей і їх досягненні. Невдачі при досягненні поставлених цілей є стресовими за своєю природою і викликають стан психічної напруженості, а також конфлікт між оцінкою своїх

можливостей і реальними результатами. Серія невдач призводить до формування «вивченої безпорадності». Вивчена безпорадність є наслідком деформації професійної спрямованості, ставлення до професії, потреба до професійної діяльності та готовність до неї. Вона сприяє формуванню у людини негативного ставлення до себе і до світу, втрати контролю над подіями і зниження продуктивності професійної діяльності [4]. У діяльності співробітників ДСНС «вивчена безпорадність» може проявлятися в зниженні активності, у прагненні уникати негативних проблемних ситуацій, у відсутності ініціативи і відповідальності.

Наявність вивченої безпорадності у людини можна досить легко визначити на основі слів - маркерів, вживаних у мові. До таких слів належать:

- «Не можу» (просити про допомогу, відмовляти, будувати нормальні відносини, змінити свою поведінку і т.д.)
 - «Не хочу» (змінювати спосіб життя, вирішувати існуючий конфлікт і т.д.)
- Усвідомлення, що «Я не можу щось зробити», тісно пов'язане з переживанням того, що «Я - поганий, слабкий, невдаха», тобто з дуже дискомфортним станом. Тому відбувається трансформація «Я не можу» в «Я не хочу» або «Це не моє».
- «Завжди» («вибухаю» через дрібниці, спізнююся на зустрічі або роботу, вічно все втрачаю і т.д., тобто «я завжди таким був, є і буду»)
 - «Ніколи» (не можу вчасно підготуватися до зустрічі, не прошу про допомогу, у мене ніколи не вийде впоратися з цією проблемою і т.д.)
 - «Все марно» (годі й намагатися, ніколи ні у кого нічого в цій ситуації не виходило, і не такі як ти пробували, але ...)
 - «У нашій сім'ї всі такі» (сімейні послання про здібності до певних наук, про невдалу долю) .

За всіма цими словами, ховається відсутність позитивного досвіду, невіра у власні сили, тривога і страх невдачі, відсутність позитивного прогнозу і невіра в те, що можливо інше рішення ситуації. Безпорадність часто маскується за різними станами, які ідентифікують як щось інше, наприклад, як відчуття втоми, злості, апатії. Поведінка людей у стані вивченої безпорадності може бути діаметрально протилежною. Основними варіантами поведінки при безпорадності є: псевдоактивність (безглузда метушлива діяльність, яка не веде до результатів і не адекватна ситуації з наступним гальмуванням); відмова від діяльності (капітуляція, апатія, втрата інтересу); ступор (стан загальмованості, нерозуміння того, що відбувається); перебір стереотипних дій в спробі знайти одну, адекватну ситуацію, при постійному напруженому контролі результатів; деструктивна поведінка (агресивна поведінка, спрямована на себе або оточуючих); зсув на псевдоціль (актуалізація іншої діяльності, яка дає відчуття досягнення результату).

Ці форми поведінки включаються автоматично, без покрокового розбору ситуації і вироблення усвідомленої стратегії поведінки. Всі ці форми поведінки можуть змінювати один одного в міру виснаження ресурсів. Стан вивченої безпорадності є передумовою виникнення залежностей, психосоматичних захворювань і депресій [7].

До факторів, що перешкоджають формуванню вивченої безпорадності, відносять:

- Досвід активного подолання труднощів і власного пошукової поведінки. Це готує людину до невдач. Легко досягнутий успіх, навпаки, детренує опірність і не сприяє підвищенню впевненості в своїх силах.

Психологічні установки щодо атрибуції свого успіху і невдач. Людина, яка вважає, що його удачі випадкові і обумовлені певним збігом обставин (щасливим випадком, чиеюсь допомогою і т.п.), а невдачі закономірні й обумовлені його особистими недоліками, капітулює перед труднощами і схильний до безпорадності швидше, ніж людина з протилежними установками.

- Високу самооцінку. Людина за всіх обставин зберігає повагу до себе, більш стійкий до формування вивченої безпорадності, ніж людина з почуттям власної неповноцінності.

- Оптимізм. Оптимізм відображає віру людини в позитивний прогноз, пов'язаний з позитивним мисленням і тому є одним важливих факторів протидії формуванню вивченої безпорадності.

Вивчена безпорадність - це дуже складний багатосаровий феномен. Незалежно від того, яку «маску» на себе одягає безпорадність і в якій формі вона виражається, є деякі генеральні напрямки, опорні точки, з якими необхідно працювати, щоб вийти з цього стану і запустити активний пошук. До них відносяться:

- визнання наявності проблеми і звернення за необхідною допомогою;
- подолання емоційно-важкого стану;
- активізація бажань і потреб;
- підвищення самооцінки;
- усвідомлення своїх прав (право на помилку, на власний вибір);
- усвідомлення наявного ресурсу, власних можливостей;
- актуалізація досвіду перемог і подолань труднощів;
- формування позитивного прогнозу;
- постановка цілей і прийняття на себе відповідальності за їх досягнення;
- створення нової стратегії подолання перешкод і розробка покрокової поведінки досягнення поставлених цілей;
- реалізація конкретних кроків у житті;
- звернення за необхідною допомогою і підтримкою у подоланні виникаючих труднощів [10].

Деякі прийоми і техніки роботи за даними напрямками можуть застосовувати психологи, які працюють у ДСНС, для профілактики та корекції такого феномену, як вивчена безпорадність.

Висновки. Проаналізувавши літературу ми розглянули проблему професійних деформацій особистості, феномен вивченої безпорадності, його розвиток, та негативний вплив на професійну діяльність працівників ДСНСУ, а також деякі шляхи виявлення та попередження даного феномену.

Діяльність співробітників ДСНС пов'язана зі значними фізичними і ще більш значущими нервово - емоційними навантаженнями. Обставини в яких вони працюють істотно підвищують вірогідність розвитку у навіть добре

підготовлених рятувальників тих чи інших негативних змін функціонального стану, що виявляються у зниженні рівня психічної та психофізіологічної адаптації, що неминуче виявляється в професійних помилках і зривах, зниженні працездатності, швидкого виснаження функціональних резервів організму, погіршення здоров'я. Відповідно з цим постає питання про вивчення деформацій, які виникають у співробітників ДСНС.

Професійна деформація - це руйнування, яке склалося у психологічній структурі особистості в процесі професійної праці.

Емоційна насиченість професійної діяльності призводить до підвищеної дратівливості, перезбудження, тривожності, нервових зривів. Внаслідок цього змінюється професійна мотивація, знижується професійна активність, спостерігається розчарування в професії, що провокує деструктивні зміни професійної спрямованості особистості, тобто вивчену безпорадність.

Вивчена безпорадність - це психологічний стан, що виникає у людини після досить тривалого негативного впливу, уникнути якого не вдається.

У діяльності співробітників ДСНС «вивчена безпорадність» може проявлятися в зниженні активності, у прагненні уникати негативних проблемних ситуацій, у відсутності ініціативи і відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безносков С. П. Профессиональная деформация личности / С. П. Безносков. – СПб. : Речь, 2004. – 376 с.
2. Зеер Э. Ф. Психология профессий : [учеб. пособие] / Э. Ф. Зеер. – Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. проф.-пед. ун-та, 1997. – 244 с.
3. Иванова Е. М. Основы психологического изучения профессиональной деятельности / Е. М. Иванова. – М. : МГУ, 1987. – 208 с.
4. Ильин Е. П. Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2011. – 224 с.
5. Климов Е. А. Психология профессионала / Е. А. Климов. – М. : МО-ДЭК, 1999. – 400 с.
6. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Знание, 1996. – 308 с.
7. Ромек В. Г. Открытие выученной беспомощности/ / Психологическое консультирование : проблемы, методы, техники / В. Г Ромек. – Ростов-на-Дону, 2000. – 287 с.
8. Селигман М. Как научиться оптимизму / М. Селигман. – М. : Персей, 1997. – 432 с.
9. Сыманюк Э. Э. Психология профессионально обусловленных кризисов / Э. Э. Сыманюк. – М. : «МОДЭК», 2004. – 320 с.
10. Циринг Д. А. Психология выученной беспомощности : [учеб. пособие] / Д. А. Циринг. – М. : Академия, 2005. – 120 с.

УДК 159.9

Потанова С.М., здобувач кафедри психології, філософії та освітніх

ОСОБЛИВОСТІ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СПІВРОБІТНИКІВ СИЛОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ ПІД ЧАС ГРОМАДЯНСЬКИХ ПРОТИСТОЯНЬ

У статті досліджено роль саморегуляції працівників силових підрозділів в забезпеченні ефективності його діяльності та роль превентивних засобів підготовки працівників до утруднюючих умов діяльності. Професійна діяльність працівників силових підрозділів під час громадських протистоянь має свої особливості, які вимагають окрім професійної компетентності працівника, а й певних особистісних якостей (зокрема в мотиваційній сфері), що приділяють ефективність його фахової діяльності.

Ключові слова: громадські протистояння, екстремальна ситуація, професійна діяльність, особистісні якості, саморегуляція, самоконтроль.

В статье исследовано роль саморегуляции работников силовых подразделений в обеспечении эффективности его деятельности и роль превентивных средств подготовки работников к усложненным (экстремальным) условиям деятельности. Профессиональная деятельность работников силовых подразделений во время общественных противостояний имеет свои особенности, которые требуют кроме профессиональной компетентности работника определенных личностных качеств (в частности в мотивационной сфере), определяющих эффективность его профессиональной деятельности.

Ключевые слова: гражданские противостояния, экстремальная ситуация, профессиональная деятельность, личностные качества, саморегуляция, самоконтроль.

Постановка проблеми. Особливостями умов діяльності та підготовки співробітників силових структур на Україні було те, що більш 20 років істотних громадських протистоянь на Україні не було або вони проходили згладжено та без великих жертв. Зараз ситуація кардинально змінилася. Демографічно громадські протистояння можуть зачіпати великі маси людей, географічно охоплювати великі території, регіони. Градус громадських протистоянь зріс, учасники масових протестів можуть бути вкрай агресивно налаштовані, мати в руках зброю, вживати її проти інших людей: правоохоронців, можновладців, чиновників, прихильників іншої політичної ідеології, пересічних громадян. До загрози внутрішніх збройних конфліктів додалася загроза зовнішньої військової інтервенції.

Політична ситуація на Україні і навколо України сильно загострила соціальні проблеми країни, що підштовхнуло додаткову активізацію маргінальних сил у суспільстві. Відмітимо, що саме на працівників силових підрозділів покладені повноваження врегулювання найбільш небезпечних та антисоціальних проявів, ліквідація порушень громадського порядку, як за рахунок попереджувальних засобів, так і через застосування різних засобів силового примусу, в тому числі й фізичної сили, зброї, техніки.

Можна казати, що зараз діяльність працівників правоохоронних органів постійно протікає в важких, небезпечних для життя обставинах, в тому числі й пов'язаних із силовими суспільними конфліктами та збройними протистояннями. Такої кризи, як зараз, Україна не переживала ще ніколи.

Як показали події останніх місяців, правоохоронці в більшості оказались

не готовими до дій в таких умовах. Та в більшості випадків - це не фізична неготовність, не відсутність тактичної або вогневої підготовки, ми спостерігаємо відсутність психологічної готовності до дій в умовах громадянських протистоянь.

Проблеми дослідження саморегуляції співробітників силових структур в умовах громадянських протистоянь, вивчення її як професійно важливої якості працівників силових підрозділів має велике практичне значення для організації ефективної професійної праці, запобігання порушенням психіки, подолання наслідків перевантажень та захисту психічного здоров'я працівників. Всі наведені вище причини обумовили вибір напрямку дослідження.

Об'єкт досліджень – професійна діяльність та підготовка працівників силових структур.

Предмет дослідження – саморегуляція в системі підготовки працівників силових структур під час громадянських протистоянь.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В поточний час проблема функціонування емоційно - вольової сфери психіки в екстремальних умовах діяльності досить активно розробляється в межах юридичної та психології діяльності в особливих умовах (С. Бочарова, В. Бодров, Б. Ломов, Н.Лук'янова, О. Польшин, О. Тимченко), психології праці та професій (В. Бодров, Е.Зеєр, В. Шадріков), акмеології (О. Бодальов, О. Деркач, В. Зазикін та ін.), психології екстремальних ситуацій (Ю. Олександрівський, О. Лобастов, В. Моляко), психології управління (О.Бандурка, С. Бочарова, О. Землянська), психофізіології (А. Новокатикян, В. Медведєв).

Відмічаючи високу цінність цих досліджень, треба звернути увагу на те, що всі ці дослідження присвячені, в основному, проблемі корекції та нейтралізації вже отриманих деформацій та негативних психічних наслідків. Вони, на наш погляд, недостатньо висвітлюють тематику попередження порушень психіки та особистості, мало приділяють уваги організації профілактичних заходів, що підвищують опірність психіки суб'єкта емоційного стресу при здійсненні діяльності в особливих умовах (особливо - під час громадянських протистоянь).

Треба з'ясувати, чому фактор профілактики є настільки важливим. Не будемо приховувати, що підготовка та діяльність правоохоронців в Україні не тільки не є досконалою, а зазнає прямих деформацій. Зараз діяльність силових структур не критикує тільки ледачий. Масові випадки корупції, злочинність в самих силових структурах, низький рівень контролю та підготовки співробітників - все це ознаки нашої дійсності. Багато років відбувалось зростання силових структур з кримінальними угрупованнями, криміналізація силових структур.

Силові підрозділи, як і інший «адміністративний ресурс» використовувався в політичній грі, їх використовували на користь той, або іншої політичної сили для захисту власних інтересів та тиску на табір противників. Як наслідок, по-перше силові структури були спрямовані на захист інтересів можновладців, а не на захист пересічних громадян. По-друге, сьогодні ми маємо занадто «політизовані» регіональні силові підрозділи, що

керуються власними політичними симпатіями або антипатіями, а не інтересами закону, порядку, громадської безпеки.

Як наслідок ми бачимо вкрай негативні прояви в діяльності силових структур зараз:

- ознаки втрати самоконтролю;
- дезертирство;
- відмову або ухилення від виконання обов'язків;
- невмотивовану жорстокість;
- власні протиправні дії;
- розмивання моральних норм.

Суспільні зміни породжують зміни у професійній сфері, вона, в свою чергу, починає висувати підвищені вимоги до людини-працівника. Складні процеси, що відбуваються у країні на фоні криз, конфліктів та змін в політиці, економіці, суспільній свідомості, породжують такі зміни професійної діяльності силовиків, що висувають нові та більш жорсткі вимоги до особистості працівника силових структур. Важливою, як що не головною, частиною таких вимог є вміння управляти собою, своєю поведінкою.

Таким чином перелічені соціальні, економічні, інформаційні процеси для особистості сучасного працівника силових підрозділів стають природнім потужним чинником його розвитку, вдосконалення саморегуляції особистості. Спеціальні психологічні засоби підготовки фахівця можуть спрямовувати та вдосконалювати цей процес.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні велика увага повинна приділятися якості підготовки та підтриманню рівню майстерності працівників силових підрозділів, що мають запобігати злочинам, забезпечувати законність та громадський порядок. Під час виконання службових обов'язків працівники мають бути витриманими, уважними, політично не «заангажованими», та неупередженими у своїх діях.

Професійна діяльність має такі особливості, що вимагають не тільки професійної компетентності працівника (фізичної, тактичної, вогнєвої, інтелектуальної підготовки тощо), а й певних особистісних якостей, що забезпечують ефективність його фахової діяльності. Окрім цього працівник не може втрачати самоконтроль у складних ситуаціях. Саме ефективна саморегуляція та самоконтроль фахівця забезпечують коректність його професійної взаємодії, поведінки в екстремальній обстановці та адекватність реагування на складні обставини, що склалися.

В умовах громадянських протистоянь працівники силових структур зіштовхуються із злочинцями та злочинами, озброєним опором, складною оперативною обстановкою, підвищеною відповідальністю за наслідки своїх дій тому, що наслідки силового врегулювання громадянських конфліктів завжди є важкими.

Окрім цього працівник відчуває фізичне перевантаження (для прикладу, застосування засобів захисту, перенесення збройних та технічних засобів, переїзди, фізичні навантаження під час протистоянь), він не завжди має

повноцінний відпочинок (може чергувати декілька днів без зміни та відпочинку, декілька днів спати в непристосованому місці, знаходитись просто неба). Він відчуває великий психічний тиск, стреси, що пов'язані з морально важкими умовами праці, насильством, ненадійністю засобів захисту.

Психічне перевантаження та стреси можуть викликати брак інформації, висока відповідальність за наслідки силових дій, агресія та жорстокість, моральні коливання. Важливим чинником стресу є невизначеність статусу працівника у конфлікті, оцінка одних і тих дій групами людей може значно відрізнятись. З боку одних людей ти будеш героєм, за оцінкою інших - злочинцем. Сьогодні працівники силових підрозділів «де-факто» є учасниками бойових дій. Згадайте, наприклад, ситуацію з суспільною оцінкою учасників бойових дій у Чечні, спектр оцінок в залежності від політичного табору буде змінюватися від «визволителів» до «катів» чеченського народу. Саме з таким розкидом зараз зіштовхуються і українські правоохоронці.

Наслідками емоційних перевантажень (фізичних, психічних, інформаційних), стресів є різноманітні психічні порушення, незадоволеність працівника, зниження якості виконання діяльності, або ухилення від неї, погіршення результатів праці, деформації особистості.

Оперативні ситуації громадянського протистояння здійснюють на працівників правоохоронних органів значний психологічний вплив. Вони створюють багато труднощів психологічного характеру при вирішенні оперативних завдань.

Адекватна реакція працівника на такі умови має вплив на успішність його дій, вони (умови) вимагають від персоналу психологічної стійкості, додаткової підготовки, вміння діяти в таких обставинах. Тому таким важливим з точки зору ефективності праці є саморегуляція працівника при виконанні професійних обов'язків.

Незадовільний рівень саморегуляції, недостатня психологічна готовність до дій в напружених, екстремальних ситуаціях, що супроводжують працю силових підрозділів, негативно впливають на виконання службових завдань, стають причиною помилок, непрофесійних дій, що можуть загрожувати небажаними наслідками.

В умовах громадянських протистоянь працівник, що втрачає самоконтроль, не тільки не може якісно виконувати професійні обов'язки, а й може потрапити під вплив злочинців, що не тільки не сумісно з виконанням завдань, а може повернути діяльність працівника проти суспільства, громадського порядку, що він признаний забезпечувати.

Ми знаходимо в психологічній літературі багато відповідей на питання, як подолати стрес, що вже виник, або як боротися з важкими наслідками стресового перевантаження, як долати психологічні наслідки перенесеного стресу. Але нам зрозуміло, що важливим питанням є запобігання стресовим перевантаженням та всі форми запобіжних заходів щоб упередити виникнення стресу.

Для питання саморегуляції діяльності та поведінки обов'язковою передумовою ефективності дій працівника є його попередня ґрунтовна

психологічна підготовка. При чому, якнайкраще забезпечити ефективність діяльності в критичних, психологічно складних обставинах можуть лише превентивні заходи, комплексна професійна підготовка, яка має на меті формування не тільки правової, вогневої, тактико-спеціальної, фізичної, але й обов'язково навичок саморегуляції.

Окрім того ми вважаємо доцільним попередню корекцію сфери мотивації, уявлень працівника про професію, професіонала, склад професійної діяльності, обов'язки, моральні правила та норми, якими повинний користуватися працівник.

Саме мотиви та ціннісні орієнтири працівників можуть скласти тверду базу його особистості та запобігти негативному впливу стресу в наслідок екстремальних ситуацій під час виконання службових обов'язків.

На недостатньо підготовлених у професійному, моральному і психологічному відношенні працівників складні ситуації та діючі чинники здійснюють негативний вплив. В таких працівників переважають: занепокоєння, розгубленість, нерішучість, уповільненість реакцій; страх невдачі. В емоційній сфері спостерігається перехід інтенсивності психічної напруги за межі корисності. В діяльності виникає підпорядкування своєї поведінки мотиву її уникнення (замість прагнення до виконання завдань в повному обсязі, максимально можливого успіху).

Брак підготовки при діях в екстремальних умовах впливає не тільки безпосередньо на волю працівника. В інтелектуальній сфері недосконалість підготовки проявляється як погіршення кмітливості, спостережливості, адекватності оцінки обстановки, прояви погіршення пам'яті, виникають ілюзії сприйняття. Взагалі в працівника відбувається зниження активності, наполегливості, спритності і винахідливості; постійне почуття слабкості, втоми, безсилля, невміння мобілізуватися. Працівник хоче уникнути важкої ситуації, позбутися відповідальності. Він відчуває гостре почуття самозбереження (воно часом може охопити всю свідомість і стати єдиною спонукою поведінки), зростає дратівливість, фрустрованість. Ситуація в деяких випадках може доходити до повної втрати контролю над собою.

Має значення сила стресового фактору. Поки психічне напруження не перевищує певної межі, професійні дії працівника є енергійними, активними, швидкими, увага поліпшується, розум працює швидко й чітко, мотивація підсилюється, з'являється рішучість і сміливість, завдання виконуються з емоційним піднесенням, з інтересом. Коли напруження зростає та виходить за межу можливостей людини, настає дистрес, пригнічення функцій психіки, що викликає погіршення рівня виконання діяльності.

Тривале знаходження в негативному емоційному стані може привести до закріплення деформацій на рівні особистісних рис характеру (особистісна тривожність, дратівливість, нестриманість). Окрім негативного впливу на стан та особистість працівника, прояви негативних емоцій впливають на людей з оточення особи, порушують сприятливу атмосферу в трудовому колективі та в сім'ї людини, що знаходиться під впливом стресу.

Навіть, якщо професійна діяльність в поточний момент не пов'язана з

підвищеним рівнем небезпеки, або складності, вона вимагає певного рівню вольових зусиль. Кожне професійне завдання потребує визначення цілі та програми дій, подолання труднощів, мобілізації сил, вживання вольових зусиль для досягнення мети. Якщо рівень вольового зусилля недостатній, завдання не буде виконуватися належним чином (можна відмітити, що саме тому сьогодні проблема дослідження вольових якостей та саморегуляції викликає постійний інтерес вчених).

Під час здійснення службових зобов'язань працівник з недостатнім рівнем розвитку вольових якостей більш підвернений негативним впливам стресу, з якими не може боротися, він часто відчуває вплив негативних емоцій, потерпає від наслідків негативних емоційних станів, що понижують рівень та якість виконання професійних дій.

Саме вольові якості та мотивація грають головні ролі при управлінні психічними станами. Функції саморегуляції та самоконтролю полягають в наступному По-перше, відбувається усвідомлення характеру та рівня власних емоцій, потім робиться самооцінка фізичних та психічних ресурсів. Співробітник проводить рефлексію причин, що визвали певний емоційний стан. Далі він повинен прикласти вольових зусиль для подолання негативного стану та спрямувати себе на виконання професійних обов'язків при наявності негативного психічного стану.

Як ми вже відмітили, характер реагування на психогенні дратівники залежить не тільки від особливостей ситуації, але й від низки психологічних особливостей співробітника, що визначають його рівень саморегуляції. Зовнішні причини, пройшовши через внутрішні «умови» людини (цілі, мотиви, настановлення, переконання та інші психологічні особливості), завжди відображаються в її діяльності.

Ми бачимо зараз два головних напрямки превентивної роботи для запобігання стресовим перевантаженням. Перше пов'язано з оволодінням навичками корекції власних негативних станів. Друге - робота з мотиваційною сферою, формування адекватного уявлення про професію, власну діяльність, моральні норми, які лежать в основі обов'язків, що виконуються, формування адекватних мотивів діяльності під час виконання оперативних завдань.

Саме мотивація в багатьох випадках визначає емоційне забарвлення ситуації, що відбувається. Одні й ті ж ситуації для різних працівників можуть по-різному емоційно оцінюватися працівниками. При зміні відношення працівника до ситуації змінюється і її суб'єктивна оцінка. Отже, виняткового значення набуває характер мотивації працівника. При цьому мотивація опосередковано впливає на оцінку ситуації та стан людини, саморегуляція (що розглядається нами як чинник психологічної підготовленості до виконання обов'язків) коригується завдяки зміні суб'єктивного ставлення до подій, що відбуваються.

На недостатньо підготовленого співробітника з низьким рівнем саморегуляції психогенні чинники складних ситуацій діють негативно, на психологічно стійких – позитивно. При мобілізації працівником міліції внутрішніх резервів відбувається поліпшення його діяльності. Якщо працівник

недостатньо володіє собою ускладнюється прояв сформованих якостей, навичок, умінь.

Висновки. Психологічна готовність до виконання професійних обов'язків розуміється нами як сукупність сформованих і розвинених професійних і психологічних властивостей, що відповідають реаліям службової діяльності і є виступають внутрішньою умовою її здійснення. Психологічна готовність формується під час професійної підготовки працівників.

Саме тому для підготовки працівників силових підрозділів до можливих умов діяльності в екстремальних ситуаціях треба приділити додаткову увагу превентивним заходам, питанню формування мотивації, саморегуляції та самоконтролю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акмеология: Учебное пособие / А. Деркач, В. Зазыкин. — СПб.: Питер, 2003. — 256 с.: ил. — (Серия «Учебное пособие»).
2. Александровский Ю. А. Психогении в экстремальных условиях / Ю. А. Александровский, Лобастов О. С., Спивак Л. И., Щукин Б. П. — М.: Медицина, 1991.
3. Бандурка А. М. Профессионализм и лидерство / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская —Х. : Титул, 2006. — 578 с.
4. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности. Учебное пособие для вузов /В.А. Бодров — М.. ПЕР СЭ, 2001 — 511 с — (Современное образование).
5. Бодров В. А. Психологический стресс: развитие учения и современное состояние проблемы / В. А. Бодров — М.: Институт психологии РАН, 1995.
6. Бодров В. А. Утомление авиационных специалистов // Справочник авиационного врача / Под ред. С. А. Бугрова, П. В. Васильева, В. А. Пономаренко, В. Ф. Токарева. — Кн. 2. М.: Воздушный транспорт, 1993. С. 123–148.
7. Зеер Э. Ф. Психология профессий / Э. Ф. Зеер — Екатеринбург, 1997. — 244 с.
8. Медведев В. И. Эмоциональные состояния // Физиология трудовой деятельности / Под ред. В. И. Медведева. - СПб.: Наука, 1993. - С. 161–208.
9. Навакатилян А. О. Физиологические механизмы утомления // Физиология трудовой деятельности / Под ред. В. И. Медведева. - СПб.: Наука, 1993. - С. 83–106.
10. Польшин О. К. Основы психології саморегуляції: навч. посіб.. — Краматорськ: КЕГІ, 2005. — 352 с.
11. Тимченко О. В. Сидром посттравматичних стресових порушень: концептуалізація, діагностика, корекція та прогнозування. — Харків: УВС, 2000. — 268 с.
12. Шадриков В. Д. Проблема системогенеза профессиональной деятельности / В. Д. Шадриков — М., 1982.— 250 с.

УДК 159.9

Світлична Н.О. к. психол. н., викладач кафедри прикладної психології НУЦЗУ;

ОСОБЛИВОСТІ СХИЛЬНОСТІ ТА ГОТОВНОСТІ ДО РИЗИКУ У КУРСАНТІВ ТА ПРАЦІВНИКІВ ДСНС

Дослідження ризику в психології, і зокрема його вплив на поведінку людей в різних ситуаціях невизначеності, зараз досить актуально і являє собою чималу цікавість це і зумовило вибір теми нашого дослідження. Вивчивши виявлення готовності до ризику, отримані дані вказують на те, що значний вплив на результати методики має досвід працівників у структурі ДСНС. Адже їхня професія є екстремальною, а страх невдачі є одним з негативних психічних реакцій в екстремальних ситуаціях. Дослідивши виявлення схильності до ризику, отримані дані можуть свідчити про те, що наші досліджувані усвідомлюють, що не завжди ризик приносить успіх в роботі, іноді можливі і погані наслідки, особливо в екстремальних ситуаціях.

Ключові слова: Ризик, схильність, готовність, курсанти, працівники ДСНС.

Исследование риска в психологии, и в частности его влияние на поведение людей в различных ситуациях неопределенности, сейчас весьма актуально и представляет собой немалый интерес что и обусловило выбор темы нашего исследования. Изучив выявления готовности к риску, полученные данные указывают на то, что значительное влияние на результаты методики имеет опыт работников в структуре ГСЧС. Ведь их профессия является экстремальной, а страх неудачи является одним из негативных психических реакций в экстремальных ситуациях. Исследовав выявления склонности к риску, полученные данные могут свидетельствовать о том, что наши исследуемые осознают, что не всегда риск приносит успех в работе, иногда возможны и плохие последствия, особенно в экстремальных ситуациях.

Ключевые слова: Риск, предрасположенность, готовность, курсанты, сотрудники ГСЧС.

Постановка проблеми. Стрімкі перетворення, що відбуваються в українському суспільстві під впливом активних трансформаційних процесів, пред'являють жорсткі вимоги до особистості через високу ступінь невизначеності, що збільшує вагу ризику в життєдіяльності людини. В сучасній науці зростає увага до проблеми ризику з боку дослідників різних спеціальностей – психологів, соціологів, юристів та ін., що характеризує означену проблему як міждисциплінарну. В психології необхідність розробки проблеми ризику пов'язана із дослідженням його суб'єктивної сторони, зокрема, з вивченням індивідуально-психологічних особливостей схильності до ризику як властивості особистості, котра виявляється в ситуаціях різного ступеню складності і може сприяти або запобігати адаптаційним процесам в життєдіяльності людини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У психології даною проблемою займалися А.П. Альгін, Г. М. Солнцева, Т.В. Корнілова й ін. Ю.К. Козелецький і В.В. Кочетков розглядали ризик у психологічній теорії рішень, у той час як В.А. Петровский сформулював гіпотезу про існування "надситуативного" ризику й розглядав ризик як особливого роду активність. У свою чергу С.А. Ліпатов вивчав "керований і некерований" ризик.

Як видно, ризик є досить багатогранним явищем, яке можна розглядати з різних, а іноді й із протилежних позицій. Неоднозначність даного поняття ще раз доводить **актуальність цієї проблеми** не тільки в психології, але й в інших науках, які займаються вивченням діяльності суб'єктів, колективів, організацій і т.д.

Виклад основного матеріалу. Ризик у психології, досліджується переважно в рамках теорії мотивації досягнення, теорії рішень та концепції надситуативної активності.

Хоча в даний час велика частина діяльності суб'єктів пов'язана з ризиком, і величезний вплив на суб'єктів в ситуації ризику надають саме психологічні фактори.

Тому дослідження ризику в психології, і зокрема його вплив на поведінку людей в різних ситуаціях невизначеності, зараз досить актуально і являє собою чималу цікавість для дослідників.

С.І. Ожегов визначив ризик як можливу небезпеку й дію на вдачу в надії на щасливий результат [21].

На думку О. Ренна, ризик - це можливість того, що людські дії або результат її діяльності приведуть до наслідків, які впливають на людські цінності [30].

А.П. Альгін визначає ризик уже як діяльність, пов'язану з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, у процесі якої є можливість кількісно і якісно оцінити вірогідність досягнення передбачуваного результату, невдачі й відхилення від мети [2].

На цей час у психологічних дослідженнях ризику можна виділити три основних напрямки [15].

Перше визначає ризик як "ситуативну характеристику дій (діяльності) суб'єкта, що виражає невизначеність їхнього результату для діючого суб'єкта й можливість несприятливих наслідків у випадку невдачі". Тут ризик розглядається в рамках концепції надситуативної активності й теорії мотивації досягнення.

Концепція мотивації досягнення успіху вивчає мотиваційну сферу людини, що відбиває "прагнення особистості до найкращого виконання діяльності в ситуації досягнення".

Ситуація досягнення характеризується наявністю двох умов: завдання, яке необхідно виконати й стандарту якості виконання цього завдання. У даній ситуації в діяльності особистості проявляються дві протилежно спрямовані тенденції: прагнення досягти успіху й прагнення уникнути невдачі.

У рамках надситуативної активності ризик завжди розрахований на "ситуативні переваги"; ризик мотивований, доцільний. Це ризик для чогось: заради самоствердження, грошей і т.д.

Як відзначає Корнілова "надситуативний ризик, як особлива форма прояву активності суб'єкта, пов'язаний з існуванням надситуативної активності, що представляє собою здатність суб'єкта підніматися над рівнем вимог ситуації, ставити мети, надлишкові з погляду вихідного завдання" [16].

Другий напрямок, розглядає ризик з погляду теорії рішень, як ситуацію вибору між альтернативними або можливими варіантами дій.

Ця позиція пов'язана з виміром імовірності помилки або невдачі вибору в ситуації з декількома альтернативами.

І, нарешті, третє вивчає взаємозв'язок індивідуального й групового поведіння в ситуаціях ризику і являє собою соціально-психологічний аспект ризику.

Загальне, в перерахованих вище концепцій, полягає в тім, що вони одногосно вважають ситуацію ризику ситуацією оцінки.

Ризик виражає "прогностичну оцінку ймовірності несприятливого результату, ситуації що розвивається (яка ще не закінчилася). Ризик - це не описова (атрибутивна) характеристика ситуації, а оцінювана категорія, що невід'ємно пов'язана з дією людини, її оцінкою - "оцінкою себе" [15].

Проаналізувавши психологічну літературу з проблеми вивчення ризику ми прийшли до висновку: ризик - це "прогностична, що випереджає дію оцінка, яка формується на стадії організації або планування дії".

Ризик у психології, досліджується переважно в рамках теорії мотивації досягнення, теорії рішень та концепції надситуативної активності.

Хоча в даний час велика частина діяльності суб'єктів пов'язана з ризиком, і величезний вплив на суб'єктів в ситуації ризику надають саме психологічні фактори.

Тому дослідження ризику в психології, і зокрема його вплив на поведінку людей в різних ситуаціях невизначеності, зараз досить актуально і являє собою чималу цікавість для дослідників. Це і зумовило вибір теми нашого дослідження і його актуальність.

Об'єктом нашого дослідження є ризик.

Предметом дослідження є ризик у курсантів та працівників ДСНС.

Метою роботи є вивчення схильності та готовності до ризику курсантів та працівників ДСНС

Відповідно до мети і завдань дослідження нами використовувалися наступні **психодіагностичні методи**: для дослідження рівня ступеня готовності до ризику було використано методика Шуберта, а для дослідження схильності до ризику – методика Шмільова.

У дослідженні брали участь 15 курсантів третього курсу НУЦЗУ. Вік досліджених 19-20 років. Також в дослідженні приймали участь працівники навчальної пожежно - рятувальної частини на Баварській № 7, кількість учасників – 15 чоловік, віком від 24 до 54 років.

Провівши методика на виявлення ступеня готовності до ризику Шуберта у курсантів та працівників ДСНС і обробивши результати, ми отримали дані, які відобразили в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники готовності до ризику у групах досліджуваних (%)

Досліджувані Рівні готовності до ризику	Курсанти	Працівники ДСНС	ϕ	p
Високий	20	20	-	-
Середній	60	50	0,201	-
Низький	20	30	0,232	-

Дані таблиці 1 вказують, що достовірних розбіжностей не спостерігається по показникам готовності до ризику ні за одним із рівнів.

Але, якщо розглядати окремо по кожній групі досліджуваних, то ми бачимо, що високий рівень готовності до ризику мають 20 % учасників у кожній із груп (групи курсантів та групи працівників ДСНС).

Високому показнику "готовності до ризику" відповідають такі особистісні риси, як схильність до авантюри, соціальна сміливість, рішучість, потяг до сильних відчуттів (висока сила Супер его); одночасно совісність, завзятість, почуття відповідальності, вольовий самоконтроль, висока інтеграція почуття Я; при цьому присутні також невпевненість і сензитивність (на протипагу реалістичності і жорсткості мислення); відкритість та легкість у спілкуванні, емоційна стійкість і врівноваженість; самоствердження, непоступливість; активність, безпечність і піднесеність.

Середній рівень мають 60 % курсантів та 50% працівників ДСНС. Ці дані вказують, що більшість представників курсантської групи та групи працівників ДСНС реально оцінюють свої можливості. Тобто для них також важливим є і можливість отримання невдачі у ситуації високої готовності до ризику. Люди з середнім рівнем найбільш раціональні у використанні своїх сил для досягнення поставленої мети.

Як видно з таблиці 1 відсоткова частка працівників з низьким рівнем є більшою ніж у курсантів з таким рівнем. Ці дані можуть свідчити про те, що з віком готовність до ризику зменшується. З'являється боязнь невдач. Люди, що мають стаж роботи в екстремальних ситуаціях і маючи безцінний багаж життєвого досвіду «за плечима» можуть реально оцінити можливості отримання невдачі, а іноді біди.

Невдача не є чимось випадковим, простим збігом обставин. Її причини слід шукати в особистісних факторах, в низькому рівні мотивації, у відсутності компетентності. Часто причини невдачі полягають у тому, що людина ігнорує об'єктивні умови, не враховує матеріальну, громадську та психологічну дійсність.

Одним з факторів, який призводить до невдачі, може бути необґрунтований оптимізм у прийнятті рішень. Люди занадто часто переоцінюють власні шанси досягти мету. Таким чином, суб'єкт збільшує мотивацію до сміливих, ризикованих дій, в той же час він блокує раціональну оцінку можливостей і об'єктивних умов.

Таким чином результати методики Шульте вказують на те, що в наших досліджуваних більш виражений середній рівень готовності до ризику. Тому можна сказати, що курсанти і працівники ДСНС розуміють всі наслідки того якщо ризик не виправдується, а отже і ризикують вони в міру.

Також на основі отриманих результатів можна стверджувати, що рівень готовності до ризику залежить від багатьох чинників:

- З віком готовність до ризику падає;
- У більш досвідчених працівників готовність до ризику нижче, ніж у недосвідчених;
- Зі зростанням знехтуванням особистості, в ситуації внутрішнього конфлікту зростає готовність до ризику;
- В умовах групи готовність до ризику проявляється сильніше, ніж при діях поодиночці, і залежить від групових очікувань.

Провівши методику Шмільова на виявлення рівня схильності до ризику та обробивши результати, ми отримали наступні дані.

У групі курсантів:

- високий рівень схильності до ризику виражений у 4 курсантів, що складає 20 % від загальної кількості;
- середній рівень отримали 13 курсантів, це відповідно 65 % від загальної кількості;
- низький рівень виражений у 3 курсантів – 15 % від загальної кількості.

У групі працівників ДСНС:

- високий рівень отримало 3 чоловіки, тобто 15 % від загальної кількості досліджуваних;
- середній рівень – 11 чоловік, що становлять 55 % учасників дослідження;
- низький рівень мають 6 представників даної групи досліджених, що становить 30 % від загальної кількості.

Отримавши та обробивши результати по методиці Шмільова на виявлення схильності до ризику, ми отримали наступні показники які відобразили у таблиці 2.

Таблиця 2

Показники схильності до ризику у групах досліджуваних (%)

Досліджувані				
Рівні схильності до ризику	Курсанти	Працівники ДСНС	φ	p

Високий	20	15	0,132	-
Середній	65	55	0,204	-
Низький	15	30	0,364	-

Результати таблиці 2 вказують, що високий рівень отримали 20 % курсантів та 15 % працівників. Тобто, можемо сказати, що курсанти більш схильні до ризику, більш сміливіші ніж працівники ДСНС.

Ризик і сміливість грають істотну роль в управлінні, в процесі прийняття рішень, захищають від консерватизму і конформізму. Певна міра ризику необхідна і вченому, і підприємцю, і політику. Завдяки ризикованих дій людина здатна вигравати, перемагати суперника і обставини. Але необгрунтований ризик призводить до поразки: ризикуючи, людина може втратити все. Брак сміливості (фізичної, цивільної, творчої) і обережність в діях заважають досягненню цілей. Керівник, який боїться ризикувати, втрачає здатність розвиватися і досягати високих цілей. Сміливі люди схильні приймати ризиковані рішення, оскільки небезпека і азарт для них є позитивними категоріями. Сміливці перетворюють життя на своєрідні пригоди, постійно ризикують і нехтують небезпекою.

Сміливість і схильність до ризику як риса особистості в різних умовах проявляються по-різному. Одні й ті ж люди вибирають різний рівень ризику в залежності від обставин і умов.

Середні показники схильності до ризику отримали 65 % курсантів та 55 % працівників. Цей рівень вказує на те, що його представники не схильні до надмірного ризику але не схильні і до надмірної обачливості. Люди з такими показниками ризикують в міру, там де це потрібно.

Результати отримані за низьким рівнем говорять нам про те, що працівники більш схильні до надмірної обачливості, до загрози отриманню невдачі (30%), ніж курсанти (15%).

Люди, які бояться невдач (високий рівень захисту), віддають перевагу малому або, навпаки, надмірно великому ризику, де невдача не загрожує престижу. Підсилюють установку на захисне поведіння дві обставини: перше - коли без ризику вдається отримати бажаний результат, другий - коли ризикована поведінка веде до нещасного випадку. Досягнення ж безпечного результату при ризикованому поведінні, навпаки, послаблює установку на захист, тобто мотивацію до уникнення невдач.

Люди, які тримаються за старе, уникають ризику, діють обережно, зважуючи всі "за" і "проти". Вони вибирають мету, ймовірність досягнення якої досить висока. Це гарантує їм спокійне і стабільне життя.

Таким чином результати методики Шмільова на виявлення схильності до ризику вказують на те, що курсанти більш схильні до ризику. Висока схильність до ризику супроводжується низькою мотивацією до уникнення невдач. А в загальній картині видно, що і курсанти і працівники ДСНС показали середні показники. Тобто наші досліджувані усвідомлюють, що не

завжди ризик приносить успіх в роботі, іноді можливі і погані наслідки, особливо в екстремальних ситуаціях.

Провівши дослідницьку роботу, ми прийшли до висновку:

Вивчивши виявлення готовності до ризику, отримані дані вказують на те, що в наших досліджуваних більш виражений середній рівень готовності до ризику. Тому можна сказати, що курсанти і працівники ДСНС розуміють всі наслідки того, якщо ризик не виправдується, а отже і ризикують вони в міру. Також, виявлено, що курсанти більш готові ризикувати ніж працівники ДСНС. Отже, значний вплив на результати методики має досвід працівників у структурі ДСНС. Адже їхня професія є екстремальною, а страх невдачі є одним з негативних психічних реакцій в екстремальних ситуаціях.

Дослідивши виявлення схильності до ризику, отримані дані можуть свідчити про те, що курсанти більш схильні до ризику. Висока схильність до ризику супроводжується низькою мотивацією до уникнення невдач. А в загальній картині видно, що курсанти і працівники ДСНС отримали середні показники. Тобто наші досліджувані усвідомлюють, що не завжди ризик приносить успіх в роботі, іноді можливі і погані наслідки, особливо в екстремальних ситуаціях.

1. Проведений аналіз психологічної літератури дозволяє зробити висновок, що ризик - це "прогностична, що випереджає дію оцінка, яка формується на стадії організації або планування дії".

Дане поняття «ризик» дуже багатогранне й неоднозначне, має специфічні особливості. І коло досліджуваних якостей, рис, елементів і властивостей цього явища багато в чому залежить від того, в якому аспекті - технічному, соціальному, психологічному, економічному, гуманітарному - поняття "ризик" і "ситуацію ризику" буде розглядати дослідник.

Ризиком можна управляти, тобто використовувати різні заходи, що дозволяють певною мірою прогнозувати настання ризикової події і вживати заходів до зниження ступеня ризику, мінімізації втрат, пов'язаних з ним.

2. Вивчивши виявлення готовності до ризику, отримані дані вказують на те, що в наших досліджуваних більш виражений середній рівень готовності до ризику. Тому можна сказати, що курсанти і працівники ДСНС розуміють всі наслідки того, якщо ризик не виправдується, а отже і ризикують вони в міру. Також, виявлено, що курсанти більш готові ризикувати ніж працівники ДСНС. Отже, значний вплив на результати методики має досвід працівників у структурі ДСНС. Адже їхня професія є екстремальною, а страх невдачі є одним з негативних психічних реакцій в екстремальних ситуаціях.

3. Дослідивши виявлення схильності до ризику, отримані дані можуть свідчити про те, що курсанти більш схильні до ризику. Висока схильність до ризику супроводжується низькою мотивацією до уникнення невдач. А в загальній картині видно, що курсанти і працівники ДСНС отримали середні показники. Тобто наші досліджувані усвідомлюють, що не завжди ризик приносить успіх в роботі, іноді можливі і погані наслідки, особливо в екстремальних ситуаціях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Альгін А. П. Ризик і його роль у суспільному житті/ А. П. Альгін – К.: Вища освіта, 1989. – 184 с.
2. Козелецкий Ю. К. Психологічна теорія рішень/ Ю. К. Козелецкий – М.:МГУ, 1979. – 209 с.
3. Корнілова Т.В. Діагностика мотивації й готовності до ризику/ Т.В. Корнілова. – М.: Ижевск, 1997. – 225 с.
4. Ожегов С.И. Словарь русского языка/ С.И. Ожегов. – М.: ПЕРСЭ, 1964. – 564 с.
5. Renn O. Три десятиліття дослідження ризику/ О. Renn// Питання аналізу ризику. – 1999. – №1. – С. 47.

УДК 159.95

Сергієнко Н.П. к. психол. н., доцент, доцент кафедри загальної психології НУЦЗУ;

Дудолад А.В. , магістр соціально-психологічного факультету НУЦЗ України

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ УЧБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті наводиться аналіз особливості формування міжетнічної толерантності студентів у процесі їх навчання, проводиться аналіз понять толерантність та міжетнічна толерантність. Розглядаються міжетнічна компетентність, міжетнічна ідентичність та міжетнічні стереотипи як основні складові особливостей міжетнічної толерантності у студентів. Також розкривається сутність міжетнічної толерантності в студентському віці.

Ключові слова: толерантність і інтолерантність, етнічна толерантність, міжетнічна компетентність, міжетнічна ідентичність, міжетнічні стереотипи, студентський вік, міжетнічна комунікація.

В статті приводиться аналіз особливостей формування міжетнічної толерантності студентів у процесі їх навчання, проводиться аналіз понять толерантність і міжетнічна толерантність. Розглядаються міжетнічна компетентність, міжетнічні ідентичність і міжетнічні стереотипи як основні складові особливостей міжетнічної толерантності у студентів. Також розкривається сутність міжетнічної толерантності в студентському віці.

Ключевые слова: толерантность и интолерантности, этническая толерантность, межэтническая компетентность, межэтническая идентичность, межэтнические стереотипы, студенческий возраст, межэтническая коммуникация.

Постановка проблеми. В останні роки міжетнічна толерантність і її складові стали предметом широкого кола наукових досліджень і набувають міждисциплінарного і міжкультурного характеру. Для полікультурного українського соціуму актуальна взаємна міжетнічна толерантність між представниками усіх національностей.

Методологічною основою у вивченні питання розвитку міжетнічної толерантності як якості особистості є філософські роботи різних дослідників.

Дж. Локк, Т. Гоббс, Вольтер, І. Кант представляють толерантність в якості громадської норми життя людини і держави, здатної примирити людей різної віри і нації. Л.В. Скворцов, В.О. Лекторський, Р.Р. Валитова, О. Хеффе, П. Николсон розуміють міжетнічну толерантність як необхідну якість сучасної розвиненої особистості людини у зв'язку з проблемою встановлення рівноправних відносин з представниками іншого етносу.

У психологічній літературі розглядається безліч факторів, що впливають на розвиток міжетнічної толерантності особистості, їх складовими є: виховання, навчання, культурні, соціальні, ментальні особливості регіону та етносу, в якому живе і розвивається людина, сформовані стереотипи та релігія. На наш погляд, найбільш важливим аспектом етнічної толерантності є установки і упередження, толерантність і інтолерантність, камунікативність, культура, традиції та релігія.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Найбільш активно вивчення феномену толерантності і в першу чергу, міжетнічної толерантності починається у другій половині ХХ століття і з тих пір можна констатувати зростання інтересу дослідників до даного питання. Проблеми міжетнічної толерантності в міжкультурному суспільстві розробляються в даний момент вченими багатьох країн. Серед них - Б. Барбер, Дж. Беррі, Р. Мейн, І.Б. Резникова, Дж. Олпорт, М. Плизент, А.Тешфел, М. Уолцер, З.Ф. Ахундзаде та ін.

Разом із тим, ще недостатньо уваги було приділено вивченню особливості формування міжетнічної толерантності у студентів в процесі навчання.

Метою статті є проаналізувати особливості формування міжетнічної толерантності студентів у процесі навчальної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Серед усіх форм толерантності (політичної, економічної, расової, релігійної, культурної), на нашу думку, найбільше значення має міжетнічна толерантність серед студентства. Вона розуміється як здатність людини проявляти терпіння до малознайомого способу життя представників інших етнічних спільнот, їх поведінці, національних традицій, звичаїв, почуттів, думок, ідей, вірувань і т.п. Зовні етнічна толерантність відображається в витримці, самовладанні, здатності індивіда тривало виносити незвичні впливу чужої культури без зниження його адаптивних можливостей. Етнічна толерантність проявляється в різних критичних ситуаціях міжособистісного та внутрішньоособистісного вибору, супроводжується психологічною напруженістю. Вона має ступінь виразності залежно від наявності у людини досвіду спілкування з представниками тієї чи іншої етнічної спільноти [1].

Аналіз понять «толерантність» і «етнічна толерантність» дозволяє зробити висновок про те, що дані терміни мають ряд загальних і різних характеристик. Специфіка поняття «етнічна толерантність» полягає в тому, що, по-перше, вона розуміється як вид толерантності, в основі якого - прийняття «іншого», обумовленого приналежністю до іншої етнічної групи. По-друге, толерантність може розглядатися як риса особистості, яка характеризує спектр особистісних проявів, тоді як етнічна толерантність розуміється як комплекс

установок по відношенню до іншої (іншим) етнічної групи. Толерантність (від лат. *tolerantia* – терпіння) – у загальному значенні ослаблення чи відсутність можливості реакції на який-небудь несприятливий фактор в результаті зниження чутливості до його впливу. На індивідуальному рівні – це здатність сприймати без агресії думки, які відрізняються від власних, а також – особливості поведінки та способу життя інших. Тепер цей термін використовується для позначення широкого кола терпимого ставлення до способу життя та існування соціальних груп, політичних партій або ідей, які багато хто вважає неприйнятними.

Приклади толерантності: батьки миряться з певною поведінкою своїх дітей; людина терпить слабкості іншої людини; людина терпить толерантність; монарх терпить інакомислення; релігійна течія терпимо ставиться до гомосексуалів; держава визнає релігійні меншини; суспільство терпимо ставиться до певних форм девіантної поведінки

Терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, ідей, вірувань є умовою стабільності та єдності суспільств, особливо тих, які не є гомогенними ні у релігійному, ні в етнічному, ні в інших соціальних вимірах.

Виходячи з цього, толерантність як особистісна риса є більш стабільною характеристикою, а етнічна толерантність або інтолерантність, обумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми факторами, легше піддається зміні. Також, під етнічною толерантністю розуміється соціально-психологічна характеристика, що виявляється в ступені прийняття або неприйняття представників інших етнічних груп [2].

Бути толерантним – це перш за все культурне спілкування з оточуючими, допомога близьким і чужим людям, гарячий відгук на чужий біль, вміння правильно підтримати людину і в радості і в горі, поважати, шанувати і передавати з покоління в покоління звичаї, традиції і навички нашого народу.

Толерантність — це вихованість, це стриманість, це рівність! Толерантність – це культура добрих манер і вчинків!

Міжетнічна толерантність проявляється у вчинках, але формується у сфері свідомості і тісно пов'язана з таким соціально - психологічним фактором, як міжетнічна ідентичність. Остання, як і ідентичність в цілому, формується в процесі соціалізації. Можна виділити кілька рівнів особистісної ідентичності. Перший рівень - особистісно - психологічний – усвідомлення людиною, хто є «Я». Він складається по мірі участі в різних соціальних групах. Даний рівень ідентичності пов'язаний з уявленням про себе як про члена якоїсь групи, а також з тими емоціями, які виникають від оцінки цієї приналежності. Другий рівень - соціально-психологічний, коли уявлення про себе формуються як похідні від усвідомлення людиною своєї причетності до певної соціальної групи. Людині властиво порівнювати свою групу з іншими і вести себе так, щоб представити свою групу в сприятливому світлі. Різновидом соціально-психологічної ідентичності є міжетнічна ідентичність – усвідомлення особистістю своєї приналежності до певного етносу [3].

Розглядаючи міжетнічну толерантність як комплекс установок, можна виділити в її структурі такі компоненти:

1. Когнітивний (уявлення про інші етнічні групи, їх культуру, міжетнічні відносини; знання про феномен толерантності, права людей незалежно від етнічної приналежності).

2. Емоційний (відношення до інших етнічних груп) .

3. Поведінковий (конкретні акти толерантного/інтолерантного реагування, який проявляється у прагненні спілкуватися/дистанціюватися/демонструвати агресію відносно представників інших етнічних груп) [5].

У сучасній етнопсихологічній літературі етнічна толерантність розуміється як особистісне утворення, що входить в структуру соціальних установок. Міжетнічні установки полягають у взаємодії, як толерантної, так і інтолерантної, молоді різних етнічних спільнот. Етнічна толерантність особистості проявляється в різних критичних ситуаціях міжособистісного та внутріособистісного вибору тоді, коли вироблені в іншому соціально-культурному способі життя міжетнічні стереотипи і норми рішення які постають перед особистістю проблемою не спрацьовують, а нові норми або стереотипи знаходяться в процесі свого формування. Етнічна толерантність особистості виявляється і в певному сенсі формується в проблемно-конфліктних ситуаціях взаємодії з представниками інших етнічних груп. У психологічній літературі розглядається безліч факторів, що впливають на розвиток міжетнічної толерантності у особистості, їх складові, такі як виховання, навчання, культурні, соціальні, ментальні особливості регіону та етносу, в якому живе і розвивається людина, сформовані стереотипи та упередження, релігія [3].

Стереотипи зазвичай некритично засвоюються людиною під впливом її соціального оточення. Формування їх здійснюється в процесі безпосередньої взаємодії особистості із соціальним середовищем або при комунікаційному впливі, тобто через навчання. Розглядаючи міжетнічні стереотипи, можна говорити про образи певної етнічної групи. За характером стереотипи бувають позитивними, негативними і нейтральними. Однак дуже часто вони бувають неточними, занадто узагальненими, помилковими, негативними, внаслідок чого стереотипне мислення часто перешкоджає людині об'єктивно оцінити іншу людину або групу людей, їх поведінку.

Вони впливають на її власну поведінку і ставлення до об'єкта стереотипізації. Помилкові, негативні стереотипи провокують конфлікти і нерозуміння в міжособистісному спілкуванні і між представниками різних національностей. Людина з позитивними міжетнічними стереотипами або вже є толерантною, або легко може нею стати. Проте якщо у неї міжетнічні стереотипи негативного емоційно - оцінного характеру, то це є проявом інтолерантної поведінки [2].

Основною умовою формування міжетнічної толерантності, розуміння і прийняття інших культур є етнокультурна компетентність. Таким чином, теоретичний аналіз демонструє, що формуванню міжетнічної толерантності сприяє розвиток особистості, становлення етнокультурної компетентності і досвід позитивних міжетнічних контактів [3].

Розглядаючи студентський вік ми бачимо що, роки студентства виступають як особливий, цілком самостійний етап життя людини, протягом якого вона має і формує власну середу розвитку, бере участь у таких видах діяльності, які сьогодні виступають в якості особистісно утворюючих факторів і визначають модель її соціальної поведінки.

Дослідження студентського віку підтверджує, що він має свої психолого-вікові особливості, які проявляються у відкритості, сугестивності, відсутності життєвого досвіду. У даному віці здійснюється розквіт фізичного і розумового розвитку людини, в якому духовна діяльність, що має інтегральний характер, переживає один зі своїх "піків" [1].

Поділяючи думку багатьох авторів період від 16 до 22-23 років як «самому рішучому», слід зазначити, що багато в чому визначає все майбутнє і є інтенсивним періодом роботи людини над собою як особистістю, періодом утворення, прилучення до людської культури і виділення себе в ній. Це період вікової кризи - адаптації до нової соціальної ролі, до нових умов навчальної діяльності, до нових вимог, що пред'являються до самоорганізації студента, до роботи особистості над собою, що ґрунтується на новій високого ступеня відповідальності. Поглиблене вивчення життєдіяльності та особистості студентів свідчать, що пізнавальна діяльність у даному віці є визначальною, і студенти свідомо ставлять цілі свого вчення, вибирають форми і методи, оцінюють успішність своєї праці.

У період навчання є широкі можливості надання впливу на молоде покоління, формування у нього основ толерантності, духовного зв'язку з батьківщиною, знання і повага її історії, культури, національних традицій. Формування міжетнічної толерантності у студента означає розвиток його рефлексії, усвідомлення себе як представника конкретного народу, носія певних суспільних цінностей, соціально корисною особистості. Студенти, як правило, визначені у своїх планах на майбутнє. У цей віковий період вони усвідомлено оцінюють навколишнє оточення, критично ставляться до одержуваної інформації, порівнюючи з суспільно прийнятними морально - етичними принципами [4].

Студентський вік виступає періодом найвищої активності, становлення професійної самосвідомості, розуміння сенсу життя і свого визнання. Відбувається зростання самостійності, самовизначення в новому колі спілкування, осмислене прийняття рішень, формування спрямованості особистості і духовного розвитку. Виявляючи свою особистісну позицію, студенти вступають в різні організації, спільноти, здійснюючи тим самим процес соціокультурної комунікації.

У сучасному світі, наскрізь пронизаному незліченними та різноманітними міжкультурними комунікаціями, вже сьогодні стає практично неможливо повністю уникнути контактів між різними культурними традиціями і стилями. Міжкультурність передбачає і встановлення контактів з представниками різних національностей. Тим не менш, до цих пір залишається в тіні питання впливу різних умов на розвиток етноідентичності, зміна її когнітивного та афективного

компонентів у процесі короткострокової і тривалої міжкультурної взаємодії і в умовах монокультурного середовища .

Формування міжетнічної толерантності студента пов'язано з усвідомленням себе як представника конкретного народу з його характерними рисами (етнічна ідентичність) [1].

В основі міжетнічної толерантності у студентів в процесі навчання лежить прийняття культурних і національних особливостей людини, здатність незалежно від етнічної приналежності до конструктивної співпраці і діалогу, вміння вислухати та допомогти при необхідності. Міжтнічна толерантність проявляється у здатності не переносити недоліки і негативні дії деяких представників національності на конкретних людей.

Особливу увагу, на наш погляд, слід приділити проблемі формування психологічної готовності студентів до толерантного спілкування, яке виступає як цілісний прояв усіх сторін особистості. Психологічна готовність до міжетнічного толерантного спілкування, крім усього іншого, також є істотно важливою якістю особистості. Таким чином, аналіз вітчизняних і зарубіжних психологічних досліджень показує, що процес вивчення міжкультурних відносин, у тому числі і різного роду особистісних змін у процесі міжкультурної взаємодії, безпосередньо пов'язаний з вивченням етнічних стереотипів, що грають величезну роль в регуляції взаємодії різних рас, етносів, етнічних меншин [4].

Найбільш велика в формуванні толерантності роль соціального інституту освіти. Вищий навчальний заклад є одним з найважливіших соціальних середовищ виховання особистості, формування громадянської свідомості, політичної культури, а також міжетнічних установок, організаційного забезпечення толерантної взаємодії між студентами різних національностей. Представляється досить складним прищепити культуру толерантності іншими засобами крім освіти і виховання.

У силу соціальних і вікових особливостей соціалізації, специфіки домінуючих духовно – культурних цінностей в різних соціальних і професійних спільнотах міжетнічного спілкування, частина студентської молоді виявляється сприйнятливою до міжетнічних стереотипів, спрямованим на неповагу і неприйняття національних меншин, більш вразливою до негативних етнічних установок. Завершення формування усвідомлення власної етнічної ідентичності, одночасно з співвіднесенням її з державно - цивільною ідентичністю, відбувається внаслідок включеності в духовно - культурну атмосферу конкретного університетського середовища, є багато в чому визначальною і закріплює результати соціалізації та установки на толерантність в міжетнічних відносинах.

Спроби прихованої націоналістичної пропаганди серед студентства, з протиставленням національних інтересів, культур, традицій можуть призвести до виникнення напруженості в міжетнічних відносинах. Наслідком стає збільшення етнокультурної та етнопсихологічної дистанції, етнічної вибірковості, дискримінації деяких етнічних груп [5].

Для того, щоб досягти високого рівня сформованості міжетнічної толерантності у студентів у ВНЗ обов'язково необхідно проведення масових культурних заходів, спрямованих на збагачення етнокомпетенціями різних націй, адже етнічне нерозуміння трапляється через не грамотність, не компетентність, не знання культури інших народів.

Абсолютно необхідний компонент формування міжетнічної толерантності в вузах є віддзеркалення рис толерантної особистості в поведінці всіх учасників освітнього процесу, в першу чергу, - викладачів. У цьому зв'язку важлива відсутність дискримінації з боку викладачів, їх позитивна взаємодія зі студентами різних національностей. Тому вищі навчальні заклади повинні збагатити професійними компетенціями працівників ВНЗ, які допоможуть їм вибудувувати позитивний міжкультурний діалог і проводити спец – курси та семінари, спрямовані на виховання толерантності. Дані лекції допоможуть в позбавленні від нерозуміння і невігластва у вузівському середовищі. У навчально - методичний комплекс даних курсів повинні входити просвітницькі заняття з формування у студентів етнокомпетенцій; уявлень про етнічні стереотипи і виявлення, усвідомлення їх на особистісному рівні кожного студента; навчання навичкам розпізнавання проявів етнічних стереотипів, етноцентризму та дискримінації за ознакою етнічності; також особливо важливим є розвиток навичок ефективної взаємодії з представниками інших етнокультурних спільнот. Результатом даних курсів має відбутися усвідомлення ролі етнічної толерантності в підтримці, як соціальної стабільності, так і цілісності особистісної ідентичності [1].

Певна роль у системі формування міжетнічної толерантності у студентів належить позанавчальній роботі, так як вона надає широкі можливості для неформального спілкування студентів з викладачами і між собою, створює умови для вільної, необмеженої рамками програми, взаємопізнання культурних особливостей різних народів через спільну практичну діяльність. При цьому студенти отримують можливість проявляти свою індивідуальність. Перегляд кіно і телефільмів, прослуховування музики, відвідування виставок творів образотворчого мистецтва місцевих авторів, національних театрів дає можливість безпосередньо чуттєвого сприйняття тих чи інших видів національного мистецтва.

Однак для успішного вирішення даної проблеми повинні бути дотримані певні педагогічні умови.

До них ми відносимо наступні:

- Збагачення кругозору студентів інформацією про культуру, історію, цінностях свого та інших народів.

- Створення сприятливого психологічного клімату для позитивного спілкування молоді, що належать до різних етнічних груп.

- Включення підлітків різних національностей у спільну пізнавальну і практичну діяльність, спеціально спроектовані ситуації [5].

На наш погляд, реалізація визначених нами педагогічних умов і напрямів позанавчальної виховної роботи дозволить підвищити ефективність формування міжетнічної толерантності у студентів Вищої школи.

Висновки. На основі теоретичного аналізу літератури нами уточнена сутність міжетнічної толерантності, визначено її змістовні компоненти і критерії сформованості в студентському віці та наведені умови для ефективності формування міжетнічної толерантності студентів у ВНЗ.

Толерантність... Визначення цього поняття кожен з нас розуміє по-своєму і усвідомлює по-різному. Але все ж таки слово «Толерантність» пояснюється як терплячий. Толерантна людина – це перш за все особистість, якій притаманні духовні, моральні цінності та якості. Як писав Олександр Довженко: «...людина повинна бути Людиною...». Цей вислів пояснюється тим, що кожен з нас повинен задуматися над своїм відношенням до інших, вміти правильно підтримати один одного, поважати людей, прислуховуватися до інших думок, поглядів.

Міжетнічна толерантність - здатність людини проявляти терпіння до малознайомого способу життя представників інших етнічних спільнот, їх поведінці, національних традицій, звичаїв, почуттів, думок, ідей, вірувань і т. д.

Сформованість міжетнічної толерантності у студента означає розвинення його рефлексії, усвідомлення себе як представника конкретного народу, носія певних суспільних цінностей, соціально корисною особистістю, любити і поважати власну культуру, бути впевненим у її цінному та позитивному значенні і частіше вступати в діалог з представниками інших етнічних груп - такі відомі складові формули ефективної міжетнічної комунікації в процесі учбової діяльності.

Найбільш велика в формуванні толерантності роль соціального інституту освіти. Вищий навчальний заклад є одним з найважливіших соціальних середовищ виховання особистості, формування громадянської свідомості, політичної культури, а також міжетнічних установок, організаційного забезпечення толерантної взаємодії між студентами різних національностей. Представляється досить складним прищепити культуру толерантності іншими засобами крім освіти і виховання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахундзаде З.Ф. Толерантность как отношение к окружающей действительности. // Проблемы молодежи глазами студентов: Материалы Международной студенческой научно-практической конференции. В 2-х т. Т.2. / З. Ф. Ахундзаде. – Тула: изд-во Тул. Гос. Пед. ун-та им. Л.Н.Толстого, 2007. – 129с.
2. Бондырева С.К. Толерантность (введение в проблему) / С. К. Бондырева, Д. В. Колесов. – Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2003. – 240 с.
3. Бызова В.М. Основы этнопсихологии / В.М. Бызова. – С.: Изд-во Сыктывкарского гос. ун-та, 1997. – 227с.
4. Кожухарь Г. С. Проблема толерантности в межличностном общении / Г. С. Кожухарь. – 2007. – № 2. – С. 15-29.

5. Резникова И.Б. Формирование этнической толерантности у студентов вузов в условиях многонационального региона: диссертация... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Резникова Ирина Борисовна. – Владикавказ, 2007. – 158с.

УДК 159.9

*Сергієнко О.О., ад'юнкт кафедри прикладної психології НУЦЗУ;
Горбань В.О., магістр соціально-психологічного факультету НУЦЗУ*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО ВІДЧУЖЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ ДСНС УКРАЇНИ

У статті наводиться аналіз психологічних особливостей професійного відчуження працівників ДСНСУ, який дозволяє розглянути професійні деструкції особистості, феномен відчуження, детермінанти його появи та розвитку, шляхи реабілітації, а також деструктивний вплив на професійну діяльність працівників ДСНСУ.

Ключові слова: професійна деструкція, професійне відчуження, ДСНСУ, професійна діяльність.

В статье приводится анализ психологических особенностей профессионального отчуждения работников ГСЧСУ, который позволяет рассмотреть профессиональные деструкции личности, феномен отчуждения, механизмы его появления и развития, пути реабилитации, а также деструктивное влияние на профессиональную деятельность работников ГСЧСУ.

Ключевые слова: профессиональная деструкция, профессиональное отчуждение, ГСЧСУ, профессиональная деятельность.

Постановка проблеми. Будь-яка діяльність, у тому числі й професійна, накладає свій відбиток на людину. Все більш зростає кількість професій, виконання яких призводить до різного роду професійних порушень психічного і фізичного здоров'я фахівців. Крім того, багаторічне виконання однієї й тієї ж професійної діяльності призводить до появи професійної втоми, втрати професійних умінь і навичок, зниження працездатності, що, в свою чергу, призводить до деструкції працівника.

Її поява і розвиток породжує психологічну напругу і кризи. Професійне відчуження є наслідком професійної деструкції, що виявляється у втраті працівником професійної ідентичності, байдужості до професійних обов'язків і норм, неприйнятті на себе відповідальності за знаходження сенсу професійної діяльності, заміщенні професійних цінностей і моралі цінностями і цілями іншого середовища. Діапазон сучасного сприйняття проблеми відчуження в науці дуже широкий - від констатації цього явища, визнання його природності та закономірності до край песимістичних оцінок тотальності відчуження, приреченості людини і суспільства.

Проблему відчуження розглядали провідні вітчизняні та зарубіжні психологи, філософи, психотерапевти (Менігетті А., Рубінштейн С.Л., Роджерс К., Фромм Е., Франкл В., Ясперс К. та ін.) І в даний час психологи і філософи розглядають феномен відчуження в контексті нової соціально-історичної

реальності (Архієреїв С.І., Грицанов А.А., Овчаренко В.І., Сулейманов Л.Р., Симанюк Е.Е., Зеєр Е.Ф. та ін), вказують специфіку його прояву в різних змістовних областях, в тому числі дослідження показують, що найбільш характерним даний феномен є для фахівців соціономних професій.

Екстремальний характер професійної діяльності працівників ДСНСУ, які безпосередньо беруть участь у ліквідації надзвичайних ситуацій техногенного, природного або соціально -політичного характеру , призводить високий рівень розвитку у них нервово-психічних розладів, психічних дезадаптацій і стресових станів. Такі негативні впливи нерідко стають причиною зривів у професійній діяльності, зниженні працездатності, міжособистісних конфліктів, порушень дисципліни та інших негативних явищ, що в результаті може призвести до виникнення професійних деструкцій, у тому числі професійного відчуження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Інтерес до проблеми професійних деструкцій особистості та діяльності зріс в останні роки (В.С. Агавелян, С.П. Безносів, С.А. Дружилов, А.К. Маркова, Н.С. Пряжников, Є.І. Рогов та ін.) Проте роботи названих авторів відрізняються значною різноманітністю підходів і концептуальних схем вивчення. Терміни «деструкція» і «деформація» найчастіше використовуються як синоніми, що створює понятійну неоднозначність даних феноменів.

Розглядаючи професійні деструкції в загальному плані, Е.Ф. Зеєр [3] зазначала, що багаторічне виконання однієї і тієї ж професійної діяльності призводить до появи професійної втоми, збіднення репертуару способів виконання діяльності, втрати професійних умінь і навичок, зниження працездатності. Професійна деструкція - це зміни структури діяльності і особистості, що склалася, які негативно позначаються на продуктивності праці і взаємодії з іншими учасниками цього процесу.

А.К. Маркова [4] виділяє основні тенденції розвитку професійних деструкцій:

1. Відставання, уповільнення професійного розвитку порівняно з віковими та соціальними нормами.
2. Несформованість професійної діяльності (працівник як би «застряє» у своєму розвитку).
3. Дезінтеграція професійного розвитку, розпад професійної свідомості і як наслідок - нереалістичні цілі, помилкові сенси праці, професійні конфлікти.
4. Низька професійна мобільність, невміння пристосуватися до нових умов праці та дезадаптація.
5. Неузгодженість окремих ланок професійного розвитку, коли одна сфера як би забігає вперед, а інша відстає (наприклад, мотивація до професійної праці є, але заважає відсутність цілісної професійної свідомості).

До професійних деструкцій відносяться професійні деформації, вивчена безпорадність, професійна відчуженість і консервація професійного досвіду працівника.

Згідно з темою нашої статті слід звернути увагу саме на феномен відчуження як професійної деструкції.

Проблема відчуження активно обговорювалася філософами, починаючи з Гегеля, проте в коло загальнозживаних психологічних понять цей термін посправжньому так і не увійшов. Найбільш добре відома запропонована Марксом і розроблена у Франкфуртській школі концепція відчуження, згідно з якою відчужений характер праці як основної діяльності людини (коли та об'єктивно виступає засобом для задоволення біологічних та соціальних потреб людини, а не його метою, реалізацією його творчих сил) веде до відчуження людини від процесу і продукту праці, від родової сутності, від інших людей і від самого себе. Водночас, поняття відчуження широко використовувалося і в екзистенціальній філософії дещо відмінним, але цілком певним чином: з одного боку, як відчуження людини від зовнішнього світу (М. Хайдеггер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр), і, з іншого боку, як занедбаність, відчуження людини від Буття, яке являє собою його потенційну можливість (М. Хайдеггер). Окремий інтерес представляє собою феномен відчуження у мові, про який говорять представники обох традицій (Е. Фром, М. Хайдеггер та ін.)

Дещо простіше йдуть справи в психології, куди поняття відчуження увійшло двома шляхами: з одного боку, як теоретичне поняття, переважно з марксистської філософії (Е. Фром, С.Л. Рубінштейн та ін), і, з іншого боку, як узагальнююче позначення для ряду емпіричних феноменів (М. Сімен, Дж. Рей та ін.), часто не підкріплене теоретичним поясненням. Обидва варіанти розробки виявилися не цілком успішними: у першому випадку теорія занадто високого рівня узагальнення виявилася відірваною від емпірії; у другому випадку безліч суперечливих варіантів емпіричної розробки відчуження не дали єдиної основи для теоретичного пояснення цього поняття як психологічного. Винятком є, мабуть, теорія відчуження як екзистенціального недуги, розроблена С. Мадді.

Л.Б. Шнейдер [7] розглядає професійне відчуження як один з компонентів виконавчого механізму досягнення професіоналом професійної ідентичності. Професійне відчуження - це процес, пов'язаний з об'єктивним і суб'єктивним відкиданням особистістю єдності з професійною групою, справою і відокремленням її професійних характеристик. Таким чином, «професійне відчуження» - це відстороненість суб'єкта праці від своїх професійних обов'язків, професійного середовища, самого себе.

Професійне відчуження особистості працівника ДСНСУ має свої детермінанти: екстремальний характер професійної діяльності; соціально-економічна ситуація; професійно-просторове середовище; вікові зміни; кризи професійного розвитку.

Тому, вивчення особливостей феномену відчуження як професійної деструкції працівників ДСНСУ є актуальним і сприяє розробці комплексу психокорекційних заходів, спрямованих на попередження і подолання негативних впливів на їх професійну діяльність.

Метою даної статті є ознайомлення з проблемою професійних деструкцій особистості та психологічними особливостями професійного відчуження працівників ДСНСУ.

Виклад основного матеріалу. Особистість трансформується в процесі професійної діяльності. Трансформація проходить у двох протилежних напрямках. З одного боку професія формує і розвиває особистість. З іншого боку процес праці руйнує людину фізично і психологічно. Професійна деструкція - поступово накопичена негативна зміна способу діяльності та особистості. Деструкції породжуються багаторічним виконанням однієї і тієї ж роботи і викликають професійно небажані якості. Їх поява і розвиток породжує психологічну напругу і кризи.

Ознаки деструкції :

- Невдалі мотиви вибору - людина усвідомлено або не усвідомлено робить вибір , який не має відношення до реальності або завідомо негативний вибір.
- Пошук « кардинальних » методів роботи - найчастіше буває на стадії входження в професію.
- Посилення стереотипів у професійній поведінці, відсутність творчості, проблеми адекватного реагування у нестандартній ситуації.
- Емоційна напруженість, часто повторювані негативні емоційні стани.
- Зниження рівня професійної активності, інтересу до професії, застій у професійному розвитку.
- Посилення різних форм психологічного захисту (раціоналізація, заперечення, проєкція, ідентифікація, відчуження), що заважають своєчасному адекватному реагуванню на ситуацію і знижують гнучкість трудової поведінки.
- Зниження рівня інтелекту із зростанням стажу роботи, що багато в чому обумовлено незатребуваністю частини інтелектуальних здібностей в конкретній діяльності. Незатребувані здатності згасають.
- Посилення незадоволеності професією.
- Професійні акцентуації характеру - надмірне посилення окремих рис характеру, властивостей і якостей особистості, обумовлене особливостями праці. (Порушення професійних та етичних норм, прагнення маніпулювати, авторитарність, комплекс вседозволеності, комплекс переваги, гіпертрофований рівень домагань, рольова експансія, владолюбство, «посадова інтервенція», зайва домінантність, трудовий фанатизм, нав'язлива педантичність та ін.).
- Соціально-психологічне старіння - перебудова мотивації, зростання потреби у схваленні.
- Морально - етичне старіння - нав'язливе моралізування, скептичне ставлення до всього нового, перебільшення заслуг свого покоління, скептичне ставлення до молоді.
- Професійне старіння - несприйнятливості до нововведень, складності адаптації до мінливих умов, зниження темпу роботи.

Більшість вчених сходиться в думці, що психологічними детермінантами розвитку професійно обумовлених деструкцій є конфлікти професійного самовизначення, кризи професійного становлення, професійна дезадаптація, а також стереотипи мислення і діяльності, соціальні стереотипи в поведінці і окремі форми психологічного захисту: раціоналізація, проєкція, відчуження, заміщення, ідентифікація [6].

Можливі шляхи професійної реабілітації, що дозволяють в якійсь мірі знизити негативні наслідки таких деструкцій це:

1. Підвищення соціально-психологічної компетентності та аутокомпетентності.

2. Діагностика професійних деформацій і розробка індивідуальних стратегій їх подолання.

3. Проходження тренінгів особистісного і професійного зростання. При цьому серйозні і глибокі тренінги конкретним працівникам бажано проходити не в реальних трудових колективах, а в інших місцях.

4. Рефлексія професійної біографії і розробка альтернативних сценаріїв подальшого особистісного і професійного зростання.

5. Профілактика професійної дезадаптації початківця фахівця.

6. Оволодіння прийомами, способами саморегуляції емоційно-вольової сфери та самокорекції професійних деформацій.

7. Підвищення кваліфікації та перехід на нову кваліфікаційну категорію або посаду (підвищення почуття відповідальності та новизни роботи) [3].

Розуміння сенсу виконуваної професійної діяльності обумовлює професійну ідентичність, як об'єктивне і суб'єктивне єдність з професійною групою, справою, яка обумовлює спадкоємність професійних характеристик (норм, ролей і статусів) особистості. Як зворотний феномен, що має деструктивний характер, розглядається професійне відчуження.

Професійне відчуження - це відстороненість суб'єкта праці від своїх професійних обов'язків, професійного середовища, самого себе.

Системою відчуження може стати негативне оцінювання своєї справи. Людина починає її демонстративно уникати, вдаючись до різних способів. Робити це можна навмисно, підкреслюючи свою дистанційованість в одязі, мові, манерах. Професійне відчуження при неприйнятті відповідальності є по суті справи синонімом функціонального вакууму, де відчуженим є майбутнє як таке. Людина прагне звільнитися від сприйняття професійної інформації (знань), що підсилюють когнітивний дисонанс; від необхідності визначення мети; від необхідності здійснювати професійний вибір; від фруструючих переживань; від компонентів професійної діяльності. Професійне відчуження на основі прийняття відповідальності передбачає вільне володіння професійною роллю, вміння відсуватися від особистого і концентруватися на професійній ситуації, вміння свідомо і адекватно використовувати свій професійний досвід в особистому житті [5].

Характерними поведінковими ознаками професійного відчуження є закритість у відносинах з людьми, концентрація на предметі, агресивність, соціальне лицемірство, явна брехня, перебільшення своїх заслуг, цинізм. Все це робить працівника професійно дезадаптованим, а значить функціонально непридатним до виконання професійної діяльності. При переході працівника з ознаками професійного відчуження з одного етапу професійного становлення на другий спостерігається зменшення значущості цінностей самоактуалізуючої особистості; значущості сфери суспільного життя і сфери сімейного життя; духовно-моральних цінностей, які приносять духовне задоволення, здатності до

саморозкриття в спілкуванні і прагненні до емоційних відносин з людьми. Із збільшенням стажу роботи особистість працівника характеризується меншою цілісністю і повнотою, менш позитивною самооцінкою [5].

Динаміку відчуження можна прослідити за наступними стадіями: Перша стадія компенсаторно - захисної поведінки - «компенсаторно - поступлива». Її основна особливість полягає в тому, що напруга знімається завдяки дезактуалізації головної мети. Замість того, щоб концентрувати зусилля на досягненні успіху в діяльності, людина не відчуваючи себе здатною втриматися нарівні з іншими, переорієнтується на цінності більш загального або паралельного порядку. Наприклад, не володіючи достатньою компетентністю професіонал домагається визнання демонстрацією таких людських якостей, як послужливість, поступливість, підтримує послужливий тон з людьми, які йому не симпатичні. Нерідко ні сама людина, ні оточуючі не сприймають таку поведінку як прояв психічної дезадаптації.

Друга, «конфліктно-демонстративна» стадія настає, якщо безконфліктна форма пристосувальної поведінки не забезпечує особистості положення яке вітає члена мікросередовища і він залишається в положенні аутсайдера. Його компенсаторні можливості починають виснажуватися. Нормативні установки, яким він зобов'язаний слідувати, піддаються критичній переоцінці, він робить спроби вийти з-під їхнього впливу.

Поки ще поведінка особистості не пов'язана з прагненням змінити соціальні диспозиції: він продовжує внутрішньо зараховувати себе до того середовища, в якій знаходиться, і в його вчинках переважає прагнення зайняти в ній гідне становище. Та й саме така поведінка, як правило, має сенс для неї лише при свідках, тому що головне при цьому - не досягнення якоїсь певної мети, а реакція оточуючих. Приховане бажання бути поміченим, заявити про своє неблагополуччя дає своєрідний вихід фруструючий напрузі у відповідь на «несправедливе» і «негуманне» ставлення. Така форма поведінки дає можливість випробувати дієвість норми і підготуватися до перебудови соціальних диспозицій особистості, яка дозволила б радикально змінити ситуацію.

Третя стадія - стан внутрішньої середовищної ізоляції. Будучи не в силах змінити обставини на свою користь, особистість з почуття самозбереження починає заперечувати релевантну значимість вимог, закладених в очікуваннях оточуючих. З цього моменту мотивуюча сила норми починає швидко зменшуватися. Переставши зараховувати себе до колективу, куди вона продовжує формально входити, особистість відчуває внутрішнє полегшення, оскільки тепер можна без шкоди для себе знехтувати осудженням і засудженням [1].

Професійна діяльність працівників ДСНС супроводжується несприятливим впливом фізичних, хімічних, психологічних та інших патогенних факторів, що викликають виражений фізіологічний і психоемоційний стрес. Екстремальні умови характеризуються сильним травмуючим впливом подій, пригод та обставин на психіку співробітника. Високий рівень небезпеки, високий рівень травматизації, високий рівень

стресогеності, ризикованість, високий рівень відповідальності, невизначеність ситуації, дії в умовах обмеженого простору і дефіциту часу можуть призвести до виникнення та розвитку професійних деформацій та деструкцій працівника [2].

Деструктивні зміни проявляються у вивченій безпорадності, яка характеризується відмовою від активних професійних дій, професійною пасивністю, байдужістю і професійному відчуженні, тобто втраті ідентичності з професійною роллю.

У працівників ДСНС на досить високому рівні повинні бути розвинені особистісні якості, необхідні для ефективної роботи при пожежно-рятувальних роботах, а також взаємодії з постраждалими або товаришами по службі. Професійні деструкції розвиваються в процесі тривалої експлуатації професійно важливих якостей особистості працівника і характеризуються зміною рівня їх вираженості.

«Відчужені» працівники в меншій мірі зацікавлені у вирішенні ділових питань і діловій співпраці, вони орієнтуються на пряму винагороду і задоволення незалежно від результатів своєї роботи, вони втратили рівновагу між собою і професійним середовищем. Це пояснюється тим, що втрата професійної ідентичності спотворює професійну спрямованість особистості, і, як наслідок, знижує його професійну активність.

«Відчужений» співробітник схильний виявляти агресивність у досягненні статусу, владність і схильність до суперництва. «Відчужені» співробітники недостатньо відчувають відповідальність за всі події в своєму житті і за те, як складається їхнє життя в цілому.

Головна небезпека формування професійного відчуження в тому, що розвивається воно досить повільно, а значить, і непомітно. Це не тільки ускладнює його своєчасне розпізнавання і прийняття якихось контрзаходів, а й створює ситуацію, коли працівник, знову ж таки «поступово», починає звикати до цих негативних тенденцій у розвитку, таким чином, професійні деструкції стають невід'ємною частиною його особистості.

Висновки. На основі теоретичного аналізу літератури нами була розглянута проблема професійних деструкцій особистості, детермінанти їх появи та розвитку, шляхи реабілітації, феномен відчуження як професійної деструкції та психологічні особливості професійного відчуження працівників ДСНСУ.

Професійна деструкція - це зміни структури діяльності і особистості, що склалася, які негативно позначаються на продуктивності праці і взаємодії з іншими учасниками цього процесу.

Більшість вчених сходиться в думці, що психологічними детермінантами розвитку професійно обумовлених деструкцій є конфлікти професійного самовизначення, кризи професійного становлення, професійна дезадаптація, а також стереотипи мислення і діяльності, соціальні стереотипи в поведінці і окремі форми психологічного захисту: раціоналізація, проекція, відчуження, заміщення, ідентифікація.

Психотехнології профілактики та корекції професійних деструкцій представлені розвиваючою психодіагностикою, психологічним консультуванням і тренінгами.

Професійне відчуження - це відстороненість суб'єкта праці від своїх професійних обов'язків, професійного середовища, самого себе.

У працівників ДСНС на досить високому рівні повинні бути розвинені особистісні якості, необхідні для ефективної роботи при пожежно-рятувальних роботах, а також взаємодії з постраждалими або товаришами по службі. Професійні деструкції розвиваються в процесі тривалої експлуатації професійно важливих якостей особистості працівника і характеризуються зміною рівня їх вираженості.

Професійне відчуження особистості працівника ДСНСУ має свої детермінанти: екстремальний характер професійної діяльності; соціально-економічна ситуація; професійно-просторове середовище; вікові зміни; кризи професійного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алмазов Б. Н. Психолого-педагогические основы реабилитации социально-дезадаптированных подростков : автореф. дис. ...док-ра п. наук / Б. Н. Алмазов. – Екатеринбург, 1997. – 44 с.
2. Диагностика, профилактика и коррекция стрессовых расстройств среди сотрудников Государственной противопожарной службы МВД России» : [методические рекомендации] / М. И. Марьин. – Изд. 2-е. – М., 2001. – 256 с.
3. Зеер Э. Ф. Психология профессий : [учеб. пособие] / Э. Ф. Зеер. – Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. проф.-пед. ун-та, 1997. – 244 с.
4. Маркова А. К. Психология профессионализма / Маркова А. К. – М. : Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 308 с.
5. Панова Н. В. Профессиональные деформации и пути их коррекции в личностно-профессиональном развитии педагога / Н. В. Панова // Вестник Северо-Восточного Федерального Университета им. М. К. Аммосова. – 2010. – № 2. – Т.7. – С. 114
6. Пряжникова Е. Ю. Психология труда и человеческого достоинства. / Е. Ю. Пряжникова, Н. С. Пряжников. – М. : Академия. – 2005. – 216 с.
7. Шнейдер Л. Б. Экспериментальное изучение профессиональной идентичности. / Л.Б. Шнейдер. – М. : ООО «Принт», 2000. – 128 с.

УДК 159.9

Тогобицька В.Д., к. психол. н., доцент кафедри прикладної психології НУЦЗУ

ДЕЗАДАПТИВНІ НЕРВОВО-ПСИХІЧНІ СТАНИ, ЩО ВИНИКАЮТЬ У ПРАЦІВНИКІВ ДСНС УКРАЇНИ ПІСЛЯ ВИКОНАННЯ ЗАДАЧ З ЛІКВІДАЦІЇ НАСЛІДКІВ НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ

У статті зазначені важливі проблеми визначення у пожежних-рятувальників та аварійно-рятувальних підрозділах ДСНС України дезадаптивних нервово-психічних станів.

Ключові слова: дезадаптивні нервово-психічні стани рятувальників, види дезадаптивних нервово-психічних станів, порушення нервово-психічного стану.

В статье указаны важные проблемы определения у пожарных-спасателей и аварийно-спасательных подразделениях ДСНС Украины дезадаптивных нервно-психических состояний.

Ключевые слова: дезадаптивные нервно-психические состояния спасателей, виды дезадаптивных нервно-психических состояний, нарушения нервно-психического состояния.

Постановка проблеми. Дезадаптивні нервово-психічні стани в контексті сучасної психологічної науки і нашого дослідження, об'єктом якого є працездатні особи, ми розглядаємо як частину більш загального поняття – “граничний функціональний стан” [1; 4; 12]. При цьому, як відомо, виходячи із сучасних уявлень у формуванні функціональних станів, вони можуть бути класифіковані за надійністю та ціною діяльності, ступенем напруження регуляторних механізмів гомеостазу, адекватністю відповідної реакції організму вимогам діяльності, що виконується [6; 7].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На підставі ціни та надійності професійної діяльності В. С. Новиков і В. Ю. Чепрасов [8] поділяють усі функціональні стани на дві великі групи – допустимі (тобто “дозволені”, наприклад, – втома, емоційне напруження) та недопустимі (“заборонені”, наприклад, перевтома, емоційне або нервово-психічне перенапруження).

У залежності від ступеня напруження регуляторних механізмів гомеостазу розрізняють нормальні, граничні і патологічні функціональні стани. У цій класифікації присутні, головним чином, не діяльнісні категорії (ціна, надійність), а такі, як гомеостаз, здоров'я та хвороба. При цьому, ми дотримуємося думки П. К. Анохіна [2; 3] і розглядаємо гомеостаз як сукупність скоординованих реакцій, які забезпечують підтримання або відновлення сталості внутрішнього середовища організму.

Виходячи з такого підходу, до нормальних функціональних станів слід зараховувати ті, при яких зберігається заданий рівень діяльності, а її психофізіологічна ціна не перевищує можливостей гомеостазу. При патологічних функціональних станах необхідна професійна надійність не забезпечується, а її ціна перевищує можливості гомеостазу. Граничні функціональні стани характеризуються зниженням професійної та функціональної надійності або неадекватністю їх ціни параметрам гомеостазу. Ці стани є за своєю суттю перехідними, які свідчать про наявність дезадаптації [1; 11].

О. Ю. Александровський [1] і О. Г. Маклаков [5] відзначають, що основу формування та розвитку граничних функціональних станів складають порушення діяльності регуляторних механізмів, які тривалий час можуть не відображатися на працездатності. У цьому зв'язку граничні функціональні стани можуть бути допустимими (адаптивними) і недопустимими (дезадаптивними) [13]. Отже, дезадаптивні нервово-психічні стани варто

розглядати як граничні донозологічні функціональні стани з ознаками динамічного розузгодження та вираженим порушенням систем гомеостатичного регулювання.

До подібних (але не тотожних) понять належать, насамперед, нервово-психічні захворювання, нервово-психічні розлади, нервово-психічні порушення. Перші з них містять досить широке коло чітко позначених нозологічних форм захворювань психоневрологічного і психіатричного плану. Другі – нервово-психічні розлади – містять нозологічні форми захворювань, переважно гострого психогенного генезису (наприклад, неврози, неврастенії, психози та психопатії).

Щодо терміну “нервово-психічні порушення”, то він, на наш погляд, характеризує ступінь та характер тих чи інших змін нервово-психічної сфери людини, які можуть мати як стійкий (при захворюваннях), так і зворотний (при нервово-психічних станах) характер.

На думку науковців, нервово-психічні порушення нерідко розпочинаються з нервово-психічної нестійкості. Під цим терміном розуміється схильність особистості до зривів діяльності нервової системи при фізичному і психічному напруженні [10, С.11]. Вона характеризується змінами психічних станів, які при психічних, емоційних, а нерідко і фізичних навантаженнях порушують раціональну, адекватну поведінку. Іншими словами, це означає, що поведінка людини перестає відповідати ситуації.

До цього часу окремо, самостійно, комплексно важливі проблеми визначення у фахівців пожежно-рятувальних та аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України дезадаптивних нервово-психічних станів не були предметом спеціального теоретичного вивчення та узагальнення; у наукових дослідженнях висвітлювались лише окремі її елементи (О.О. Назаров; В.П.Садковий; З.Р. Шайхлисламов). Необхідність наукової розробки даного питання обумовлюється практичними запитами та потребами системи ДСНС України, більшість апаратів та підрозділів якої функціонують на основі застарілих форм та методів роботи з особовим складом; логікою розвитку психології як науки та її достатньо молодого розділу – екстремальної та кризової психології. Виявлення психологічних резервів та напрямків оптимізації діяльності фахівця є необхідною умовою підвищення ефективності діяльності Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Метою роботи є визначення основних дезадаптивних нервово-психічних станів, що виникають у працівників пожежно-рятувальних та аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України після виконання складних задач в умовах ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

Виклад основного матеріалу. В нашому дослідженні взяли участь працівники пожежно-рятувальних та аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України, які брали участь у ліквідації надзвичайних ситуацій у м. Алчевську (Луганська обл., 2005 р.) та с. Новобогданівка (Запорізьська обл., 2005 р.).

Для оцінки нервово-психічного стану обстежуваних були проведені: опитування скарг за формалізованими ознаками, оцінка неврологічного стану, психоемоційного стану за допомогою тесту САН, шкали астенії, тесту Прогноз-

2, колірною тесту М. Люшера, а також психологічних тестів «Діагностика функціонального стану центральної нервової системи», РРО, виявлення закономірностей, шкали тривожності Спілбергера-Ханіна (скорочений варіант). Отримані результати наведено в табл. 1 та табл. 2.

Таблиця 1

Структура порушень нервово-психічного стану у працівників ДСНС України

	Показники нервово-психічного стану	Працівники пожежно-рятувальних підрозділів		Працівники аварійно-рятувальних підрозділів		d	d ²
		%	Rm	%	Rm		
1	Функціональні порушення нервової системи	86	1	96	1	0	0
2	Порушення сону	84	2	80	3	1	1
3	Порушення функцій уваги	81	3	78	4,5	1,5	2,25
4	Порушення функцій пам'яті	70	6,5	76	6,5	0	0
5	Порушення процесів логічного мислення	73	5	75	8	3	9
6	Підвищена фізична втомлюваність	68	8	70	9	1	1
7	Підвищена розумова втомлюваність	72	4	76	6,5	2,5	6,25
8	Порушення апетиту	45	10,5	53	11,5	1	1
9	Нестійкість настрою	70	6,5	84	2	4,5	20,2
10	Загальна слабкість	63	9	78	4,5	4,5	20,2
11	Зниження швидкості та точності реакцій (психомоторних функцій)	40	13	59	10	3	9
12	Головний біль, запаморочення, шум у голові	45	10,5	53	11,5	1	1
13	Болі в серці, серцебиття	43	12	48	13	1	1

Як видно з табл. 1, структура показників, що характеризують різні порушення нервово-психічного стану рятувальників, мають виражені риси подібності. З метою уточнення даного висновку, нами було розраховано вибіркового коефіцієнт рангової кореляції Спірмена між двома групами обстежених. Зазначений коефіцієнт розраховувався за формулою (1).

$$\rho_v = 1 - \frac{6 \sum d_i^2}{n^3 - n}, \quad (1)$$

де d_i^2 – квадрат різниці рангів за показником i ;

n – кількість показників нервово-психічного стану.

За табличними даними (див. табл. 1) ми отримали $n = 13$, $\sum d_i^2 = 71,85$, $\rho_v = 431,1/2184 = 0,8026$.

Структура видів дезадаптивних нервово-психічних станів у обстежених осіб

	Види дезадаптивних нервово-психічних станів	Працівники пожежно-рятувальних підрозділів		Працівники аварійно-рятувальних підрозділів		d	d ²
		%	Rm	%	Rm		
1	Функціональні порушення нервової системи	86	1	96	1	0	0
2	Порушення інтелектуальних функцій	74	2	76	3	1	1
3	Порушення фізичної працездатності	68	4	70	4	0	0
4	Зниження психомоторних функцій	40	6	59	6	0	0
5	Порушення психоемоційної сфери	70	3	84	2	1	1
6	Психосоматичні порушення	56	5	62	5	0	0
Разом у середньому по групі		61	–	74	–		

Для обґрунтованого судження про наявність зв'язку між перерахованими якісними ознаками нами було виконано перевірку значущості коефіцієнта ρ_B Спірмена за допомогою критерію Стюдента.

Відомо, що значення критерію, який спостерігається, виражається формулою (2)

$$T_{\text{спост}} = \frac{\rho_B \sqrt{n-2}}{\sqrt{1-\rho_B^2}} \quad (2)$$

і порівнюється з табличним значенням $t_{\text{кр}}$. Якщо при такому порівнянні виявляється виконаною умова (3)

$$|T_{\text{спост}}| > t_{\text{кр}}(\alpha, k), \quad (3)$$

де α – заданий рівень значущості;

$k = n-2$ – кількість ступенів свободи,

то приймається гіпотеза про корельованість ознак, що розглядаються.

Проведені нами розрахунки за формулою (2) показали, що:

$$T_{\text{спост}} = \frac{0,8026\sqrt{11}}{\sqrt{1-(0,8026)^2}} \approx 4,46$$

При цьому табличне значення критерію Стюдента для рівня значущості $\alpha = 0,05$ (двобічна критична область) і кількості ступенів свободи $k = 1$ складає $t_{\text{кр}}(0,05, 11) = 2,20$. Бачимо, що нерівність (3) виконується, що і підтверджує значущість коефіцієнта рангової кореляції та наявність кореляційної залежності.

Зазначимо, що рівнем значущості α виражається в математичній статистиці ймовірність оцінки 1-го роду, тобто ймовірність того, що буде відкинута правильна нульова гіпотеза H_0 . У даному дослідженні гіпотеза H_0

полягала у рівності нулю вибіркового коефіцієнта ρ_v , отже – у відсутності кореляції. Таким чином, було показано, що ймовірність такої помилки складає не більше 0,05 (п'ятивідсотковий рівень значущості). За тією ж таблицею критичних значень $t_{кр}$ можна переконатись, що помилка 1-го роду не перевищує 0,001, оскільки $t_{кр}(0,001, 11) = 4,44$.

Отримані нами дані свідчать про те, що структура показників, які характеризують різні порушення нервово-психічного стану у працівників ДСНС України, які брали участь у ліквідації надзвичайних ситуацій, має виражені риси подібності. Відмінності полягають у рівнях виразності цих показників.

Додатково до цього було проведене дослідження структури різних видів дезадаптивних нервово-психічних станів у зазначених групах. З цією метою частина зазначених ознак була інтегрована у більш узагальнені показники, а точніше – види дезадаптивних нервово-психічних станів.

Інтеграція показників у види дезадаптивних станів виконувалась методами таксономічного аналізу. Нагадаємо, що поняття и методи таксономії застосовуються для впорядкування і класифікації об'єктів за певними правилами та законами. Основним поняттям, що використовується в таксономічних методах, є так звана таксономічна відстань між точками багатомірного простору. Ця відстань розраховується за формулами аналітичної геометрії між точками-ознаками (показниками, які досліджуються) і дає можливість визначити положення кожної точки стосовно решти точок та, отже, визначити місце цієї точки в усій сукупності. При цьому сукупність, що вивчається, розбивається на групи «подібних» об'єктів, які називаються кластерами. Графічне зображення процесу об'єднання кластерів може бути отримано за допомогою дендрограми – дерева об'єднання кластерів, або у розподіленні сукупності об'єктів на однорідні ізотропні підмножини.

У нашому дослідженні ми використовували розподілення показників, що були перераховані в табл. 1, на однорідні підмножини за методом куль. Алгоритмічна схема даного методу зводиться до наступного. Для кожної точки-об'єкта

$$P_s = \{x_{s1}, x_{s2}, \dots, x_{sN}\}, \quad (4)$$

яка являє собою елемент сукупності

$$\Omega = \{\omega_1, \omega_2, \dots, \omega_s\}, \quad (5)$$

де N – кількість властивостей (показників);

S – кількість точок-об'єктів;

в n -мірному просторі будується куля радіусом ρ .

Усередині кожної кулі визначається кількість точок P_r :

$$\Omega_s = \{P_r \in \Omega; c_{sr} < \rho\} \quad (6)$$

де Ω_s – підмножина s сукупності Ω .

Підмножину (6) утворено точками P_r , які задовольняють умові $c_{sr} < \rho$. При цьому c_{sr} – таксономічна відстань об'єкта s від об'єкта r (різниця бальних оцінок, виставлених об'єктам, що порівнюються, за прийнятими показниками).

Якщо через I_s позначити потужність підмножини Ω_s , то за величиною

$$I_{s1} = \max_s I_s \quad (7)$$

можна виділити першу шукану підмножину. У випадку, коли в наявності виявляється декілька підмножин з максимальною потужністю, потрібно розрахувати відстань від центру кулі до початку координат і в якості першої підмножини вибрати ту, яка ближче всього розташована до початку системи координат.

Після вибору першої підмножини Ω_{s1} виділення наступних множин виконується аналогічно з тією лише різницею, що розглядаються не всі одиниці сукупності, а лише ті, які залишились після виключення першої підмножини. Так, друга підмножина виділяється на множині

$$\Omega \setminus \Omega_{s1}, \quad (8)$$

і подібна операція здійснюється до тих пір, доки повністю не вичерпається сукупність Ω .

Величина радіусу кулі може розраховуватись різними способами. В ході нашого дослідження було прийнято

$$\rho = \max_s \min_r c_{sr}. \quad (9)$$

У результаті застосування описаної формулами (4) - (9) процедури, нами було виділено шість підмножин множини Ω :

$$\Omega_1 = \{1\}, \Omega_2 = \{3, 4, 5, 7\}, \Omega_3 = \{6\},$$

$$\Omega_4 = \{9\}, \Omega_5 = \{11\}, \Omega_6 = \{2, 8, 10, 12, 13\}.$$

На підтвердження адекватності виконаної за методом куль класифікації (див. табл. 3) використовувався коефіцієнт (1).

Графічне подання цих підмножин, які інтерпретуються як види дезадаптивних нервово-психічних станів (див. табл. 2), показано на рис. 1.

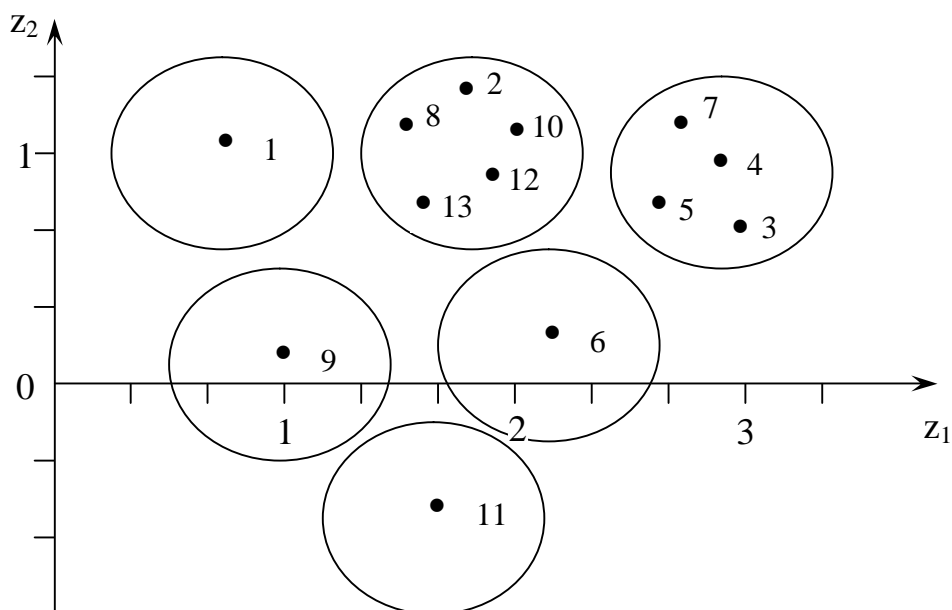

Рис. 1. Результати розподілення множини показників на види дезадаптивних нервово-психічних станів.

При цьому, порушення інтелектуальних функцій об'єднують 3, 4, 5 і 7 показники, а вид дезадаптивних нервово-психічних станів («психосоматичні порушення») – 2, 8, 10, 12 та 13 показники.

Коефіцієнт кореляції рангів за Спірменом між порівнюваними видами дезадаптивних нервово-психічних станів у працівників пожежно-рятувальних та аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України склав 0,943. Перевірка значущості коефіцієнта за умовою (3) показала, що $T_{\text{спост}} = 5,66$ при $t_{\text{кр}}(0,01, 4) = 4,60$. Це підтверджує відзначений вище факт про те, що дезадаптивні нервово-психічні стани є поширеними серед практичної більшості особового складу ДСНС України, які перебували в зоні надзвичайної ситуації. При цьому в обох групах відзначені різні поєднання декількох дезадаптивних нервово-психічних станів, найбільш поширеними з яких є функціональні порушення нервової системи, порушення інтелектуальних функцій та психоемоційної сфери.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александровский Ю.А. Пограничные психические расстройства. – М.: Зевс, 1997. – 570 с.
2. Анохин П.К. Очерки по физиологии функциональных систем. – М.: Медицина, 1975. – 447 с.
3. Анохин П.К. Узловые вопросы теории функциональной системы. – М.: Наука, 1980. – 289 с.
4. Лебедева С.Ю., Тімченко О.В. Психологічне забезпечення професійної та функціональної надійності фахівців снайперських груп спеціальних підрозділів МВС України: Монографія. – Харків: ХНАДУ, 2005. – 326 с.
5. Маклаков А.Г. Основы психологического обеспечения профессионального здоровья военнослужащих: Дисс... д-ра психол. наук. – 19.00.09. – СПб., 1996. – 393 с.
6. Медведєв В.С. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти). – Монографія: Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 1996. – 192 с.
7. Новиков В.С., Горанчук В.В., Шустов Е.Б. Физиология экстремальных состояний. – СПб.: Наука, 1998. – 244 с.
8. Новиков В.С., Чепрасов В.Ю. Функциональные состояния летчика: Учебное пособие. – СПб.: ВМедА, 1993. – 48 с.
9. Новиков В. С., Шустов Е. Б., Горанчук В. В. Коррекция функциональных состояний при экстремальных воздействиях. – СПб.: Наука, 1998. – 544 с.
10. Основы загальної психології /За ред. академіка АПН України, професора Максименка С.Д. – К.: НПЦ Перспектива, 1998. – 256 с.

11. Сапов И. А., Солодков А. С. Состояние функций организма и работоспособность моряков. – Л.: Медицина, 1980. – 192 с.
12. Сороко С.И., Сидоренко Г.В. ЭЭГ-маркеры нервно-психических нарушений и компьютерная диагностика. – Бишкек: “Илим”, 1993. – 170 с.
13. Чебыкин А.Я. Проблема эмоциональной устойчивости. – Одесса: Южноукраинский педагогический университет им. К. Д. Ушинского, 1995. – 195 с.

УДК 159.923.2

Ушакова І. М. к. психол. н., доцент, доцент кафедри загальної психології НУЦЗУ;

Наливайко В. П. магістр соціально-психологічного факультету НУЦЗУ

ПРОФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ПСИХОЛОГА ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

У статті розглянуто питання професійної ідентичності психолога: її особливості, структура, типи та рівні. Проаналізовано різні вітчизняні та зарубіжні підходи до проблем професійної ідентичності та практичної діяльності психолога. Визначено також групи труднощів ідентифікації, з якими стикається психолог.

Ключові слова: професія, ідентичність, професійна ідентичність, професійне самовизначення, професійна самосвідомість, Я-концепція.

В статье рассмотрены вопросы профессиональной идентичности психолога: его особенности, структура, типы и уровни. Проанализированы различные отечественные и зарубежные подходы к проблемам профессиональной идентичности и практической деятельности психолога. Определены также группы трудностей идентификации, с которыми сталкивается психолог.

Ключевые слова: профессия, идентичность, профессиональная идентичность, профессиональное самоопределение, профессиональное самосознание, Я-концепция.

Постановка проблеми. Інтерес до проблеми професійної ідентичності ми пов'язуємо, насамперед, з новими вимогами до підготовки професіоналів, яка повинна бути якісною і гнучкою. Громадська динаміка супроводжується не тільки зміною соціальних ролей, але і появою нових критеріїв якості підготовки фахівців.

Незважаючи на постійно зростаючий інтерес до проблеми професійної ідентичності питання про природу, структуру, динаміку і функції цього феномена представляється досить заплутаним. Це відбувається, перш за все, через слабку розробленість проблеми ідентичності і, зокрема, соціальної ідентичності, що відбивається на розумінні місця професійної ідентичності в загальній структурі особистості.

Ідентичність і розвиток в ході професіоналізації тісно і складно переплетені: професійна ідентичність, з одного боку, формується в процесі професійного розвитку, з іншого, виступає одним з важливих показників

становлення особистості професіонала. У практичному плані це означає, що для того, щоб вижити в нових динамічних соціально - економічних умовах, витримати конкуренцію, забезпечити благополуччя своїх близьких і забезпечити стабільність на майбутнє, сучасний професіонал повинен бути здатен до постійного розвитку та аналізу свого місця в соціальному і професійному середовищі. Повною мірою це стосується і психологів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема ідентифікації «Я» вирішувалася в західній психології А. Адлером, У. Джеймсом, З. Фрейдом, А. Фрейд, Ю. Хабермасом, Е. Еріксоном, а у вітчизняній – В. В. Абраменковою, М. М. Бахтіним, І. С Коном, В. С. Мухіною. Дослідження особистісної та соціальної ідентичності велись як зарубіжними (Е. Дюркгейм, Ч. Кулі, С. Мадді, С. Московічі, Ж. Піаже, Е. Еріксон та інші), так і вітчизняними вченими (Н. А. Антонова, Л. С. Виготський, І. С. Кон, А. В. Кузьмін, Б. Ф. Поршнєв, С. Л. Рубінштейн, В. А. Ядов).

У вітчизняній психології уявлення про ідентичність традиційно розвивалися в рамках досліджень самосвідомості та самовідношення, крім того ідентичність розглядалася як один з аспектів проблеми Я (Б. Г. Ананьєв, Л. І. Божович, О. М. Леонтєв, М. І. Лісіна, В. В. Столін, П. Р. Чамата, І. І. Чеснокова, О. В. Шорохова). Іншим напрямом дослідження ідентичності у вітчизняній психології є дослідження самовизначення і соціалізації особистості, отже вивчення професійної ідентичності з цих позицій переміщується у площину професійного розвитку. Проблеми професійного самовизначення та професійної ідентичності представлені у вітчизняних роботах О. Г. Асмолова, Є. О. Клімова, М. С. Пряжнікова, А. К. Маркової, І. В. Дубровіної, Н. В. Самоукіної, В. І. Слободчикова, С. О. Боровікова, Н. І. Непомнящої та багатьох інших. Не менш важливою стає переоцінка суб'єкта трудової діяльності в контексті професійної ідентичності, «з'ясування першорядності особистого, приватного в характері праці», ролі взаємин у розвитку сюжетів професійного життя. У дослідженні психологічних аспектів професіоналізації актуальним стає вивчення професійних ситуацій, відносин і розвитку образу Я.

Дослідження проблем професійної діяльності психологів вимагає звернення до робіт Е. Берна, О. Ф. Бондаренка, Б. С. Братуся, Ф. Є. Василюка, Р. Мея, Л. А. Петровської, К. Роджерса, В. М. Цапкіна, Е. Г. Ейдеміллера, які, в тому числі, розглядають і питання самосвідомості та ідентифікації представників даної професії. Особливу увагу слід звернути на роботи, присвячені професійній ідентичності психологів (Ж. Г. Гараніна, Н. Л. Іванова, Л. Б. Шнейдер).

Не зважаючи на достатньо велику кількість робіт, присвячених проблемі ідентичності, питання професійної ідентичності психологів досі залишається дискусійним.

Метою даної статті є дослідження професійної ідентичності як психологічної проблеми та обґрунтування її сутності стосовно професії психолога.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній науковій літературі термін «професія» використовується найчастіше в чотирьох різних значеннях,

виділених Є. О. Клімовим:

- сукупність людей, зайнятих у певній галузі; галузь праці;
- сфера діяльності як безліч трудових посад;
- робота, процес діяльності в певній галузі;
- якісна визначеність людини, що має деякі вміння, знання, досвід, особисті якості [5, с. 69].

Поняття «професія» і «професійна ідентичність» пов'язані певним чином. Професія задає змістовні характеристики профіидентичності, ніби забезпечуючи «морфологію» професійної діяльності та професійної спільності, тим самим, структуруючи «діапазон маневру» в рамках виконуваної і освоюваної діяльності, залишаючи можливість для різних варіантів самореалізації всередині професії як групи споріднених спеціальностей.

Становлення професійної ідентичності в рамках професії, як відмічають дослідники, є можливим при виконанні трьох умов:

- 1) прецедентності: наявності абсолютно подібних або схожих елементів тієї ж системи (власне ідентифікація);
- 2) інтердиктивності: наявності інших, не таких же елементів, що належать іншій системі (відчуження);
- 3) юстиціальності: наявності транслятора інформації про існування цих систем (можливість відрізнити одне від іншого) [6, с. 78].

Реалізація цих умов сприяє формуванню професійно диференційованих ознак ще в процесі професійної підготовки. Однак, професія як першооснова для становлення профіидентичності не має таких виражених природних диференційованих ознак, як, наприклад, стать для статевої ідентичності, етнос для етнічної тощо. У зв'язку з цим підвищується значущість внутрішньої роботи з виявлення цих ознак, а з іншого боку, зростає роль інших людей, які б помічали ці ознаки і визнавали їх. Крім того, на відміну від статі та етносу, професія є такою першоосною, яка передбачає спеціальну цілеспрямовану, організовану суспільством підготовку і виконується за певну винагороду. Ні стать, ні етнос не передбачають вирішення проблеми ідентичності у зв'язку з такими категоріями, як придатність або готовність.

Рішення проблеми професійної ідентичності як самореалізації людини з професійної сторони пов'язано з питаннями профпридатності і готовності до професійної діяльності.

Профпридатність - це взаємна відповідність даної людини даній сфері застосування її сил в даний момент часу [2, с. 103]. Професійно придатні якості в кожному випадку не послідовні, а організують дещо ціле, систему: громадянські якості, ставлення до професії і праці, інтереси і схильності, дієдатність, спеціальні здібності, навички, звички, знання, досвід тощо.

Оцінка рівня професійної готовності людини до праці, за даними цілого ряду дослідників (В. Г. Асєєв, К. М. Гуревич, А. О. Русалінова, Є. О. Клімов та інші), повинна ґрунтуватися на таких критеріях: задоволеність працею і взаєминами в колективі; успішність в оволодінні професією або успішність в роботі; психофізіологічна «ціна» праці. Також як ознаки готовності людини до професійної діяльності можна розглядати ступінь сформованості у неї основних

психічних регуляторів діяльності: образ об'єкта (суб'єктивний образ професії); образ суб'єкта (образ Я – самосвідомість); образ суб'єктно - суб'єктних і суб'єктно - об'єктних відносин (професійна самосвідомість) (Є. О. Клімов) [5, с. 143].

Стосовно професійного самовизначення психологи заявляють, що в самостійній і усвідомленій побудові перспектив свого розвитку в певній трудовій діяльності проявляється суб'єктність, яка складає контекст для конкретної праці і розвитку людини в цій праці. Тому, якщо говорити про розвиток суб'єкта праці, то передусім слід говорити про розвиток його здатності самостійно осмислювати свою діяльність, самостійно знаходити сенс цієї діяльності і шукати шляхи вдосконалення себе в цій діяльності [4; 5]. Становлення суб'єкта праці, на нашу думку, розкривається найбільш повно в досягненні професійної позиції, інтегруючої професійні ситуації, відносини і образ Я, що характеризує тотожність, визначеність і цілісність людини, тобто позиція може бути прийнята за одиницю операціонального аналізу феномену ідентичності.

Результати роботи людини багато в чому залежать від ступеня позитивності її самооцінки. Сучасна психологічна наука дозволила розвинути і конкретизувати цю думку, виявивши і описавши феномен особистісної самоефективності, психологічну суть якої становить переконаність людини у власних можливостях мобілізувати мотивацію, інтелектуальні ресурси, поведінкові зусилля на здійснення професійної діяльності. Самоефективність в термінах нашого дослідження звучить як позитивний образ Я.

Як показує науковий аналіз (Р. Бернс), Я - концепція являє собою досить складне утворення, в структурі якого можна виділити ряд універсальних характеристик [4, с. 25]. До числа такого роду універсалій належить, зокрема, «влада Я», яка змістовно трактується як відчуття людиною компетентності, власної ефективності та особистої впливовості. На наш погляд те, що в даному випадку маркується як «влада Я», цілком являє собою деякий аспект професійної ідентичності.

Ідентичність в загальному вигляді розглядається нами як самореферентність - повідомлення на основі переживання унікальності свого буття і неповторності особистісних властивостей самому собі про те, хто Я є і що є моїм за наявності своєї приналежності соціальній реальності у формі конкретних життєвих ситуацій і відносин. Тоді професійна ідентичність - це результат процесів професійного самовизначення, персоналізації і самоорганізації, що виявляється в усвідомленні себе представником конкретної професії та професійної спільноти, певна ступінь ототожнення - диференціації себе зі справою і іншими, що виявляється в когнітивно-емоційно-поведінкових самоописах Я (Л. Б. Шнейдер) [7, с. 85]. Професійна ідентичність звернена у сьогодення і майбутнє.

Професійна ідентичність - психологічна категорія, яка відноситься до усвідомлення своєї приналежності до певної професії і певного професійного співтовариства [6, с. 96]. Вона детермінована професійним спілкуванням і професійним досвідом, репрезентується за допомогою мовленнєвих засобів

через образ Я. З нашої точки зору, професійна ідентичність - по суті, аспект специфічної інтеграції особистісної та соціальної ідентичності в професійній реальності. При цьому слід мати на увазі, що професійна ідентичність не зводиться власне до професіоналізму - психологічної категорії, об'єктивними ознаками якої є стан мотиваційної та операційної сфери (А. К. Маркова), і може не збігатися з об'єктивними і суб'єктивними показниками професіоналізму. Якщо розуміти професіоналізм як вираженість мотиваційної та успішність операційної сфери людини, то його слід включати в якості складової частини професійної ідентичності, але якщо розглядати професіоналізм в контексті особистісного самовизначення і життєвих перспектив, то поняття «професіоналізм» і «профідентичність» виявляються цілком співвідносними [6, с. 165].

До найбільш значущих точок процесу становлення професійної ідентичності психологи відносять:

- виховання у відповідності зі сформованими традиціями в сім'ї (згадаємо про династії) і найближчому оточенні;
- отримання інформації про особливості різних професій і їх оцінювання;
- формування образу професії, який, можливо, багато в чому залежить від емоційного забарвлення отриманої інформації.

У психологічному сенсі (за Е. Еріксоном) становлення професійної ідентичності людини проходить ті ж самі етапи, що і при соціалізації - довіра, автономія, ініціативність, досягнення, ідентичність, інтимність, творчість, інтеграція. У стійкому остаточному варіанті професійна ідентичність утворюється тільки на досить високих рівнях оволодіння професією (на нашу думку, приблизно до 30-35 років) і виступає як стійке узгодження основних елементів професіонального процесу. Ми приєднуємось до думки Е. Ф. Зеєра про те, що професійна ідентичність структурується сенсами, хронотопами, цінностями і прототипами, в динамічному аспекті її «будують» персоналізація, самовизначення, самоорганізація і рефлексія, характеризують тотожність, визначеність і цілісність, доповнюють картину позиційності, рефлексивності і відповідальності [3, с. 53].

Професійна ідентичність припускає функціональне і екзистенціальне злиття людини і професії. Це включає розуміння своєї професії, прийняття себе у професії, вміння добре і з користю для інших виконувати свої професійні функції.

У контексті професійної ідентичності заслуговує на увагу питання про професію психолога-практика. Психопрактика в нашій країні довго допускалася лише у формі кооперації «спеціаліст-психолог». На думку Ф. Є. Василюка, у нас не було власне психологічної практики як особливої соціальної сфери психологічних послуг. Зміни в соціально-економічній ситуації в Україні, а за нею - і в культурно-історичній, призвели до того, що в даний час психологія, розглянута як професія є сферою виробництва не тільки інформації, а й «корисних дій певного роду, спрямованих на людину як об'єкт спеціального обслуговування» (Є. О. Клімов) [4, с. 165]. Цей психолог також зазначає, що психолог-практик - це новий тип професіонала-психолога. Він настільки інший,

що для нього непридатні ті процедури професійної атестації, які були традиційно встановлені (наявність наукових у загальноприйнятому сенсі публікацій, ведення занять у ВНЗ або робота в науковій установі, успішна робота над дисертацією та таке інше). Та, на жаль, сам процес роботи практичного психолога (наприклад, консультанта) залишається поза межами наукового розгляду. Це явно не сприяє розвитку практичної психології - її методології, теорії, методу, - залишаючи психолога на відкуп його «здорового глузду», особистих смаків і особистісних особливостей, що не створює можливості серйозної розробки критеріїв відбору практикуючих психологів і принципів їх професійної підготовки [2, с. 83].

Можливості самого психолога пов'язані в першу чергу з його професійною самосвідомістю. О. І. Зеліченко, Є. О. Клімов та інші дослідники підкреслюють важливість її вивчення.

«Я-образ» включає в себе ряд елементів, які складають так звану професійну свідомість. У загальному вигляді та дуже скорочено структуру професійної самосвідомості Є. О. Клімов характеризує наступними положеннями:

- 1) усвідомлення своєї приналежності до професійної спільноти;
- 2) знання, думки про ступінь своєї відповідності професійним еталонам, про своє місце в системі професійних ролей за шкалою суспільних положень;
- 3) знання людини про ступінь її визнання у професійній групі;
- 4) знання про свої сильні і слабкі сторони, шляхи самовдосконалення, ймовірних зон успіхів і невдач, знання своїх індивідуальних способів успішної дії, своєї найбільш успішної дії, свого найбільш успішного «почерку», стилю в роботі;
- 5) уявлення про себе та свою роботу в майбутньому [4, с. 201].

Як відзначають фахівці, професійна самосвідомість це швидше процес, що має діалогічну форму не завжди усвідомлюваної розмови з самим собою. Більш того, цей діалог наповнений протиріччями, муками, в ньому постає драма фахівця - психолога.

Професійна самосвідомість практичного психолога представляється як психотехнічний міф, не завжди чітко усвідомлюваний. У рамках цього міфу неусвідомлено проявляються уявлення про особисті і професійні можливості психотерапевта, його потреби і тривоги, домагання і очікування, ступінь насиченості емоційного внутрішнього життя, здатність довіряти собі тощо. Психолог знаходиться не тільки в конкретній ситуації («тут і тепер»), він одночасно знаходиться в деякій смисловій точці власного життя.

Уявлення про професійну ідентичність психолога складається з теоретичної орієнтації фахівця, її відповідності цілям консультативної роботи з клієнтом, особистісного розвитку психолога, професійної та особистісної рефлексії, характеру професійного спілкування та способів вдосконалення, наявності психологічної практики, усвідомлення труднощів в роботі і оволодіння стратегіями їх подолання, визначення типів бажаних клієнтів і видів порушень, які найбільш доступні для роботи.

Проблема співвідношення особистісного розвитку та соціального

контексту професіоналізації знайшла відображення в роботах вітчизняних авторів, що займаються дослідженням професійної ідентичності. Так, Л. Б. Шнейдер у дослідженні професійної ідентичності психолога відмічає, що сутність та динаміка професійної ідентичності реконструюється в просторі самовизначення, самоорганізації та персоналізації. Психологічна природа ідентичності відображується в поняттях «Професія» (справа), «Особистість» (образ Я), «Інші» (професійне співтовариство). Ця сукупність породжує цілісну, стійку і тотожну структуру, іменовану ідентичністю [7, с. 117].

Водночас, деякими авторами відзначаються труднощі звернення до поняття професійної ідентичності, зважаючи на його слабку розробленість. Для вітчизняних досліджень професійної ідентичності характерна опора на принципи системності та структурності психічних явищ, пошук генетично взаємопов'язаних рівнів ідентичності, дослідження формування ідентичності в процесі освоєння і виконання професійної діяльності. Цьому сприяє методологічна традиція і концептуальна база вітчизняних досліджень системогенезу у професійній діяльності (В. Д. Шадріков), професійного становлення особистості (Е. Ф. Зеєр), трудової діяльності (Є. О. Клімов) тощо.

К. О. Абульханова виділяє типи ідентичності відповідно до особливостей самовираження особистості в професії:

1 тип ідентифікації. Самовираження відбувається через вибір професії, яка максимально близька до характеристик особистості. У цьому випадку життєва перспектива пов'язана з повторенням ситуацій, що дозволяють особистості реалізовувати свої можливості.

2 тип ідентифікації. Вибирається професія, яка дає можливість особистості рухатися по щаблях професійної майстерності. У цьому випадку виникає рух, який тягне за собою якісні зміни професійних позицій з перспективою їх підвищення. В основі професійного руху лежать вимоги і завдання трудової діяльності, а також розвиток здібностей особистості.

3 тип ідентифікації. Самовираження в професії відбувається через вдосконалення і розвиток особистісних якостей і здібностей. Професія актуалізує здібності особистості, що знаходяться в потенційному стані, відкриваючи тим самим перспективи розвитку особистості.

4 тип ідентифікації. Самовираження людини засноване на розвитку здібностей і самоконтролю, самоаналізу, планування творчої активності. У цьому випадку особистість здатна до руху і розвитку в професії. А також до перетворення умов праці в напрямку, необхідному для реалізації власних здібностей [1, с. 201].

У рамках ідеї професійного становлення особистості (Ю. П. Поваренков, Є. О. Клімов та інші) професійна ідентичність розглядається як явище системне, динамічне і багаторівневе. Професійну ідентичність тут можна розглядати: а) як тенденцію становлення професійного шляху суб'єкта і провідний показник його професійного розвитку, б) як емоційний стан, який виникає на основі ставлення до професійної діяльності, професіоналізації і до себе як професіонала, в) як підструктуру суб'єкта професійного шляху, реалізується у формі функціональної системи (певні якості суб'єкта, які

«задають» зміст і спрямованість професійної ідентичності і забезпечують її досягнення, розвиток) [6].

Складовими професійної ідентичності психолога є:

а) особистісне самовизначення психолога, яке передбачає розвиток рефлексивності, позиційності і відповідальності;

б) парадигмальне самовизначення в теоретичних концепціях;

в) інструментальне самовизначення, що припускає вільне володіння методами і технологіями практичної психології;

г) ситуативне самовизначення, що відбиває перевагу в роботі з певним типом клієнтів і певним типом проблем.

Структурними компонентами професійної ідентичності є смисли здійснюваної діяльності, індивідуальні цінності людини, прототипічні професійні образи, просторово - часові характеристики діяльності. Структура ідентичності має рівневу організацію (невиражена ідентичність; виражена, але пасивна; виражена, активна; виражена, відкрита і стійка). Ініціювання становлення професійної ідентичності залежить від міри відповідальності, яку фахівець готовий на себе взяти, співвідношення процесуальної і цільової активності, рівня особистісного та «технологічного» розвитку, характеру вираженості екзистенціального та функціонального Я, сильної мотиваційної готовності до реалізації себе в професії, до входження в професійне співтовариство, до постійного самодослідження і розвитку своєї особистості, образу Я [7, с. 267].

В даний час існують розбіжності з приводу того, як саме психолог-практик використовує власне Я, щоб домогтися провідного становища в терапевтичній системі. Мабуть, внутрішня свобода - це якість, яка вважається атрибутом ефективного практикуючого психолога в різних за своїми концептуальними уявленнями школах і напрямках психотерапії. Внутрішня свобода психолога - практика проявляється в умінні довіряти собі, своєму Я, така людина самостійно організовує шкалу оцінювання альтернатив вибору, визначає ключову детермінанту, полюса і індекси віри (значення корисності) різних альтернатив. Відсутність свободи веде до зворотного, породжує складності у професійному розвитку фахівця. Всі труднощі у розвитку практикуючого психолога, виділені дослідниками (К. О. Абульханова, В. М. Розін, Д. Г. Трунов та інші), розділені нами на три групи:

1) труднощі, зумовлені характером професійних ситуацій (професійні міфи, технічні маніпулювання, поспішні висновки, синдром згоряння і професійні деформації);

2) труднощі, пов'язані з побудовою відносин (відчуття переваги, ревності і заздрість, бажання бути прийнятим, невміння диференціювати себе від інших, «сліпе» наслідування свого власного терапевта, неадекватна оцінка неперевіраних думок або, навпаки, фіксованих раз і назавжди установок);

3) труднощі, породжувані нерозвиненим (неадекватним) оцінюванням самого себе (надзвичайну цікавість і активність, почуття поразки, лень, особисте замилювання, нездатність до рефлексії, незнання своїх слабкостей і достоїнств, неадекватна оцінка своїх окремих дій і проявів, невміння розрізнити

суб'єктивну і об'єктивну реальність).

Висновки. Таким чином, професійна ідентичність є сукупністю соціальної та особистісної ідентичності, оскільки полягає в ідентифікації людини з професійною спільнотою, з професією як соціальним інститутом. Водночас, професійна ідентичність є продовженням більш загального особистісного самовизначення людини, коли професія виступає лише одним із засобів соціалізації та індивідуалізації людини. Професійна ідентичність завжди розвивається в умовах певної професійної спільноти, з якою людина себе ідентифікує, приймаючи її цінності, норми, правила та таке інше.

Професійна ідентичність психолога складається з прийняття психологом певної теоретичної концепції, оволодіння методами та технологіями психологічної практики, а також з потреби бути самим собою, бути повним життєвих сил під час зустрічі з клієнтом, особистісно та професійно реагувати на події. У нашій термінології це звучить так: професійний успіх обумовлений досягненням професійної ідентичності і самоідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова К. А. Психология и сознание личности. (Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): Избранные психологические труды. / К.А. Абульханова. - М., Воронеж: «Модек», 1999. – 346 с.
2. Бодров В. А. Психологические исследования проблемы профессионализации личности. Психологические исследования формирования личности профессионала. / В. А. Бодров – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 198 с.
3. Зеер Э. Ф. Психология профессии. / Э. Ф. Зеер – Екатеринбург: Изд-во «Урал», 2000. – 245 с.
4. Иванова Н. Л. Структура социальной идентичности личности: проблема анализа / Н. Л. Иванова // Психологический журнал, 2004. - Т.2. - №1. – С. 52-60.
5. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. / Е. А. Климов – Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1996. – 296 с.
6. Социальная идентичность и профессиональный опыт личности./ Под ред. Г. П. Каргина. – Ярославль.: Изд-во «Аверс Пресс», 2003. – 130 с.
7. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность. Монография. / Л. Б. Шнейдер. - М.: МОСУ, 2001. – 260 с.

ANNOTATIONS TO THE ARTICLES

Arzoumanian K.

THEORETICAL ANALYSIS OF THE CAUSES AND MANAGEMENT OF PROFESSIONAL CONFLICT

This paper is a theoretical analysis of the causes and management of the professional conflict. Conflict management involves the conscious prediction, prevention, settlement, solutions and eliminates the source of conflict with minimal investment of resources and time, but the achievement of maximum constructive effect. There are objective and subjective causes of conflict. Important component of successful conflict resolution is adequately selection strategy of conflict behavior; taking into account the personal characteristics of subjects interaction; ability to conduct constructive dialogue and conflict-free use rules of conduct.

Keywords: causes of conflict, professional conflicts, strategies of conflict behavior, konfliktoheny, conflict management.

Afanasyeva N.

THEORETICAL ANALYSIS OF THE PSYCHOLOGICAL IMPACT OF MODERN MECHANISMS CONSULTANT IN PERSON CUSTOMER

The paper presents a theoretical and methodological analysis of the modern mechanisms of psychological effects, which are used in the process of psychological counseling. Selected types of psychological impact, psychotechnologies of their use in the process of interaction a consultant-client. Mechanisms of exposure analysed both by the use of a consultant and the impact that each of them has had or may have on the identity of the client, his emotional state, cognitive processes and behavioral manifestations.

Keywords: psychological counseling, psychological effects, methods and psychotechnologies implementation impact, system consultant-client.

Barko V., Makarenko P.

ACTIVITY MANAGER CONCERNING THE PREVENTION OF DEVIANT BEHAVIOR AND PROFESSIONAL DEFORMATION IN GROUPS OF EMPLOYEES OF INTERNAL AFFAIRS BODIES

The article is devoted to observation of psychological mechanisms of manager's activity towards prevention of deviant behaviour and professional deformation of Law enforcement bodies.

Keywords: deviant behaviour, professional deformation, psychological mechanisms, psychological prevention.

Bosnyuk V.

RELATIONSHIP EMOTIONAL INTELLIGENCE OF PROTECTIVE-COPING BEHAVIOR RESCUERS IN STRESSFUL SITUATIONS ACTIVITIES

The role of emotional intelligence in professional activities. The results of the study of the relationship of emotional intelligence rescue of coping behavior and psychological defense mechanisms. Showing differences in use, protective-coping behavior depending on the level of emotional intelligence.

Keywords: emotional intellect, coping strategies, psychological defense mechanisms, rescuer.

Gant E.E

NEUROPSYCHOLOGY PREREQUISITES FOR THE CHANGES IN THE HEALTH OF ATHLETES

In the paper the results of neuropsychological research performance of cognitive functions of athletes involved in extreme sports. Describes violations of complex forms of arbitrary physical activity, perceptive and counting operations, attention, memory and thinking boxers.

Keywords: cognitive function, sports, boxing.

Gordin N.

FORMATION OF PROFESSIONAL RELIABILITY OF AIR TRAFFIC CONTROL EXPERTS AS VIABLE AVIATION SECURITY PROBLEM

The article is devoted to the professional activity of air traffic controller. Basic errors produced by air controllers, which lead to critical situations and aviation accidents are considered. Analyzed the basic errors that occur in the future of air traffic control specialists in the simulator training.

Keywords: air controller, professional training, professional reliability specialist, work on simulators; professional selection.

Grishchenko M.

PSYCHOLOGICAL EXAMINATION OF CINEMA-, VIDEO-PRODUCTION OF PORNOGRAPHIC CONTENT

This article discusses the main directions of the psychological examination pornographic film industry. Details are considered official and scientific psychological differences pornography. Analyzed age limits adopted in Ukrainian Motion Picture Association rating system, as well as more detailed restrictions developed in the practice of holding examinations.

Keywords: psychological ekspertiza, pornography, erotica, Motion Picture Association of Ukrainian rating system, the protection of public morality.

Ivanchenko O.

ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOCORRECTION EXPERIENCING GUILT AS A MORAL EMOTIONS

The article analyses the phenomenon of guilt feelings and experiences, the degree of this problem at the present stage of development of psychological science. As well as the structure, types and functions of guilt. The analysis of modern approaches to the experience of guilt. External and internal criteria are the ability of the individual to experience feelings of guilt and shame. Describes the main stages of the program of psychotherapy feelings of guilt by DSNS. Outlines the main directions of further research of this issue.

Tags: guilt, feeling of guilt, psychological correction, employees of DSNS Ukraine.

Kaplya A., Snisarenko A., Snisarenko Y.,

PROBLEM OF THE PSYCHOLOGY OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN THE CONTEXT OF INTERDISCIPLINARY CONNECTIONS

The article analyzes the specific subject field of psychology of teaching foreign languages in the context of interdisciplinary connections. It was established that the leading characteristic of the process of psychological knowledge for learning foreign languages is dependent on the progress of educational psychology and allied fields, and their integration into the system.

Keywords: psychology of learning foreign languages, educational psychology, interdisciplinary connections.

Korolchuk V., Korolchuk M.S., Soldatov S.

THE ANALYSIS OF RESULTS OF DIFFERENTIALLY-INTEGRAL ESTIMATION PROFESSIONAL STRESS FACTORS IN THE SYSTEM «MAN –TECHNIQUE»

The article gives the analysis of results of authorial questionnaire "Differentially-integral estimation of professional stress factors» in the system man - technique" recommended to use in practical psychology after the level of informing. Results of estimation of professional stress indicate that prophylactic measures after objective components must be sent to the subjectively

meaningful socio-economic conditions that include the low level of social security, wage and motivational incentives, the high level of social tension, family conflicts or diseases of relatives.

After the subjective factors prophylactic measures must be sent to behavioral, social, emotionally-volitional and psychological components that appeared in the high level of neuropsychic tension, negative thinking and insufficient level of the real and potential social support, increasing of emotional sensitiveness, anxiety and negative coping-strategies of overcoming stressful situations.

Keywords: results, differentially-integral estimation, factors, professional stress.

Kosolapov A.

SOME APPROACHES TO PSYCHOCORRECTION OF THE COMAMANDERS OF THE GUARD WITH POSITION OF SHORT-TERM METHODS OF PSHYCHOTHERAPY

The article describes the approach to the development of correctional program of the fears associated with the performance of professional duties of chiefs of the guard rescue parts of the State Emergency Service of Ukraine, which is based on short-term methods of psychotherapy.

Keyword: professional activity, fear, fear of professional, short-term strategic approach to correction of the fears.

Kravchenko O.

IMPLEMENTATION OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL TRAINING UNDER CONDITIONS OF SOLDIER'S ADAPTATION TO VALUE AND REGULATORY ENVIRONMENT

The analysis of different approaches to determine the nature and purpose of psychological training is given in the paper. The general principles and mechanisms of the training, its challenges and characteristics, place and role in the practice of military are revealed lists. The author also provides the advantages of training. An adaptive socio-psychological training, as a means of resolving personally significant social and psychological problems of man, is justified and presented in the article. The author highlights the main methodological principles of psychotraining and its application in law enforcement. The issues concerning the use of psychological training in the system of vocational training of law enforcement officers, training troops for action in emergency situations and psychoprophylaxis were researched. The author offers a conceptual approach to implementing psychotraining technologies.

Keywords: adaptive behavior, emergency, psychological training, psycho-correction, psychotherapy, value and regulatory environment, social systems, self-regulation, training technology.

Kucherenko N.

SOME APPROACHES TO FORECASTING OF THE PROFESSIONAL SUCCESS OF THE SPECIALIST PERFORMING THE ACTIVITY IN SPECIAL CIRCUMSTANCES

In the article the analysis of problems in determining professional success implementation of activities in the special conditions in the writings of both domestic and foreign researchers. Identified some of the contradictions that occur between properties specialist and relationship of the person in the characteristic abilities, ways of overcoming these contradictions, the main features of forecasting of progress with regard to professionally meaningful qualities and abilities of specialists.

Keywords: professional success, in special circumstances, professional ability, reliability, System forecasting of progress.

Kucherenko S.

PSYCHOLOGICAL READINESS AS ONE OF THE MAIN COMPONENTS OF THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF SPECIALISTS IN SPECIAL CIRCUMSTANCES

In the article the analysis of problems of the study of psychological readiness, reveals the basic approaches that contribute to the effectiveness of psychological readiness specialists to work in special conditions, are given some recommendations to the Organization and conduct of the research in this direction.

Keywords: psychological preparedness, in special circumstances, professional motivation, emotional states.

Kushnirenko K.

METHODOLOGICAL APPROACHES PSIHODIAGNOSTIČNOGO TOOLKIT STUDY PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE PROFESIJOGRAFIJI ACTIVITY OF SPECIALISTS OF BANKING SPHERE

The article presents the methodological approaches psychodiagnostic tools, the psychological features profesijografiji business banking specialists. We describe the main stages of the study of this subject, especially their implementation and time frame of the study. It is shown and described a set of psychodiagnostic methods to study the features of activity specialist banking.

Keywords: technique, method, psychodiagnostic tools, complex activity, specialists, banking.

Lazorenko O.

THE PROGRAM OF BORDER DETAILS PSYCHOLOGICAL PREPARATION TO ACTIONS IN EXTREME CONDITIONS AND EXPERIMENTAL CHECK OF ITS PRODUCTIVITY

The results of experiment concerning increase of level of border details psychological readiness to actions in extreme conditions are considered by means of the author's program of psychological preparation in article. Stages of the program of border details psychological preparation to actions in extreme conditions are substantiated. Influence of the developed program on the level of development of motivational and cognitive, emotionally-strong-willed and operational components of psychological readiness of borderguards who are involved in border details duty is investigated. By results of the of forming experiment analysis the purposefulness of application of the author's program for increase of level of border details psychological readiness to reliable and effective actions on border protection is shown.

Keywords: program of psychological preparation, components of psychological readiness, a border detail.

Miloradova N., Popova G.

VALUE SPHERE POLICE PUBLIC SAFETY WITH DIFFERENT DURATION OF STAY AT THE SERVICE

The article represents the results of the research of the changes of the of the law enforcement officers depending on the service tenure.

The received results tell about the negative influence of the professional activity on the values of the law enforcement officers. It appears in the narrowing of the important types of activity and the lifetime distribution.

The professional activity of the law enforcement officers influences the value sphere of the personality, regulates the activity directions and the time spent for the specific activity. The law enforcement officers change the value beliefs towards the public significance of the professional activity. The critical and contradictory attitude towards the colleagues and towards the possibility to get the high public status is being fixed.

The part of the law enforcement officers get the feeling of being workaholics. The professional activity becomes the main value. This limits the personality and may cause the professional deformation.

Keywords: values, the changes of the value sphere of the personality, significant types of activity, law enforcement officers, service tenure.

Mironec' S.

PSIHOLOČNÌ FEATURES TRAINING LIFEGUARDS INTERNATIONAL CLASS

The paper shows the current state and development prospects GSCHS Ukraine on the way to finding housing Ukrainian rescuers full membership in the International Advisory Group of the United Nations to conduct search and rescue operations in urban environments - "INSARAG" Shows some differences psychological support activities specialists summary rescue teams composed of international humanitarian missions.

Keywords: rescue, the International Advisory Group of the United Nations - "INSARAG" search and rescue operation.

Movmiga N.

GENDER FEATURES OF COGNITIVE CHARACTERISTICS LIFE HARASSMENT OF FUTURE LAW ENFORCEMENT OFFICERS

The article investigates the gender-specific cognitive characteristics of vital solicitations of future police officers. The gender differences contents and the level of differentiation of vital solicitations of cadets boys and girls junior and senior courses are analyzed. The features of the design of their own way of life, strategic, structured planning and the importance of time goals are identified. Substantial aspects of male and female cadets individualized characteristics of junior and senior courses in self-description are disclosed. In particular, the characteristics and qualities of the individual, the degree of manifestation of gender stereotypes in self-identity, similar or related to traditional gender stereotypes and social advantage or individual characteristics are disclosed. The level of expression of masculine and feminine personality characteristics of cadets and their degree of conformity to gender norms of behavior are discovered.

Keywords: cognitive characteristics, vital solicitations, life scenario, self-description, future police officers.

Nezhuta A.

BASIC PROCESS OPTIMIZATION PROFESSIONAL SELF GUARDIANS IN THE GENDER ASPECT

This article defines the main directions of professional self-optimization process of law enforcement and formulated practical recommendations for optimizing the process of professional self-determination of law enforcement from a gender perspective.

Keywords: professional self-determination, personality, professional activities, training, motivation, law enforcement, adaptation, professionalism, best practices, optimization.

Ovsyannikova Y.

PSYCHOLOGICAL DEFENSE PRESCHOOLERS IN THE HEARTH EMERGENCIES

The article raised one of the most pressing today working with children in an emergency situation. Highlight and analyzes the main social-psychological determinants that lead to erroneous actions of psychologists engaged in work with children in an emergency situation. Moreover, the findings of studies on the characteristics and psychological support for children of preschool age in the cell of an emergency.

Keywords: psychological help, emergencies, age characteristics, fear, preschool children.

Onishchenko N.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS MAIN TYPES RESPONSE VICTIMS RESULT IN LOSS OF EMERGENCIES

The article presents a review of the allocation problem typology of victims, which have to work in extreme psychologist cell emergency. Reservation description of the behavior and response of each type of victim to a loss due to an accident.

Keywords: victims, emergency, emergency psychological assistance.

Pobidash A.

**EVALUATION OF THE MAIN COMPONENTS OF VITAL HARDINESS
SEAFARERS ARE IN CAPTIVITY**

The article presents the features vital stability and its components sailors - victims of captivity. The features of the influence of captivity on the viability of the individual. The features of adaptability and stability of neuropsychiatric sailors who were held captive in the pirate.

Keywords: resilience, pirate captivity, adaptability, neuro-psychological stability.

Polyakov I., Shcherbak S.

**ROOT CAUSE, AND ABOUT THE IMPLEMENTATION OF POTENTIALLY
FATEFUL STEP SUITSIDENTA**

In their article, the authors analyzed the existing basic conceptual approaches to the definition of the phenomenon of «suicidal act» and highlighted the main reasons regarding the implementation and potential suitsidenta fateful step. Have identified ten common characteristics of suicide. Also cited basic emotional-behavioral disturbances and signs of suicidal behavior: external, behavioral and verbal markers of suicide risk.

Keywords: suicidal act and reason about the implementation of suicidal act suitsidenta high-altitude.

Popov V., Astapenkova V.

**PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF LEARNED HELPLESSNESS OF THE
RESCUERS**

The article provides an analysis of the psychological characteristics of learned helplessness of the rescuers, by which we considered professional deformation of the personality, the phenomenon of learned helplessness, its development, and the negative impact on the professional activities of the rescuers.

Keywords: professional deformation, learned helplessness, rescuer, professional activity.

Potapova S.

**PECULIAR PROPERTIES OF SELF-REGULATION OF WORKERS OF POWER
SUBDIVISIONS PUBLIC CONFRONTATIONS**

The paper investigated the role of self-regulation of workers power units in the effectiveness of its activities and the role of preventive training tools of workers to complicate (extreme) conditions. Professional activities of workers of power units during public confrontation has its own characteristics , which require more than professional competence , but also certain personality traits (in particular in the field of motivation) which define the effectiveness of their professional activities.

Keywords: public confrontations, extreme situation, professional activity, personality, self-regulation, self-control.

Svetlichna N., Tychina P.

**FEATURES SUSCEPTIBILITY AND RISK PREPAREDNESS THE CADETS AND
WORKERS SSES**

Annotation. a Study of risk in psychology, and in particular its impact on the behavior of people in different situations of uncertainty, it is now very important and represents considerable interest and that led to the choice of the topic of our study. Having studied identify risk preparedness, the findings indicate that a significant impact on the results of the methodology has experience of workers in the structure of SSES. Because their profession is extreme, and fear of failure is one of the negative mental reactions in extreme situations. Examining identify risk appetite, the data obtained can testify that our investigational realize that is not always the risk brings success in work, and sometimes possible bad consequences, especially in extreme situations.

Keywords: Risk, predisposition, readiness, cadets, staff SSES.

Sergienko N., Dudolad A.

FEATURES OF INTERETHNIC TOLERANCE OF STUDENTS DURING LEARNING ACTIVITIES

The article provides an analysis features of the formation interethnic tolerance students in their learning process, analyzes the concepts of tolerance and interethnic tolerance. Considered interethnic competence, inter ethnic identity and interethnic stereotypes as the main components features ethnic tolerance among students. Also reveals the essence of interethnic tolerance in the student's age.

Keywords: tolerance and intolerance, ethnic tolerance, interethnic competence, interethnic identity, interethnic stereotypes, student age, interethnic communication.

Sergienko O., Gorban V.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PROFESSIONAL ALIENATION OF THE RESCUERS

The paper presents an analysis of the psychological characteristics of professional alienation of the rescuers, which allows to consider professional destruction of personality, the phenomenon of alienation, the mechanisms of its emergence and development, ways of rehabilitation, as well as a destructive influence on the professional activities of the rescuers.

Keywords: professional destruction, professional alienation, rescuer, professional activity.

Tohobytska V.

MALADAPTIVE NEUROPSYCHIATRIC CONDITION THAT OCCURS IN WORKERS DSNS UKRAINE AFTER THE TASK IN THE AFTERMATH OF EMERGENCIES

The article referred to the important problem of determining the fire-rescue and emergency departments DSNS Ukraine maladaptive neuropsychiatric conditions.

Keywords: maladaptive neuro-psychiatric conditions rescuers types of maladaptive neuropsychiatric conditions, disturbance of nervous and mental condition.

Ushakova I., Nalyvayko V.

PROFESSIONAL IDENTITY PSYCHOLOGIST AS PSYCHOLOGICAL PROBLEMS

The questions of professional identity psychology: its characteristics, structure, types and levels. Analyzed a variety of domestic and international approaches to issues of professional identity and practice of psychology. Defined as group identification difficulties faced by a psychologist.

Keywords: profession, identity, professional identity, professional self, professional identity, self-concept.